

แผนภูมิแสดงระบบโรงเรียนตามแผนการศึกษาแห่งชาติ ๒๕๐๓

อายุมาตรฐาน
ก่อนมหาวิทยาลัย

๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓
ระดับประถมศึกษา

๑๕ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๗ ๑๘ ๑๙
ระดับมัธยมศึกษา
สายสามัญ

ระดับอุดมศึกษา



ก่อนการศึกษาระดับ
ประถมศึกษาต้น
ประโยชน์
ประถมศึกษา
ตอนปลายต้น

ประโยชน์
ประถมศึกษา
ตอนปลายต้น

ประโยชน์มัธยมศึกษา
ตอนต้น
ไม่เกินต้น
ประโยชน์มัธยมศึกษา
ตอนปลาย
ไม่เกินต้น

มหาวิทยาลัย
หรือ
สถาบันชั้นสูง

□ ขบประโยชน์ที่พึงประกอบอาชีพได้



ประวัติคร ๑๖ มกราคม ๒๕๑๕



ประวัติครู


คุรุสภาจัดพิมพ์ในงานวันครู

หอสมุดคุรุสภา

๑๖ มกราคม ๒๕๑๕

คณะกรรมการแผนกประวัตครุ

พ.ศ. ๒๕๑๕

- 
- | | |
|-------------------------------|----------------|
| ๑. นายรอง ศยามานนท์ | หัวหน้าแผนก |
| ๒. นายสุรินทร์ สรสิริ | รองหัวหน้าแผนก |
| ๓. หม่อมราชวงศ์แสงโสม เกษมศรี | ผู้ช่วย |
| ๔. ขุนวิรุฬหจรรยา | ” |
| ๕. นายพงศอนทร ศุขขจร | ” |
| ๖. นางสาวบุญเจือ อองคประดิษฐ์ | ” |
| ๗. นายภักดี นวสุข | ” |
| ๘. นายเจริญ ไชยชนะ | ” |
| ๙. นายจุก ชั่ววุฒิ | ” |

คำนำ

ตามที่คณะรัฐมนตรีได้พิจารณาเห็นว่าครูทั้งหลายที่ได้ประกอบคุณงามความดีเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ และประชาชนมาแล้วเป็นอันมาก ควรจัดงานระลึกถึงความสำคัญของครู และกำหนดให้วันที่ ๑๖ มกราคมเป็นวันครู ตามประกาศของสำนักคณะรัฐมนตรีลงวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ การที่เลือกเอาวันที่ ๑๖ มกราคม เป็นวันครู เพราะพระราชบัญญัติครู พุทธศักราช ๒๔๘๘ ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาในวันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๘

ครูสภาได้เริ่มจัดงานวันครูตั้งแต่วันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา คณะกรรมการจัดงานวันครูประสงค์ที่จะเกิดทุนคุณงามความดี และเผยแพร่เกียรติคุณของครูที่ล่วงลับไปแล้ว จึงมอบให้คณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือประวัติครูเรียบเรียงประวัติ เพื่อพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานวันครูของแต่ละปี เล่มนี้ นับเป็นเล่มที่ ๑๕ พ.ศ. ๒๕๑๕ คณะอนุกรรมการ คัดเลือกตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ ๑๐ ท่าน และจากชีวประวัติของแต่ละท่านเป็นที่น่าสนใจและควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง มีผลงานต่าง ๆ กัน เช่น การวางนโยบายและขยายการศึกษาในสมัยแรกตั้งกระทรวงธรรมการ การเสียสละเดินทางรอนแรมไปบุกเบิกการศึกษาในถิ่นทุรกันดาร ในค่านส่วนตัวบางท่านเริ่มรับราชการจากตำแหน่งผู้น้อยประกอบคุณงามความดีจนได้เลื่อนเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งมีหน้าที่บริหารงานการศึกษาของชาติ เช่น จากเสมียนเป็นรองอธิบดี จากครู

ประชาบาลเป็นรองปลัดกระทรวงศึกษาธิการ นับว่าเป็นตัวอย่างอันดีและเป็นที่ยกย่องแก่บรรดาครูทั่วไป

สำหรับภาพหน้าปกได้นำแผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๐๓ มาแสดงไว้เพื่อผู้อ่านทราบว่า แผนการศึกษาของประเทศไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงเพื่อความเหมาะสมตามยุคตามสมัย และเพื่อเปรียบเทียบผลการจัดการศึกษาที่ปรากฏอยู่ในหนังสือประวัติครูทุกเล่มที่ได้จัดพิมพ์มาแล้ว

หนึ่งในโอกาสที่ประธานกรรมการอำนวยการคุรุสภา นำครูอาวุโส เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ ศาลาศิวาสิตาลัย สวนจิตรลดา เมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ ได้นำหนังสือประวัติครูตั้งแต่เล่มที่ ๑ ถึง ๑๔ ขันทูนเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้กราบบังคมทูลตอนหนึ่งว่า “นอกจากการตอบแทนคุณงามความดีของครูที่ยังมีชีวิตอยู่โดยการให้เครื่องหมายเชิดชูเกียรติและเงินช่วยเหลือ สำหรับครูเก่าๆ ที่ล่วงลับไปแล้วและได้ประกอบคุณงามความดีไว้ มีความสามารถในหน้าที่การงานด้านการศึกษาต่างๆ กัน และเกิดผลดีแก่วงการการศึกษาของประเทศไทยมาแล้วอย่างอเนกประการ คุรุสภาได้หาทางเชิดชูเกียรติ โดยรวบรวมประวัติและผลงานที่ได้กระทำมาแล้ว จัดพิมพ์เป็นหนังสือที่ระลึก เผยแพร่เกียรติคุณในงานวันครู ๑๖ มกราคม เป็นประจำทุกปี”

ถ้าท่านผู้ใดพบข้อบกพร่องในหนังสือประวัติครูที่คณะอนุกรรมการรวบรวมจัดพิมพ์มาแล้ว ขอได้โปรดแจ้งไปยังคุรุสภา เพื่อพิจารณาแก้ไข ในโอกาสต่อไป.



พระราชดำรัส

ใน โอกาส ที่คณะครู อาวุโส เข้าเฝ้าฯ
รับ พระราชทาน เครื่องหมายเชิดชูเกียรติ
ณ ศาลาดุสิดาลัย
วันพฤหัสบดีที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๔

ข้าพเจ้ายินดีมาก ที่ได้พบกับคณะครูอาวุโส และได้มอบเครื่องหมายเชิดชูเกียรติ
ให้ด้วยในโอกาสเดียวกันนี้

ท่านทั้งหลาย ควรภาคภูมิใจอย่างยิ่ง ว่าในชีวิตนี้ ท่านได้ปฏิบัติตัวปฏิบัติ
งานให้บังเกิดผลอันยั่งยืนฝากไว้แก่สังคม คือได้เป็นตัวอย่าง ที่แท้จริงของผู้ทำความดี

เพื่อความดี เพราะการที่สมัครใจเข้ารับอาชีพครู ทำงานสอนหนังสือเด็กนั้น แม่ทุกคน
จะทราบดีแต่ต้นแล้วว่ามิใช่ทางแสงสว่างหลายศตวรรษก็ได้เพียรพยายามทำมาตลอด
โดยหวังผลตอบแทนเพียงความพอใจ ที่ได้เพื่อแต่ความรู้ความดี ความรัก ความ
เอ็นดูแก่ศิษย์ และได้เห็นศิษย์มีความสุขเจริญเท่านั้น ทำให้แลเห็นว่าในโลก
ปัจจุบัน ซึ่งคนเขินอับมากพากันเสื่อมศรัทธาในเรื่องการทำดีเพื่อความดี ยิ่งคงมีบุคคล
ผู้ยอมเหยียดยู่ ได้ด้วยคุณธรรม พยายามทำหน้าที่ด้วยอุทิศตนตั้งมั่น อีกประการหนึ่ง
แต่ละท่านจึงว่าเป็นแม่แบบของผู้เป็นครู เพราะต่างได้ต่อสู้กับอุปสรรคและการงานมา
แล้วอย่างลำบากยากยิ่ง ด้วยความกล้าหาญเด็ดเดี่ยว พร้อมทั้งความเมตตาปรานี
เพื่อที่จะรักษาความเป็นครูกับทั้งสถาบันครูไว้ให้คงคุณค่า คงความศักดิ์สิทธิ์อยู่ใน
แผ่นดินไทย

ขอท่านทั้งหลายจงได้ถือว่า เครื่องหมายเชิดชูเกียรติกับทั้งการอุดหนุนที่ท่านได้รับ
ในวันนี้ เป็นสิ่งที่พระเจ้าแผ่นดินไทยทั้งชาติพร้อมกันมอบแก่ท่าน โดยความนิยมยกย่อง
และความกตัญญูคุณเวที

บัดนี้ แม่ท่านจะครบเกษียณอายุตามทางการแล้ว ส่วนมากก็ยังมีกำลังกาย
กำลังปัญญา โดยเฉพาะยังมีกำลังใจเข้มแข็งอยู่ ขอได้ช่วยกันบำเพ็ญประโยชน์ส่วน
รวมต่อไป ช่วยกันรักษาความดี ทำหน้าที่ต่อไป เพื่อให้เป็นนิมิตหมายที่ตรู้นหลังได้
ยึดเหนี่ยว และเกิดกำลังใจในอนาคตที่จะร่วมกันดำรงความสะอาดบริสุทธิ์ ความมั่งคั่ง
มีศรีของครูไว้

ขออวยพรให้ทุกท่านประสบแต่ความสุขความสวัสดิ์ เป็นที่เคารพพระลี้กถึงประจำ
อยู่กับจิตใจของบรรดาลูกๆ ที่ได้รับความเมตตากรุณาของท่านเสมอตลอดไป.

สารบัญ

เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (หม่อมราชวงศ์คลี่ สุกข์สน)	๑
หม่อมเจ้าประภากร มาลากุล	๓๔
นางบุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์	๖๖
พระนิพนธ์นิติศาสตร์ (เชย สิงห์เสนี)	๗๕
พระพลิชยสารวิเทศ (ผาด มนธาตุพลิน)	๑๑๔
นางสาวเทียบจุกา ฤกษ์สาร	๑๓๔
นายวงศ์ รัชชชัย พกประยูร	๑๕๓
นายประยุก สวัสดิสิงห์	๑๗๒
นายช่วย แสงสุชาติ	๑๕๒
นายโกมล คิมทอง	๒๑๖
นามานุกรมครูในหนังสือประวัติครู	๒๓๕
สถิติแสดงจำนวนผู้สำเร็จวิชาครูในระดับปริญญา ประกาศนียบัตรชั้นสูง อนุปริญญา ปริญญา ปริญญา ๒๕๑๓	๒๔๖
สถิติจำนวนผู้สำเร็จวิชาครูชั้นประกาศนียบัตรในระดับต่างๆ ปริญญา ๒๕๑๓ (สังกัดกรมการฝึกหัดครู และกรมพลศึกษา)	๒๔๗
สถิติจำนวนผู้สำเร็จวิชาครูชั้นประกาศนียบัตรในระดับต่างๆ ปริญญา ๒๕๑๓ (สังกัดกรมอาชีวศึกษา)	๒๔๘
รายชอครูอาวุโสประจำปี ๒๕๑๓	๒๔๙
รายชอครูอาวุโสประจำปี ๒๕๑๓ ที่ได้รับเงินช่วยเหลือ	๒๖๐



เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร
(หม่อมราชวงศ์ คลี สุทัศน์)

เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร

(หม่อมราชวงศ์คลุ สุกทัศน์)

พ.ศ. ๒๓๘๖-๒๔๕๖

เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๔๕๔ นับเป็นเสนาบดีคนที่สองของกระทรวงธรรมการ อันอยู่ในระยะเริ่มงานการศึกษาตามแบบตะวันตก และกำลังขยายงานให้ กว้างขวางออกไป

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรง นิพนธ์ประวัติของเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรไว้ดังนี้

“เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร เกิดเมื่อ ณ วันจันทร์ แรมสิบค่ำ เดือน เถาะ ปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๒๐๕ พ.ศ. ๒๓๘๖ เป็นบุตรหม่อม เจ้าจินดา ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ พระองค์เจ้าสุทัศน์ ซึ่งได้ทรงรับ พระสุพรรณบัฏเป็นกรมหมื่นไกรสรวิจิต และได้ทรงบัญชาการกรมสังฆการี และธรรมการเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เจ้าจอมมารดาของกรมหมื่นไกรสรวิจิต ชื่อ เจ้าจอมมารดากลิ่น เป็นธิดาพระยาพัทลุง (ขุน) หรือเรียกอีกนัยหนึ่ง ว่าพระยาพัทลุงกางเหล็ก ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระพุทธ- ยอดฟ้าจุฬาโลก ญาติวงศ์ของเจ้าจอมมารดากลิ่น รัชกาลที่ ๑ ได้รับราชการ ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในหลายคน ผู้ซึ่งควรจะยกนามมากกว่าในที่นี้คือพระยาพัทลุง (ทองขาว) บุตรพระยาพัทลุง (ขุน) และพระยาพัทลุง (ทับ) บุตรพระยา

พัทลุง (ทองขาว) พระยาพัทลุง (ทองขาว) เมื่อถวายตัวรับราชการอยู่ใน
 กรุงเทพฯ ได้ภรรยาเนื่องในราชินิกุลของสมเด็จพระเทพศิริน ทราบรมราชินี
 ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเห็นว่าตระกูลของ
 เจ้าพระยาวิชิตวงศวิมลไกรเป็นพระประยูรญาติข้าง ฝ่าย สมเด็จพระบรมราช
 ชนนี้ด้วยอีกส่วนหนึ่ง ได้เคยมีรับสั่งเกล้าว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวเสด็จลงไปเมืองสงขลา พระยาพัทลุง (ทับ) มาเฝ้า พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีรับสั่งให้พระองค์ทรงเคารพต่อพระยาพัทลุง (ทับ)
 โดยนิตินี้เป็นญาติข้างฝ่ายสมเด็จพระชนนี ส่วนหม่อมราชวงศ์ซึ่งเป็น
 นัดตากรมหมื่น ไกรสรวิชิตนั้นได้รับราชการมีตำแหน่งมาแต่ในรัชกาลที่ ๔
 รัชกาลที่ ๕ จนถึงรัชกาลปรद्यุบันนี้ หลายคนควรจะยกนามมากล่าวในส่วน
 บุตรหม่อมเจ้าจินดา คือ หม่อมราชวงศ์หรั่ง ได้เป็นที่พระทิพกำแหงสงคราม
 ปลัดเมืองพัทลุงคนหนึ่ง หม่อมราชวงศ์เชียว ได้เป็นที่หลวงธรรมการา
 นุวัตร ในกระทรวงธรรมการ คนหนึ่ง หม่อม ราชวงศ์ ท่วม คนหนึ่ง
 หง ๓ นี้ได้เคยรับราชการในกรมทหารมหาดเล็กมาก่อน แต่
 หม่อมราชวงศ์ท่วมได้เป็นแต่เพียงนายสิบเอก หากันได้รับพระราชทาน
 สัญญาบัตรไม่ หม่อมราชวงศ์ลบ เป็นคนเล็กถวายตัวเป็นมหาดเล็กใน
 รัชกาลที่ ๕ ได้มียศตั้งแต่เป็นนายชั้น หุ้มแพร โดยลำดับขึ้นมา จนได้
 เป็นเจ้าพระยาอภัยราชามหาโยติธรรมธร เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม
 อยู่ในทุกวันนี้ ก็เป็นน้องเจ้าพระยาวิชิตวงศวิมลไกร หม่อมเจ้าอลงกรณ์
 น้องหม่อมเจ้าจินดา มีบุตรทำราชการอยู่ในตำแหน่งสูงเวลานี้

๒ คน คือ มหาเสวกตรี พระยาศรีวรวงศ์ (ม.ว. จิตร) ม.ส.ม.,
 ท.จ.ว. ผู้บัญชาการโรงเรียนข้าราชการพลเรือนในพระบาทสมเด็จพระ-
 จุฑจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคนหนึ่ง นายพลโท พระยาสุรินทราชา (ม.ว. สิทธิ)
 ม.ส.ม., ท.จ. เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตอยู่ในเวลานั้นคนหนึ่ง จะเห็น
 ได้โดยสามัญว่า เชื้อพระวงศ์กรมหมื่นไกรสรวิจิต แม้มีบางคนที่ไม่ได้รับ
 ราชการ แต่ที่ได้รับราชการตำแหน่งสูงมีหลายคน นับเจ้าพระยาวิจิตวงศ์
 วุฒิไกรเป็นหัวหน้าในตระกูลนี้

“เจ้าพระยาวิจิตวงศ์วุฒิไกร เดิมชื่อหม่อมราชวงศ์พรรณราย แล้ว
 จึงเปลี่ยนชื่อคดี เหตุใดจึงเปลี่ยน ข้าพเจ้าไม่ทราบ ท่านจดไว้ในหัวข้อ
 ประวัติของท่านแต่ท่านนี้ เมื่ออุปสมบท กรมสมเด็จพระปวงเรศวริยาลงกรณ์
 เป็นพระอุปัชฌาจารย์ แต่บวชอยู่วัดสระเกศ ค่ายพระบาทสมเด็จพระ-
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งว่า ในวงศ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น
 ไกรสรวิจิต เคยบวชในฝ่ายมหานิกายมาแต่เดิม แม้กรมหมื่นไกรสรวิจิต
 เมื่อทรงผนวชก็เสด็จอยู่วัดสระเกศ เชื้อพระวงศ์ควรจะบวชให้ตรงตามลัทธิ
 ของเทือกเถาที่มีมา ไม่จำเป็นจะต้องเปลี่ยนมาบวชเป็นธรรมยุต”

เจ้าพระยาวิจิตวงศ์วุฒิไกร ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีชวดพ.ศ. ๒๔๐๗ เมื่อถวายตัวแล้ว
 ได้ช่วยหม่อมเจ้าจินดา พระบิดา ปฏิบัติราชการในกรมธรรมการสังฆการี
 มาแต่ต้น จึงมีความรอบรู้ราชการในกรมทั้งสองนี้เป็นอย่างดี กรม

กรรมการมีหน้าที่เกี่ยวกับกิจการทางพระศาสนาและพิจารณาพิพากษาคดีที่
พระภิกษุสามเณรเป็นความกับฆราวาส ส่วนกรมสังฆการีเป็นพนักงานใน
การพิธีสงฆ์ สองกรม^๕รวมอยู่ด้วยกัน ครั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน^๕กรม
หมื่นอนุตมรัตนราช^๕ ซึ่งทรงกำกับการกรมกรรมการสังฆการี^๕สิ้นพระชนม์
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงกำกับกรมธรรม
การสังฆการีแทน พระองค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งนี้สืบมาจนถึงรัชกาล พระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๒๙

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงพระกรุณาเจ้าพระยา
วิชิตวงศ์วุฒิไกรมาก ได้ทรงใช้สอยในราชการกรมกรรมการสังฆการีต่าง
พระองค์ ถึงกับให้กราบบังคมทูลขอราชการสังฆการีและกรรมการแต่พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรับสั่งในราชการนั้น ๆ ได้ตลอด
จนถึงรัชกาลที่ ๕ ตั้งแต่ครั้งยังเป็นหม่อมราชวงศ์คลุ้มพินิจ ด้วยเหตุนี้
ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงพระราชทานบรรดาศักดิ์ครั้งแรก ให้เป็นพระวุฒิการบดีศรีวิสุทธิ
ศาสนวโรประการ และโปรดให้ดำรงตำแหน่งจางวางกรมกรรมการสังฆ
การี ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนขึ้นเป็นพระยาในราชทินนาม
เดิม ได้รับพระราชทานพานทองเป็นเกียรติยศ

กรมกรรมการสังฆการี กรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล กรมแผนที่
และพิพิธภัณฑสถานได้มารวมอยู่ใน บังคับบัญชาเดียวกัน ตั้งต้นเป็น

กระทรวงธรรมการ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ แต่ยังคงเรียกว่ากรมธรรมการอยู่ใน
 ศกนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจัดตั้งที่
 ประชุมเสนาบดี ซึ่งเดิมมี ๖ ตำแหน่ง คือ มหาไทย กลาโหม เป็น
 อัครมหาเสนาบดี กรมท่า กรมเมือง กรมวัง กรมนา เป็นเสนาบดี
 จตุสดมภ์ ทรงพระราชดำริเพิ่มขึ้นอีก ๖ ตำแหน่ง คือ กรมยุทธนา-
 ธิการ กรมพระคลัง กรมยุติธรรม กรมธรรมการ กรมโยธาธิการและ
 กรมมรุชาทร รวมเป็นตำแหน่งเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง โปรดให้เสนาบดี
 เดิมและผู้ที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดีต่อไป เข้าไป
 ประชุมปรึกษาราชการหน้าพระที่นั่ง เมื่อทรงตั้งที่ประชุมเสนาบดีแล้ว ใน
 ปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ครองยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ
 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พ้นจากหน้าที่ในกรมยุทธนาธิการมาทรงบัญชา
 ารกรมธรรมการฝ่ายเดียว เพราะฉะนั้นกรมธรรมการ จึงเป็นกระทรวง
 บริบูรณ์หมดทุกอย่าง เพียงแต่ยังไม่ได้ประกาศชื่อว่าเป็นกระทรวงเสนาบดี
 เท่านั้น

ใน พ.ศ. ๒๔๓๓ กรมธรรมการแบ่งส่วนงานเป็น กรมกลาง กรม
 ธรรมการสังฆการี กรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล กรมแผนที่ และ
 ภัณฑาคารสถาน กรมธรรมการสังฆการีนั้น เจ้าพระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร
 ังยังเป็นพระยาวุฒิการบดี ซึ่งเป็นจางวางมาแต่เดิม ได้เป็นรอง
 ธิบดี เทียบที่ปลัดทุกฉลอง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรง
 ระนิพนธ์ไว้ว่า

“เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมกรม
 ธรรมการสังฆการี กรมศึกษาธิการ และกรมพยาบาลเข้าเป็นกระทรวง
 ธรรมการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นผู้บัญชาการกระทรวงนี้เป็นคนแรก เจ้าพระยา
 วิชิตวงศ์วุฒิไกร แต่ยังเป็นพระยาวุฒิศการบดี จึงมารับราชการในที่ปลัด
 ทูลฉลองรองตัวข้าพเจ้า เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าเชิญพระ
 ราชหัตถเลขาออกไปรับเสด็จพระเจ้านิโกลาสที่ ๒ เอมเปอเรอร์เซีย แต่
 ยังเป็นซาร์วิช ถึงที่เมืองสิงคโปร์ เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรก็ได้ออกไป
 ด้วย การที่ไปครั้งนั้นเป็นคราวแรกและคราวเดียวที่ท่านได้ออกไปถึงเมือง
 นอกพระราชอาณาจักร ที่ข้าพเจ้านำความขออนุญาตว่า ผู้อ่านโดยมากที่
 มิได้รู้จักคุ้นเคยกับตัวท่านเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรในครั้งนั้น อาจจะ
 เข้าใจว่าข้าพเจ้าเอาข้อความเล็กน้อยที่ไม่มีสาระมากแล้ว แต่ที่จริงมีเหตุที่
 ควรจะกล่าวไว้ให้ปรากฏ ด้วยเมื่อก่อนจะตั้งกระทรวงธรรมการนี้ เจ้า
 พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรมีอาการป่วยเจ็บ ออกจะทอดธุระว่ามีความพิการอยู่
 ในร่างกาย เมื่อรวมกรมธรรมการสังฆการีเข้ามาสมทบในกระทรวงธรรม-
 การ ท่านเป็นผู้ที่ได้อำนวยการเป็นอิสระมาแต่ก่อน ที่ต้องมาเป็นที่ ๒ รอง
 ตัวข้าพเจ้าผู้เยาว์อายุ และมีความรู้ในทางสังฆการีธรรมการน้อยกว่าท่านเป็น
 อันมากหรือยังไม่รู้ที่เดียวกันก็ได้ ถ้าท่านเป็นผู้มีอริยาศัยอย่างอื่น ตู้อาจจะ
 รู้สึกโทมนัส แต่ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น ท่านเห็นแก่ประโยชน์ราชการ
 เป็นสำคัญยิ่งกว่าในส่วนตัว แต่บางทีจะเป็นด้วยความนับถือว่า ข้าพเจ้าเป็น
 พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ท่านจึงตั้งใจ

อุปการะชี้แจงราชการซึ่งท่านชำนาญมาแต่ก่อนแก่ข้าพเจ้า โดยมีได้ปีติบัง
 อย่างหนึ่งอย่างใด ข้าพเจ้าอยากจะให้ท่านได้เห็นการอย่างใหม่ ซึ่งเกี่ยว
 เนื่องด้วยต่างประเทศ จึงได้ชวนท่านไปราชการถึงเมืองสิงคโปร์ด้วยใน
 ครั้งนั้น ท่านก็เต็มใจไป แม้ต้องทนความลำบากบ้าง ก็มีได้ยอท่อ มีผล
 จนผลความที่ท่านคิดว่าจะเป็นคนพิจารณาได้แต่ครั้งนั้น เมื่อทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าออกไปราชการประเทศยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔
 ท่านได้บัญชาการกระทรวงแทนข้าพเจ้าจนตลอดระยะเวลาข้าพเจ้ากลับมา”

ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ สมเด็จพระยาตำรงราชาน
 ุภาพเสด็จไปยังราชสำนักต่างประเทศ ณ ทวีปยุโรปในฐานะราชทูตพิเศษ
 และยังทรงทอดพระเนตรการศึกษาในประเทศต่าง ๆ ในยุโรป ตลอดจน
 ประเทศอียิปต์และอินเดียอีกด้วย โปรดให้เจ้าพระยาวิชิตวงศ์คุมไกรเป็น
 ผู้รับตำแหน่งอธิบดีกรมธรรมการ ท่านได้รักษาการอยู่จนถึงวันที่ ๑ เมษายน
 พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อประกาศตั้งกระทรวงธรรมการเป็นกระทรวงเสนาบดี
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพเป็น
 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และให้ย้ายเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดี
 กระทรวงเกษตรราธิการ มาเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการแทน

กระทรวงธรรมการสมัยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นเสนาบดีนั้น แบ่ง
 ส่วนราชการเป็นกรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล กรมพิพิธภัณฑ์ และกรม
 สังฆการี ยกกรมธรรมการเป็นกรมบัญชาการกระทรวงเรียกว่า กรม

กรรมการกลาง โดยมีกรมราชบัณฑิตมาสมทบเป็นกรมชั้นอธิการหนึ่ง
เจ้าพระยาวิฑูรย์คุณากร ซึ่งเป็นจางวางกระทรวงธรรมการ และเป็น
รองอธิบดี ได้เลื่อนเป็นปลัดทูลฉลองและเป็นอธิบดีกรมสังฆการีด้วยอีก
ตำแหน่งหนึ่ง ในระยะนี้การศึกษาได้ขยายตัวขึ้น และจำนวนนักเรียนเพิ่ม
ขึ้น ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ กระทรวงธรรมการได้ขยายการศึกษาออกไป
ส่วนภูมิภาค โปรดให้อารราชนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิร-
ญาณวโรรส ครั้นยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าอภัยเยนยาเธอ กรมหมื่น
วชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชอาคันตุกะเจ้าคณะใหญ่ ทรงรับภาระอำนวยการ
ให้พระภิกษุสงฆ์ส่งสอนกุลบุตรเพื่อให้มีความรู้และตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติ
โปรดให้บังคับการ พระอารามตามหัวเมือง ซึ่งเป็น ส่วนการ พระศาสนา
และการศึกษาได้ทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลหัวเมืองตลอด
ราชอาณาจักร

หนึ่ง กระทรวงธรรมการได้จัดการแก้ไข การตรวจโรงเรียน ใน
พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นปีแรก คือใช้ครูที่ได้รับประกาศนียบัตรครูแล้วทั้งสิ้น
เป็นพนักงานตรวจแขวง ได้ตั้งข้อบังคับสำหรับตรวจการศึกษาและวาง
หน้าที่ของนายตรวจ นอกจากนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ยังได้แบ่งการสอบไล่
ให้สอบตามแขวงเป็นปีแรกอีกด้วย ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ประกาศ
ใช้พระราชบัญญัติกรมสิทธิผู้แต่งหนังสือ อันเป็นการคุ้มครองป้องกัน
ผลประโยชน์ของผู้แต่งหนังสือ นับว่ามีประโยชน์แก่การศึกษาเป็นอันมาก

และในศกเดียวกันนั้นก็ได้เปิดโรงเรียนสตรีของรัฐบาล ประเภทนักเรียน
 ไปมาเป็นแห่งแรก คือโรงเรียนบำรุงสตรีวิชา โรงเรียนนี้ต่อมาเมื่อสมเด็จพระ
 พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้ทรงตั้งโรงเรียนราชินีขึ้นแล้ว ได้
 โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายโรงเรียนเสาวภาอันเป็นโรงเรียนในพระองค์สมเด็จพระ
 พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ซึ่งเดิมตั้งอยู่ข้างโรงเรียนราชินีในปัจจุบัน
 มาสมทบกับโรงเรียนบำรุงสตรีวิชา แล้วเรียกชื่อว่าโรงเรียนเสาวภาสืบมา
 จนบัดนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรม
 การ กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเนื่องจากป่วยทุพพลภาพ จึงทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิกรมการบดี ปลัดทูลฉลองเป็นผู้รั้งตำแหน่ง
 เสนาบดี ต่อมาในวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ พระราชทานสุพรรณบัตรให้พระยาวิกรมการบดีเป็นเจ้าพระยา
 วิชิตวงศ์วิกรมการบดีในคำประกาศพระบรมราชโองการใน ตอนหนึ่ง
 ดังนี้

“ทรงพระราชดำริว่า พระยาวิกรมการบดีได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก
 มาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ภายหลังได้รับราชการเป็นผู้ช่วยในกรมสังฆการี
 ครั้นรัชกาลปรักยุบนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีกรม
 สังฆการีและธรรมการ สืบมา จนได้เป็นปลัดทูลฉลองเมื่อตั้งเป็นกระทรวง
 จนได้เป็นเสนาบดี รอบรู้ราชการในหน้าที่เก่าใหม่เป็นอันมาก อีกส่วน

หนึ่งนั้น ได้รับราชการเป็นอุปนายกในรัฐมนตรี จนเป็นผู้รั้งตำแหน่งสภายก เป็นองคมนตรี ได้รับหน้าที่เป็นกรรมการศาลฎีกายู่ช้านาน เจริญวิญญูติปรีชาสามารถรอบรู้ในราชกิจใหญ่น้อย และมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมควรจะได้รับสุพรรณบัตรเป็นเจ้าพระยาผู้หนึ่งได้

“จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนา พระยาวิเทศการบดี ศรีวิสุทธิศาสนวิโรประการ ขึ้นเป็นเจ้าพระยา มีสมญาจารึกในสุพรรณบัตรว่า เจ้าพระยาวิเทศวงศวิกรม ไกรศุภโชนนิตินารี ศรีวิสุทธิศาสนวิโรประการ บรมนฤบาลสวามิภักดิ์ สุขุมศักดิ์สมบุรณ์ สุนทรพจนพิจิตร ราชกิจจานุกิจโกศล พหลกัลยาณวัตร ศรีรัตนสรณภรณ์ สถาवरเมตตาทศยาศรัย อภัยพิริยปรากรมพาหุ กชนาม ถือกัศดินา ๑๐๐๐๐ จงเจริญทฤณชนมายุ พรรณสุขสิริสวัสดิพัฒน์มงคล ธนสารสมบัติ บริวารสมบุรณ์ทุกประการ เทอญ”

การศึกษาในระหว่างเจ้าพระยาวิเทศวงศวิกรมไกรเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการนั้น อยู่ใน ระยะ ขยายตัว ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้เริ่มแก้ไขแผนการศึกษาตั้งปรากฏตามสำเนาหนังสือ ทุนเกล้า ๆ ถวายของเสนาบดี ดังต่อไปนี้

สำเนาที่ ๑๑๗/๔๐๖๓

วันที่ ๖ เดือนกันยายน ๑๒๑

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาวุฒิศิการบดี ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา
ทราบบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยในการที่จะจัดการศึกษาในพระราชอาณาเขตทั่วไปให้เจริญยิ่งขึ้น
นั้น เมื่อต้นปีการศึกษาธิการได้ดำริกระรูปการศึกษาทั้งปวง จะจัดวาง
ร่างโครงการให้มีระเบียบเป็นสามชั้น คือ จะจัดให้การศึกษาเพียงให้มี
ความรู้เป็นพื้นแก่ราษฎรทั่วไปเป็นชั้นต้น เรียกว่า ประถมศึกษา และ
สอบไล่ประโยค ๑ เป็นเสร็จการเล่าเรียนไปตอนหนึ่ง ต่อนั้นไปจัดให้
เป็นการศึกษาชั้นกลางสำหรับให้กุลบุตรได้เล่าเรียนวิชาความรู้อันเป็นกลาง
ทั่วไป เพื่อจะให้เป็นหนทางสำหรับที่จะทำการงานได้ดีกว่าการทำมาหา
เลี้ยงชีพสามัญ คือจะทำราชการเป็นเสมียนหรือจะไปเข้าโรงเรียนพิเศษ
อย่างใด ก็ให้มีทุนความรู้อันเป็นกลางพอที่จะไปทำการงาน หรือเข้า
เล่าเรียนความรู้พิเศษต่อไปได้ เรียกว่า มัธยมศึกษา และสอบไล่
ประโยค ๒ แล้วเป็นเสร็จการเล่าเรียนไปตอนหนึ่ง ต่อนั้นไปจัดให้เป็นการ
ศึกษาชั้นสูง สำหรับเรียนภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ หรือวิสามัญอื่น ๆ
ด้วยให้พิเศษสูงขึ้นไป เรียกว่า อุดมศึกษา และสอบไล่ประโยค ๓
แล้วเป็นเสร็จการเล่าเรียนอีกตอนหนึ่ง ทั้งสามตอนนับรวมเป็นสามัญศึกษา

บริบูรณ์ ซึ่งกรมศึกษาธิการจะพึงจัดให้เป็นไป นอกจากนั้นให้เป็น
 วิสามัญศึกษา มีอีกสามชั้น คือ ประถมศึกษาวิเศษ มัธยมศึกษาวิเศษ
 และอุดมศึกษาวิเศษ สำหรับที่จะได้รับช่วงแก่ผู้ที่ไม่ปรารถนาจะเรียน
 สามัญศึกษาให้ตลอด ก็ไปเข้าเรียนความรู้พิเศษต่าง ๆ ตามสมควรนั้น
 เช่นกับโรงเรียนมหาดเล็กจะรับผู้ที่สอบไล่วิชาสามัญศึกษาได้ถึงประโยค ๒
 แล้วขึ้นไปนั้นเป็นต้น ตามรูปนี้ในความดำริเดิมได้คิดว่า จะตีพิมพ์ความ
 เห็นออกแจกแก่ผู้ซึ่งควรจะปรึกษา และเปิดการประชุมปรึกษา เมื่อตก
 ลงแล้วจึงจะจัดการให้เป็นไปตามร่างโครงอันนี้ การนี้ยังหาทันได้ทำ
 สำเร็จไม่ พอมีการที่จะต้องกระทำก่อนเกิดขึ้น คือ เรื่องออกพระราช
 บัญญัติปกครองคณะสงฆ์ และจัดการต่าง ๆ อันเกี่ยวกับพระราชบัญญัติ
 นั้น จนบัดนี้ยังไม่เป็นโอกาสอันสมควรที่จะประชุมปรึกษาการเรื่องนี้ได้
 แต่เรื่องการศึกษา เมื่อได้ออกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครอง
 คณะสงฆ์ครั้งนั้น พระราชบัญญัตินี้ได้ช่วยในการศึกษามากในทางที่จะ
 ดำเนินไปทางเดียวกัน คือ แบ่งให้การสามัญศึกษาชั้นประถมไปให้พระ
 สงฆ์ช่วยจัดการได้มาก เพื่อจะได้แผ่การศึกษาชั้นต้นให้แพร่หลายออกไป
 ทั่วพระราชอาณาเขต และจัดจำแนกการศึกษาชั้นประถมออกไปอีกเป็น
 ๒ ตอน การสอน ก ข ค ไปจนถึงอ่านหนังสือออก เขียนหนังสือได้
 สอนเลขถึง บวก ลบ คูณ หาร สามัญเป็น สอนธรรมจริยาให้รู้การผิด
 ชอบชั่วดีเพียงที่ควรจะรู้ได้โดยง่าย ยกให้เป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ เรียกว่า

มูลศึกษาตอน ๑ ต่อในทีใดซึ่งเป็นทีประชุมชนควรจะรวบรวมกลุบุตรที่
 ไต่เล่าเรียนชั้นมูลศึกษาสำเร็จแล้วมาตั้งสอนชั้นเป็นโรงเรียน จึงตั้งขึ้นเป็น
 โรงเรียนประถมศึกษาแห่งหนึ่ง ๆ การอันนี้ก็นับว่าได้ดำเนินเข้าในระเบียบ
 การศึกษาตามที่ได้กะไว้แล้วส่วนหนึ่ง โรงเรียนสำหรับสอนสามัญ
 ศึกษาทั่วไปตามวัดต่าง ๆ ที่แลเห็นอยู่ในบัดนี้ นั้น ตามรูปที่กะนี้ย่อมจะต้อง
 จัดให้เป็นโรงเรียนประถมศึกษาสอนประโยค ๑ ต่อไปทั้งสิ้น ส่วนประโยค ๓
 นั้นกะจะให้มีแต่น้อยแห่ง และจัดเป็นโรงเรียนของรัฐบาลแท้ ให้เป็น
 สถานที่อันกว้างขวาง และรับนักเรียนได้มาก จัดการสอนและขนบ-
 ธรรมเนียมให้ดีเป็นแบบแผนจริง ๆ โรงเรียนเช่นนี้จะจัดมากแห่งก็จะดี
 ไม่ได้ จึงจะตั้งแต่น้อยแห่งพอสมควร และจัดให้อยู่ในระยะอันสมควร
 ที่จะรับนักเรียนได้ทุกทิศทุกทาง สถานที่ที่ได้กะไว้สำหรับโรงเรียนมัธยม
 ศึกษานี้ได้กักไว้แล้ว ๕ แห่ง คือ ในที่ประชุมชนกลางพระนคร กะไว้
 ที่วัดสุทัศน์เทพวรารามแห่ง ๑ ฝ่ายตะวันตกกะไว้ที่พระราชวังบวรซึ่งจะ
 สร้างใหม่ใกล้ศาลากระทรวงธรรมการ และจะยกเอานักเรียนชั้นฝึกซ้อม
 ของโรงเรียนมหาดเล็กไปตั้งเป็นโรงเรียนมัธยมศึกษาสวนกุหลาบแห่ง ๑
 ฝ่ายตะวันออกได้โรงเรียนเต็กเป็นโรงเรียนมัธยมศึกษาสายสวัสดิ์แห่ง ๑
 ฝ่ายเหนือกะโรงเรียนวัดเบญจมบพิตรแห่ง ๑ ฝ่ายใต้มีรรคนายกและเจ้า
 อาวาสวัดราชบูรณะ ยอมให้ที่วัดราชบูรณะตอนปากถนนตรีเพชรเป็น
 โรงเรียนแห่ง ๑ และต่อไปถ้ายังไม่พอจะสร้างขึ้นข้างฝั่งตะวันตกในคลอง
 บางกอกใหญ่สักแห่ง ๑ ในคลองบางกอกน้อยสักแห่ง ๑

การศึกษาทางสองชั้น^๕ เมื่อได้กะรูปลงเช่นนั้นแล้วจึงจำต้องจัดให้
 ดำเนินไปในทันที เป็นสิ่งอันรอไม่ได้ ในส่วนประถมศึกษา ก็กำลังปรึกษา
 หารือ และจัดกันอยู่กับเจ้าคณะมณฑลทั้งหลาย ฝ่ายที่ต้องเกี่ยวกับพระสงฆ์
 ส่วนที่กรมศึกษาธิการจะจัดก็ต้องจัดไป ฝ่ายมัธยมศึกษาถึงแม้ว่าการก่อ-
 สร้างยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ ก็ต้องจัดอนุโลมให้โรงเรียนซึ่งมีอยู่แล้วสอน
 เข้าระเบียบไปก่อน คือ ได้เปิดสอนที่โรงเรียนสายสวัสดิ์แห่ง ๑ อาศัย
 สอนอยู่ในโรงเรียนมหาดเล็กแห่ง ๑ สอนในโรงเรียนเล็กที่มีอยู่แล้วใน
 วัตรราชบุรณะแห่ง ๑

บัดนี้จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เรื่องการศึกษาที่จะจัดใหม่^๖ ถึงแม้ว่า
 ฝ่ายการละเอียดที่จะจัดอย่างไร ยังจะปรึกษาหารือกันต่อไปข้างหน้า
 อย่างไม่ก็ดี แต่ควรที่จะนำความเห็นในส่วนระเบียบการที่จะจัดวางรูป
 ดัง^๗นี้ ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาเพื่อทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสียชั้น
 หนึ่ง ถ้าการทงนต้องด้วยพระราชกระแสแล้ว จะได้รับพระราชทานจัด
 การให้ดำเนินไป คือ ในชั้น^๘ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตสร้าง
 โรงเรียนมัธยมศึกษา ณ วัตรราชบุรณะชั้น^๙เป็นเบื้องต้นก่อน โรงเรียน^{๑๐}
 ในชั้นต้นจะให้จุนักเรียนได้เพียงประมาณ ๒๐๐ คน และไม่จำเป็นที่จะ
 ต้องสร้างอย่างแน่นหนาใหญ่โต เมื่อต่อไปข้างหน้าไม่พอ จึงค่อยสร้าง
 เพิ่มเติมใหม่เพราะพื้นที่มีมาก ประมาณเงินที่จะก่อสร้างครั้ง^{๑๑}นี้ราว
 ๒๐,๐๐๐ บาทเศษ เงิน^{๑๒}นี้มีอยู่แล้ว คือ เงินที่จะสร้างโรงเรียนมหาด

เล็ก ซึ่งได้กะไว้ในงบประมาณปีนี้มี ๒๐,๐๐๐ บาท แต่ปีก่อนได้เห็น
 ความรีบร้อนจะต้องสร้าง เพราะเหตุที่ต้องมีนักเรียนเข้าฝึกซ้อมชั้นต้น
 มาก ไม่มีที่พอจะเล่าเรียน มาบคนเมื่อกรมศึกษาธิการรับจะจัดสอนวิชา
 สามัญศึกษาชั้นมัธยมให้ได้แล้ว ความรีบร้อนที่จะสร้างโรงเรียนมหาดเล็ก
 นั้นก็ยังไม่จำเป็น หรือว่าอีกอย่างหนึ่งก็เหมือนกับถ่ายเอาการศึกษาชั้นต้น
 ของโรงเรียนมหาดเล็กนั่นเองมาเป็นมัธยมศึกษา เพราะฉะนั้น จึงควรใช้
 เงินรายนรบจัดสร้างโรงเรียนนชนให้ทันสำหรับที่จะได้รับ นักเรียนในต้นปี
 หน้าที่เดียว ฝ่ายโรงเรียนมหาดเล็กก็ได้ยอมตกลงที่จะให้ใช้เงินรายนี้ตั้งที่
 กราบบังคับมทูลละนแล้ว ทงนจะควรประการใด แล้วแต่จะทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้า ฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

(เซ็น) ข้าพระพุทธเจ้า พระยาวุฒิศการบดี

ขอเดชะ

(ต่อไปนเป็นขอความต่อท้ายหนังสือทูลเกล้า ฯ ถวาย)

ว่าด้วยการศึกษา

๑. การศึกษา ให้พึงเข้าใจเป็น ๒ แผนก คือ การศึกษาพระสงฆ์
 และเจ้าพนักงานฝ่ายพุทธจักรจะพึงจัดแผนกหนึ่ง การศึกษาซึ่งเจ้าพนักงาน
 ฝ่ายอาณาจักรจะพึงจัดแผนกหนึ่ง

๒. การศึกษาฝ่ายอาณาจักรจะพึงจัดนั้น ได้แก่การศึกษาชั้นมัธยม
 ศึกษา คือชนประโยค ๒ ชั้นไปจนชั้นสูง ๆ และการศึกษาพิเศษต่าง ๆ

อันจะเป็นภาระระมากเกินกว่ากำลังพระสงฆ์จะจัดได้ การศึกษาซึ่งฝ่าย
พุทธจักรจะพึงจัดนั้น ได้แก่การศึกษาสามัญชั้นต้น ตั้งแต่มูลศึกษาขึ้นไป
จนถึงประถมศึกษา คือ ประโยค ๑ ซึ่งเป็นการศึกษาสำหรับประชาชน
ทั่วไปต้องเล่าเรียน และการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม

๓. การศึกษาที่ฝ่ายพุทธจักรจะพึงจัดนั้น ส่วนการเล่าเรียนพระ
ปริยัติธรรมจะไปรวมอธิบายไว้ในส่วนที่ว่าด้วยการพระศาสนา ในที่นี้จะ
ว่าแต่การศึกษาวิชาความรู้ส่วนเดียว

๔. การศึกษาวิชาความรู้^{นี้} ให้พึงเข้าใจและจัดคัดตอนออกเป็น
๒ ส่วน คือ มูลศึกษาส่วนหนึ่ง ประถมศึกษาส่วนหนึ่ง การศึกษาชั้นมูล
ศึกษานั้นโดยปกติให้จัดสอนตามวัด การศึกษาชั้นประถมศึกษา^{นี้} โดย
ปกติให้จัดสอนตามโรงเรียน การที่คัดคัดตอนออกเป็นสองแผนก^{นี้} ต่างกัน
อย่างไร จะอธิบายต่อไปดัง^{นี้}

๕. การที่จัดตั้งโรงเรียนแต่ก่อนมา จัดโดยเจ้าพนักงานเห็นว่าที่ใด
ที่หนึ่งมีกุลบุตรมาก ก็ไปปลูกสร้างสถานขึ้นเป็นโรงเรียน และจัดเครื่องใช้
เครื่องแต่ง จัดหาครูมาสอนมีเงินเดือน การที่ใดกระทำมาแล้วโดยวิธี^{นี้} บัด
นี้มาประสบเหตุอันขัดข้องขึ้น ๓ ประการ คือ บรรดาเด็กที่เป็นศิษย์วัด^{นี้} ไม่
ได้เล่าเรียนศึกษาต่อพระซึ่งเป็นอาจารย์ มากลุ่มรวมกันเรียนอยู่ในโรงเรียน
อันแคบเล็กจนที่นั้นต้องเหยียดยัดให้เกิดโทษแก่การเล่าเรียน ประการหนึ่ง
ถ้ารัฐบาลจะจัดให้มีโรงเรียนขึ้นเช่น^{นี้} ให้พอแก่เด็กและให้เป็นการทั่วถึงไป

ทว่าราชอาณาจักร เพื่อให้การเล่าเรียนแพร่หลายก็ย่อมไม่สามารถที่จะ
 เป็นไปได้ประการหนึ่ง การที่ไปตั้งโรงเรียนสอนกุลบุตรแต่เฉพาะใน
 โรงเรียนเช่นนั้น ทำให้เสื่อมประโยชน์สงฆ์จากประเทศที่เคยมาแต่ก่อน
 คือ ชาวบ้านย่อมส่งบุตรหลานตรงไปเข้าโรงเรียน ไม่ฝากเป็นศิษย์
 วัดให้พระสงฆ์ได้ใช้สอยและได้รับความเกื้อกูลจากบิดามารดาของเด็กตั้งแต่
 ก่อนประการหนึ่ง เหตุที่ปรากฏความขัดข้องต่อไปข้างหน้าเช่นนั้น จึงเป็น
 การสมควรที่จะตัดตอนการศึกษาออกเป็น ๒ ภาค เพื่อให้แก้ไขให้การ
 ศึกษาแพร่หลายและดำเนินไปสู่ความเจริญข้างหน้าต่อไป

๖. ต่อไปควรมุ่งหมายจัดการศึกษาดังนี้ คือ

(ก) ในละแวกตำบลบ้านใด ถ้ายังไม่มีจำนวนเด็กซึ่งมีความรู้
 พื้นมูลศึกษาไป คือ หนังสือ อ่านออกเขียนได้แล้ว เลข ทำบวกลบคูณ
 หารสามัญได้แล้ว มากกว่า ๓๐ คน ตำบลนั้นยังไม่ควรสร้างโรงเรียน
 ขึ้นโดยเฉพาะ ให้การส่งสอนวิชาชนมูลศึกษานอนอยู่แก่พระสงฆ์ผู้ปกครอง
 เด็ก

(ข) ต่อละแวกบ้านตำบลใดมีเด็กซึ่งมีความรู้พื้นมูลศึกษาขึ้นไป
 กว่า ๓๐ คน จึงควรสร้างโรงเรียนขึ้นโดยเฉพาะสำหรับสอนวิชาชั้น
 ประถมศึกษาต่อไป

๗. ย่อมเป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ทั้งหลาย ซึ่งมีการอุปการะปกครองการ
 พระพุทธศาสนาผู้ใหญ่ผู้น้อยตั้งแต่เจ้าคณะมณฑลลงไปโดยลำดับ ที่จะ
 เอาใจใส่แนะนำพระเจ้าพระสงฆ์ทั้งหลาย ซึ่งปกครองกุลบุตรที่มาเป็น

ศิษย์วัดให้สั่งสอนวิชาความรู้แก่ศิษย์ของตนทั่วไปให้สมควร ออย่าปล่อยให้
ให้เกียจคร้าน และใช้เวลาให้เปลือง โดยไม่เป็น ประโยชน์ คือเที่ยวเล่น
เป็นอาเจิน หรือเจ้อไปในหนทางชั่วกันั้นจะเป็นมูลเหตุให้เกิดความชั่วร้าย
เมื่อเติบโตใหญ่ มีเล่ห์ทอยกอง ทอดลุกบาตัก อันเป็นทางฝักหักในการจ่าย
ทรัพย์สิน และเป็นมูลที่จะให้ใจแตก ประพฤติการเล่นเบี้ยและลักทรัพย์
เป็นต้น หรือปล่อยให้ประพฤติเกะกะระรานอันเป็นมูลที่จะให้อัธยาศัยเกิด
เป็นพาลหัวไม้ ต้องให้พระภิกษุสงฆ์ผู้ปกครองศิษย์ทั้งปวงนั้นเข้าใจว่า การ
รับกุลบุตรมาเป็นศิษย์หา ได้อาศัยใช้สอยปฏิบัติวัดถากก็เป็นหน้าที่ของ
ผู้ปกครองศิษย์จะสั่งสอนวิชาความรู้ให้แก่ศิษย์ และฝักหักตัดสันดานศิษย์
ของตนให้เป็นสัมมาทวิและมีอุปนิสัยอันเรียบร้อย วิธีที่จะกระทำ
การอันนี้คือ ต้อง ตรวจตราดูแลการ สอน และวิธีสอน ตามวัดวาอาราม
ทั้งหลายทั่วไป และเมื่อเห็นสามเณรและศิษย์วัดคนใดไม่เล่าเรียนในเวลา
ที่สมควร หรือเห็นเที่ยวชกชนและประพฤติชั่วอย่างใดก็ควรจะได้ถาม
และว่ากล่าว

หอสมุดครูสภา

๘. วิธีที่จะตั้งโรงเรียนประถมศึกษาชั้น นั้น คือ ต่อเมื่อตรวจตรา
ความรู้ของเด็กในละแวกบ้านตำบลหนึ่งๆ ปรากฏว่ามีเด็กที่มีความรู้ในชั้น
มูลศึกษากินว่า ๒๐ คนขึ้นไปแล้ว จึงควรคิดตั้งให้มีโรงเรียนประถม
ศึกษาได้ การที่จะตั้งนั้นควรจัดศาลาหรือสถานแห่งใดแห่งหนึ่งในวัด
ใดวัดหนึ่งตั้งเป็นโรงเรียน และเลือกหาพระภิกษุสงฆ์ที่มีความรู้สูงพอจะ
สอนชั้นประถมศึกษาได้มาเป็นครูประจำโรงเรียนและรวบรวมเด็กที่มีความ

รุษชนมูลศึกษามาสอนในที่นั้น พระภิกษุที่ต้องมาเป็นครูประจำสอนในโรงเรียน จำเป็นที่จะได้รับความอดทนกว่าปกติ จึงสมควรที่จะแนะนำชักชวนสัปบุรุษทยายกทั้งหลายให้ออกทรัพย์ เกอกุลอดทนแก่พระภิกษุที่เป็นครูนั้น ส่วนสถานที่จะเป็นโรงเรียน ถ้าวัดใดไม่มีศาลาอาคารอันใดที่จะเป็นโรงเรียนได้ ก็ควรที่จะบอกบุญเรียโรสัปปบุรุษทยายกในบริเวณนั้นให้ออกทุนทรัพย์มาก่อสร้างขึ้น ต่อการเหล่านี้จะสำเร็จด้วยกำลังสัปบุรุษทยายกไม่ได้แล้วจึงควรขอความอดทนจากรัฐบาลต่อภายหลัง

๙. โรงเรียนประถมศึกษาที่จะจัดขึ้นนั้น ควรจัดให้จำนวนนักเรียนได้พิคต คือ เป็นต้นว่า ถ้าในแขวงอำเภอหนึ่งเป็นที่ประชุมชนน้อยโรงเรียนที่จะจัดตั้งขึ้นก็ควรให้จุนักเรียนได้พอสบายเพียง ๓๐ คน เป็นอย่างน้อยที่สุด ถ้าเป็นที่ประชุมชนมากกว่าก็จัดตั้งให้จุสำหรับ ๖๐ คน และ ๙๐ คนโดยลำดับ หรือมิฉะนั้นถ้าในบริเวณเมืองใหญ่ จะแยกเป็น ๒ โรงเรียน ๓ โรงเรียน ๔ โรงเรียน ในระยะที่ห่างไกลกันก็ตามใจความ คือ ห้องเรียนห้องหนึ่ง ครูคนหนึ่งสอนนักเรียนราว ๓๐ คน เป็นประมาณแล้วนักเรียน ๖๐ คนก็ต้องเป็น ๒ ห้องและครู ๒ คน ดังนั้นไปโดยลำดับการสอนในโรงเรียนจึงจะเป็นไปได้โดยสะดวก

๑๐. เมื่อตั้งโรงเรียนลงในที่ใดเช่นนั้น จำต้องจำกัดจำนวนนักเรียนว่าโรงเรียนใดมีขนาดเท่าใด มีครูกี่คน และจะมีจำนวนนักเรียนเท่าใดเป็นอัตรา ดังกล่าวมาแล้วข้างบน เมื่อนักเรียนในโรงเรียนนั้นเต็มจำนวนแล้ว ต้องไม่รีบต่อไปจนกระทั่งจำนวนว่างเมื่อใดจึงรับใหม่ หรือมิฉะนั้น

เมื่อยังมีจำนวนนักเรียนที่มีความรู้สูงอีกมาก ก็ควรที่จะขยายเพิ่มเติมห้องเรียนหรือก่อสร้างโรงเรียนใหม่แยกออกไปทีเดียว ห้ามมิให้ขี้เขียดนักเรียนในโรงเรียนเกินกว่าจำนวนที่สมควร

๑๑. การที่จะเลือกรับนักเรียนเข้าเรียนประจำโรงเรียนนั้น ควรเลือกด้วยการสอบไล่วิชา คือ หยิบเอาแต่เด็กที่มีความรู้สูงพ้นชั้นมูลศึกษาแล้ว จึงให้มาเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา เหมือนดังว่าในโรงเรียนหนึ่งได้มีจำนวนแต่ ๖๐ คนเป็นพิกัด ถ้าในสมัยใดมีนักเรียนที่เรียนอยู่กับพระภิกษุสงฆ์ที่เป็นอาจารย์มีความรู้สูงขึ้นไปจะเข้ามาเรียนในโรงเรียนประถมศึกษาได้ นักเรียนเหล่านั้นถ้าในโรงเรียนมีจำนวนว่างเมื่อใดก็จะได้เข้าก่อนคนอื่น ถ้ายังไม่มีที่ว่างอันจะแทรกแซงได้ก็จำเป็นที่จะต้องรอต่อเมอว่าง หรือเมื่อมีมากด้วยกนกต้องเกิดเป็นปัญหาถึงการที่ก่อสร้างโรงเรียนเพิ่มเติม

๑๒. ส่วนทางออกของนักเรียนประถมศึกษาชั้นนั้น เมื่อนักเรียนคนใดเล่าเรียนวิชาชั้นประถมศึกษาบริบูรณ์แล้วต้องสอบไล่ประโยค ๑ จึงจะเป็นพยานว่าได้เล่าเรียนจบวิชาชั้นประถมศึกษา เมื่อสอบไล่ได้ชั้นนั้นแล้วจำต้องให้ออกจากโรงเรียน เพื่อจะได้มีจำนวนว่างให้นักเรียนอื่นเข้าใหม่ ส่วนนักเรียนที่สอบไล่ได้ประโยค ๑ แล้วนั้น นับว่าเป็นอันเสร็จการศึกษาขั้นต้นซึ่งสำหรับสามัญกุลบุตรจะพึงรู้ นักเรียนผู้นั้นจะออกไปทำไร่นาหรือประกอบกิจการเลี้ยงชีพสถานใดก็ตาม แต่ถ้าผู้นั้นยังสมควรจะเล่าเรียนวิชาต่อไปอีก ก็ต้องไปเข้าโรงเรียนพิเศษหรือโรงเรียนมัธยมศึกษาซึ่งเจ้าพนักงานฝ่ายอาณาจักรจัดอยู่นั่นต่อไป

๑๓. เครื่องเล่นเรียนทั้งหลาย มีหนังสือเรียนกระดานชนวนดินสอด
 เป็นต้นนั้น เป็นหน้าที่ของบิดามารดาหรือผู้ปกครองเด็กจะจัดทำให้แก่
 เด็กของตน เว้นแต่ประเทศที่ใดซึ่งยากแค้นจนจึ่งควรที่จะใช้เรียไร
 บอกรบฏเกอกุลแก่กุลบุตรเป็นการกุศล จนที่สุดต่อเมื่อเหลือกำลังแล้วควร
 ขอความอุดหนุนต่อรัฐบาล จึงให้เจ้าหน้าที่จัดการตามสมควร แต่ควร
 ที่เจ้าหน้าที่ทั้งหลายจะจัดการแนะนำใหม่ทชายช้อบรรดา เครื่องเล่นเรียนใน
 ตำบลต่าง ๆ ให้สมควร แก่ความ สะดวกด้วย ส่วนเครื่องใช้ เครื่องแต่ง
 โรงเรียนนั้น ไม่จำเป็นที่ว่าทุกโรงเรียนจะต้องมีโต๊ะเก้าอี้และเครื่องตกแต่ง
 พิเศษทั่วไป การเหล่านี้อาจจัดแต่ตามกำลังซึ่งสามารถจะเป็นไปได้

๑๔. การที่มีผู้ใดเกอกุลแก่โรงเรียนด้วยทุนทรัพย์มากนักยเพียงใด
 กดี ควรที่เจ้าหน้าที่ทั้งปวงจะส่งรายงานบัญชีต่อกระทรวง เพื่อที่จะได้
 กราบบังคมทูลพระกรุณา และ ประกาศ ความอุดหนุนเอื้อเฟื้อ ของสัปบุรุษ
 ทั้งหลายนั้นให้เป็นทีคนทั้งหลายมีความเลื่อมใสศรัทธาอนุโมทนาทั่วกัน

๑๕. การสอบไล่วิชานั้น ในส่วนมัธยมศึกษาและการศึกษาพิเศษ
 ย่อมเป็นหน้าที่ของกรมศึกษาธิการจะจัดอยู่เอง แต่การสอบไล่ชั้นประถม
 ศึกษาคือประโยค ๑ นั้น ถ้าภายในจังหวัดกรุงเทพฯ เป็นหน้าที่ของ
 กรมศึกษาธิการจะสอบไล่ ส่วนหัวเมืองตามมณฑลต่างๆ เป็นหน้าที่ของ
 เจ้าคณะมณฑลจะจัดการสอบไล่ เวลาที่จะสอบไล่ชั้นจะสอบไล่ปีละหน
 หนึ่งหรือสองหนแล้วแต่ประเทศที่เจริญและยังไม่เจริญ ตามแต่เจ้าคณะ
 มณฑลจะเห็นสมควร ส่วนแบบแผนในการสอบไล่ชั้นนี้ กรมศึกษาธิการ

จะให้แบบและช่วยแนะนำในวิธีต่าง ๆ ส่วนผู้ที่สอบไล่ชั้น คือเจ้าคณะมณฑลกับข้าหลวงธรรมการและผู้ที่ใดที่สามารถจะเป็นผู้สอบไล่ได้ แล้วแต่เจ้าคณะมณฑลจะเลือกหาอีกคนหนึ่งหรือหลายคน จะเป็น บรรพชิตหรือคฤหัสถ์ก็ได้ รวมเป็นกรรมการสอบไล่ แต่อย่างน้อยที่สุดที่จะลงชื่อในประกาศนียบัตรต้องไม่น้อยกว่า ๓ คน ส่วนชั้นมูลศึกษาชั้น ๑ ภายในจังหวัดกรุงเทพฯ ฯ นายตรวจแขวงของกรมศึกษาธิการ จะเป็นผู้สอบไล่ พร้อมด้วยอาจารย์ ของ โรงเรียน ประถมศึกษา บางแห่งอีก ๒ นาย เป็นกรรมการไปจัดการสอบไล่ ส่วนมณฑลต่าง ๆ นั้นแล้วแต่เจ้าคณะมณฑลจะตั้งผู้ที่ใดที่มีความสามารถและสมควรไม่น้อยกว่า ๓ คน เป็นกรรมการไปสอบไล่และให้ประกาศนียบัตรแก่ผู้ที่สอบไล่ได้

๑๖. โรงเรียนชั้นสูง ๆ ตลอดลงไปจนถึงโรงเรียนประถมศึกษาย่อมเป็นโรงเรียนที่มีครูประจำ ครูย่อมได้รับผลประโยชน์อยู่แล้วด้วยความอุดหนุนของสัปบุรุษทายกก็ดี หรือของรัฐบาลก็ดี แต่ฝ่ายอาจารย์ชั้นมูลศึกษาชั้น ๑ รัฐบาลจะอุดหนุนเป็นการพิเศษ วิธีที่จะอุดหนุนนั้นควรจัดเป็นอัตราดังนี้ คือ ถึงเวลาสอบไล่ครั้งหนึ่ง ถ้าอาจารย์ใด สอนศิษย์สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรมูลศึกษาครั้งหนึ่งถึง ๓ คน อาจารย์ผู้นั้นควรได้รับรางวัลจากรัฐบาล ๘๐ บาท ถ้าถึง ๕ คนให้ ๑๐๐ บาท ๗ คนให้ ๑๒๐ บาท ๑๐ คน ให้ ๒๐๐ บาท ดังนี้เป็นอัตราสำหรับการสอบไล่ทุก ๆ คราว ส่วนการที่จะรางวัลแก่ตัวเด็กเองนั้น ถ้าเด็กคนใดหมั่นเล่า

เรียนปรากฏเห็นว่าในปีหนึ่งได้เรียนไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ วัน คิดวันละ ๖ ชั่วโมงแล้ว เด็กนั้นควรได้รับรางวัลของหลวงพระราชทานในการหมั้นเรียนทุกคน รางวัลนั้นให้จัดให้ จะเป็นสิ่งของสัปดาห์หรือเงินก็ได้ คนหนึ่งๆ ไม่ต่ำกว่า ๘ สิ่ง กับตามโรงเรียน ประถม ศึกษาใน โรงเรียนหนึ่ง ๆ สอบไล่คราวหนึ่ง ๆ ผู้ใดสอบไล่ได้ดีเป็นที่ ๑ ให้ได้รับรางวัลของหลวงพระราชทานเป็นราคาคนหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๔ บาท เหลือเป็นรางวัลของหลวง นอกจากนั้นที่ใดควรจะมีรางวัลอย่างใดบ้าง ถ้ามีสัปบุรุษหายกศรัทธาอุดหนุนให้จัดเป็นรางวัลได้ตามสมควร

๑๗. มณฑลใดเมืองใดหรือแขวงใดอารามใดจัดการศึกษาให้ได้แพร่หลายถึงความประสงค์ โดยที่ต้องใช้ทุนรอน พระราชทรัพย์ น้อย และมีผู้เล่าเรียนมีความรู้ถึงชั้นสูงมากคนด้วยกัน ที่นั้นนับว่าจัดการศึกษาได้เจริญเป็นอย่างที่สมพระราชประสงค์

ต่อมากระทรวงธรรมการได้จัดทำความเห็นที่จะจัดการศึกษารัตนโกสินทรศก ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) แล้วส่งไปขอความเห็นจากบรรดาผู้จัดการศึกษาทั้งหลายในขณะนั้น มีเจ้าคณะมณฑลเป็นต้น หลังจากที่ได้เปลี่ยนแปลงระเบียบการศึกษาใน พ.ศ. ๒๔๔๕ แล้ว ได้แก้ไขวิชาที่สอนอยู่ตามโรงเรียนโดยเพิ่มเติมหลักสูตรให้สูงขึ้น ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ กรมศึกษาธิการได้แบ่งสามัญศึกษาออกเป็น ๒ กิ่ง คือ สามัญ และพิเศษ แก้ไขทั้งหลักสูตรสามัญและหลักสูตรพิเศษ ตัดและเพิ่มวิชาให้สมควรแก่

ความต้องการของสมัย ประโยคมูลซึ่งแต่เดิมจัดเป็นชั้นเบื้องต้น ของ
 ประถมศึกษา ยังหาได้มีการสอบไล่เป็นปกติลักษณะไม่ ใน พ.ศ. ๒๔๕๑
 จึงให้มีการสอบไล่ตามหลักสูตรที่เปลี่ยนแปลงแก้ไขใหม่ทั้ง ๒ ประเภท
 เป็นครั้งแรก

ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางกระทรวงธรรมการนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๔๖
 ตั้งกรมตรวจชั้น หัวหน้าเป็นชั้นเจ้ากรม ยกการตรวจวัดของกรมสังฆการี
 มารวมอยู่ในกรมตรวจวัด เพื่อนายตรวจโรงเรียนจะได้ตรวจทั้งโรงเรียน
 และวัด ไม่ต้องมีพนักงานตรวจวัดอีกต่างหาก นอกจากนั้นได้ตั้งกรมแต่ง
 ตำราเรียนขึ้น หัวหน้าเป็นชั้นเจ้ากรม กรมต่างๆ ที่หัวหน้าเป็นชั้นเจ้า
 กรมนี้ ต้องขึ้นกับกรมใหญ่อีกต่อหนึ่ง ถ้าจะเทียบก็เท่ากับกองต่างๆ
 ในปัจจุบัน อนึ่ง เพื่อประสงค์จะตัดจำนวนคนให้น้อยลง ให้ราชการ
 สะดวกรวดเร็วขึ้นและตัดความสิ้นเปลืองลงด้วย จึงยก กองกลาง หรือ
 ปลัดกรมของกรมศึกษาธิการไปรวมกับ กองกลาง หรือ กองเสมียนตรา ของ
 กระทรวง ยกกองบัญชีของกรมศึกษาธิการไปรวมขึ้นอยู่ในกองปลัดบัญชี
 ของกระทรวง และยกกองพัสดุครุภัณฑ์ของกรมศึกษาธิการไปรวมเข้ากับ
 กองพัสดุของกระทรวง เว้นแต่เรื่องเกี่ยวกับเครื่องเล่นเรียนยกไปรวมใน
 กรมตรวจ

ในระยะนั้นการศึกษาในกรุงเทพฯ เจริญขึ้นมาก ทำให้การศึกษา
 ส่วนภูมิภาคตามไม่ใคร่ทันเพราะขาดครู จึงตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูเพิ่มขึ้นอีก
 แห่งหนึ่งที่โรงเรียนราชวิทยาลัยเก่า เรียกว่าโรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันออก

(โรงเรียนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา ตั้งอยู่ที่โรงเรียนศึกษานารีปัจจุบัน) สำหรับส่วนภูมิภาค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ก็ได้ส่งครูประกาศนียบัตรออกไปเป็นข้าหลวงธรรมการ ๒ คน ตำแหน่งข้าหลวงธรรมการต่อมาเรียกว่า ธรรมการมณฑล ในปีต่อมาได้ตั้งเพิ่มเติมขึ้นจนมีครบทุกมณฑล ในส่วนการจัดการศึกษาชั้นต้นของทวยราษฎรนั้น ได้มีการประชุมเทศาภิบาลฝ่ายราชการในหน้าที่กระทรวงธรรมการใน พ.ศ. ๒๔๔๙, ๒๔๕๑ และ พ.ศ. ๒๔๕๒ รวม ๓ ครั้ง ผลของการประชุมตกลงว่า กระทรวงธรรมการมอบให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบการจัดการศึกษาในมณฑลให้ข้าหลวงธรรมการ ซึ่งกระทรวงธรรมการแต่งตั้งออกไปเป็นผู้จัดการศึกษา ซึ่งอยู่ในความบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาลโดยตรง บางมณฑลการศึกษาเจริญขึ้น การงานทวีมากขึ้น กระทรวงธรรมการได้ตั้งผู้ช่วยธรรมการประจำหัวเมือง ทำการในตำแหน่งธรรมการเมือง ซึ่งภายหลังเปลี่ยนเรียกว่า ธรรมการจังหวัด แต่ตั้งเฉพาะมณฑลที่จำเป็นก่อน กระทรวงมหาดไทยรับเป็นผู้จัดการศึกษาเบื้องต้นให้ทวยราษฎรได้เล่าเรียนทั่วทุกคนตลอดราชอาณาจักร ส่วนการศึกษาชั้นสูงกว่านั้น นับแต่ชั้นประถมศึกษา ซึ่งสามารถเรียนได้เฉพาะแต่ราษฎรบางส่วนบางชั้น ให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการเป็นผู้จัดการที่ต้องให้กระทรวงมหาดไทยเป็นธุระในส่วนพนการศึกษาของทวยราษฎรนี้ ก็เพราะกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ปกครองท้องที่มีเจ้าพนักงานประจำหน้าที่ตลอดทั่วทุกตำบลแล้ว ย่อมจะจัดการได้สะดวก กระทรวงมหาดไทยรับจะลงมือจัดในต้น พ.ศ. ๒๔๕๓

งานสำคัญอีกอย่างหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็คือ ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ นับเป็นพระราชบัญญัติเกี่ยวกับคณะสงฆ์ฉบับแรก ผลแห่งการประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ก็คือ ฝ่ายการศึกษา ทำให้กรมศึกษาธิการได้รับรายงานละเอียดจากราชาคณะผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่างๆ ส่วนการพระศาสนาชั้น นับเป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์ พระราชทานอำนาจบริหารการคณะสงฆ์ให้แก่คณะสงฆ์ได้ปกครองกันเองตามลำพัง โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประมุขและเป็นผู้บังคับบัญชาฝ่ายสงฆ์ มีมหาเถรสมาคมถวายคำปรึกษาและช่วยเหลือดูแลการบริหารให้เป็นระเบียบเรียบร้อย มีเจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด บังคับบัญชา รองลงมาตามลำดับจนถึงเจ้าอาวาส

อนึ่ง ในระยะนี้กรมศึกษาธิการได้แต่งแบบเรียนและพิมพ์ออกจำหน่ายในราคาเขาเป็นชุดๆ มีชุดธรรมจริยา ชุดภูมิศาสตร์ และชุดจินต-กวีนิพนธ์ เป็นต้น เพื่อให้นักเรียนได้มีหนังสืออ่านหลายชุดต่างๆ กัน ให้ข้าราชการ ครู และนักเรียน ศึกษา แบบเรียนมหาดเล็ก ให้มีความรู้ไว้เพื่อจะได้ทราบแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณี กิริยามารยาทและวจา สำหรับใช้ในที่ประชุมชนและในราชการ ตลอดจนการวางระเบียบต่างๆ ในโรงเรียน ในราว พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้มีการเปลี่ยนแปลงในกรมศึกษาธิการ คือ กรมแต่งตำราเปลี่ยนเป็นกองแบบเรียนขึ้นกรมตรวจ มีหัวหน้ารับผิดชอบ มีหน้าที่แต่งและจัดพิมพ์แบบเรียนหลวงตลอดจนตรวจ

ตำราที่มีผู้ส่งมาขอความเห็นจากกรมศึกษาธิการ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้ตั้งกองสอบไล่วิชาชั้น ชั้นอื่นๆ กว้างขึ้นประโยชน์ประถมและมัธยม จัดการสอบเป็นโรงเรียนๆ ไม่สอบพร้อมกันตั้งแต่ก่อน ปรากฏว่าได้ผลละเอียดและยุติธรรมแก่ผู้เข้าสอบดีกว่าการรวมสอบพร้อมกันทุกโรงเรียน ในศกเดียวกันนั้น ได้จัดให้มีหลักสูตรมูล ประถม และมัธยม สำหรับสตรีด้วย ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ ครูที่เล่าเรียนวิชาใหม่ๆ จากสามัคยาจารย์สโมสรสถาน มีความรู้ดีขึ้น จึงให้พยายามสอบตามหลักสูตรมัธยมวิद्या เลิกหลักสูตรมัธยมหนังสือเปลี่ยนชื่อเรียกใหม่ว่า มัธยมสามัญ (มัธยมวิद्याเดิม) กับมัธยมพิเศษ (มัธยมภาษาเดิม) และจัดหลักสูตรมัธยมเข้ารูปตามความมุ่งหมายเป็น ๒ อย่าง คือ หลักสูตรมัธยมสามัญ กับ หลักสูตรมัธยมพิเศษ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ตอนหนึ่งว่า
 “เจ้าพระยาวิฑูริยวงศ์อิศวร ยังได้รับพระราชทานเกียรติยศพิเศษอีกอย่าง ๑ เมื่อในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งสมควร จะจดลงไว้ ด้วย ไม่ปรากฏว่าข้าราชการคนใดได้เคยรับพระราชทานเกียรติยศอย่างนั้นมาแต่ก่อน คือเมื่อพระกา พ.ศ. ๒๔๕๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในเวลาพระชนมพรรษาเสมอด้วยสมเด็จพระอัยยการาช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมวงศานุวงศ์ประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งราชฤทธิ ณ สวนดุสิต ในอภิถกขัตติสมันเมื่อวันที ๑๖ กุมภาพันธ์ เพื่อดวยดอกไม้ธูปเทียนเครื่องสักการแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าแมนเขียน พระเจ้าลูกเธอของพระบาทสมเด็จพระ

พระพุทธรูปเหล่านั้นกาลยั้งยังมีพระชนม์เหลืออยู่แต่พระองค์เดียวในเวลา
นั้น เมื่อถวายดอกไม้ธูปเทียนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าแมนเขียน
แล้ว พระบรมวงศ์พระองค์ใดที่นับชั้นและพระชันษาสูงกว่าพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวๆ ก็พระราชทานดอกไม้ธูปเทียน เครื่องสักการ
แก่พระองค์นั้น ส่วนพระบรมวงศ์ที่อยู่ในชั้นและพระชันษาอ่อนกว่า
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ถวายดอกไม้ธูปเทียนแต่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อเสร็จการ ถวายดอกไม้
ธูปเทียนแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หาเจ้า
พระยาวิชิตรวงศ์วุฒิไกรเข้าไปหน้าพระที่นั่ง แล้วมีรับสั่งว่า พวกเรา
แก่กว่าฉัน ควรจะได้รับดอกไม้ธูปเทียน ดังนี้แล้ว ก็พระราชทาน
ดอกไม้ธูปเทียนเครื่องสักการแก่เจ้าพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิไกร มีขุนนางคน
เดียวที่ปรากฏมาว่าได้รับพระราชทานเกียรติยศทรงยกย่องอย่างนี้

“ราชการอันนับเป็นหน้าที่พิเศษ เจ้าพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิไกรได้ทำ
ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งควรจะยกชกกล่าวโดยเฉพาะมีอยู่อย่าง ๑ คือ ที่ได้รับ
หน้าที่แรกนาขวัญอยู่ ๓ ปี การแรกนาขวัญนี้ เป็นประเพณีโบราณ ต้นตำรา
มาแต่สมัยมประเทศ เมื่อถึงต้นฤดูทำนา เวลาได้ศุภฤกษ์ พระเจ้าแผ่นดิน
เสด็จลงทรงไถนาขวัญ เป็นสัญญาณให้ราษฎรในประเทศนั้นๆ ลงมือทำนา
ประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จลงทรงแรกนาเอง เห็นจะเลิกมาเสียช้านาน
แล้ว แม้ในพระตำราที่ปรากฏในสยามประเทศนี้แต่โบราณ ก็ว่าเป็นหน้าที่
ของเจ้าพระยาจันทกุมาร เป็นผู้แรกนาขวัญ ต่างพระองค์เจ้าแผ่นดิน มา

ในชั้นหลังเมื่อไม่มีตำแหน่งเจ้าพระยาจันทกุมาร หน้าที่ตกแก่เจ้าพระยา
 พลเทพที่จะแรกนาขวัญต่างพระองค์ จนถึงรัชกาลที่ ๔ ตังแต่ข้าพเจ้าจำ
 ความได้ เห็นเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เป็นผู้แรกนาขวัญต่างพระ
 องค์ทุกปีมา ได้ยินผู้หลักผู้ใหญ่เล่าให้ฟังว่า เกิดฝนแล้งติด ๆ กันหลายปี
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเลือกให้เจ้าพระยาภูธราภัย
 เป็นผู้แรกนาขวัญ ด้วยทรงพระราชดำริว่า ตระกูลของท่านเป็นตระกูล
 พรหมณ์มาแต่กรุงเก่า เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยอัสสัมกรรม พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยา
 สหราชฤทธิไกร (แย้ม) แต่ยังเป็นพระยาภักย์รณฤทธิ์ ซึ่งเป็นบุตรเจ้า
 พระยาภูธราภัย รับหน้าที่เป็นพระยาแรกนาต่อมา จนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์
 (พร บุนนาค) เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ หน้าที่แรกนาก็กลับ
 มาเป็นหน้าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการตลอดมาจนถึงเมื่อเจ้าพระยา
 เทเวศรวงศ์วิวัฒน์เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ก็ได้แรกนาขวัญ
 อยู่ตามตำแหน่ง ครั้นเมื่อบมยะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ บวอก พ.ศ. ๒๔๕๑
 และปีระกา พ.ศ. ๒๔๕๒ เจ้าพระยาเทเวศรวิวัฒน์ป่วย พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลือกให้เจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกร เป็น
 พระยาแรกนาขวัญ การซึ่งได้เป็นตำแหน่งพระยาแรกนาขวัญเช่นนี้ ไม่
 เป็นหน้าที่ซึ่งนำความยินดีมาให้แต่ฝ่ายเดียว เพราะถ้าฝนแล้ง ผู้แรกนา
 มักถูกและเคยถูกราชฎูรชวานาติโทษต่าง ๆ พระยาแรกนาต้องรับผิดชอบ
 อย่างหนักแม้รัชกาลก่อน ๆ มาจนเข้าใจกันดี เมื่อถึงเวลาจะแรกนา ผู้ใด

เป็นพระยาแรกนาขวัญ ต้องชวนขวายเป็นบุรุษและขอพรต่ออวัยวะและผู้ซึ่ง
 ตนนับถือ เพื่อจะให้เกิดผลไพบุลย์แก่การไถนาตลอดปีนั้น เจ้าพระยา
 วิจิตวงศ์วุฒิไกรนับได้ว่าเป็นผู้เคราะห์ดีในหน้าที่ที่กล่าวมานี้ผู้ ๑ ทั่ว
 ทุกๆ ปีที่ท่านเป็นพระยาแรกนา เป็นปีที่ไม่ขาดแคลนในการไถนาเลยสัก
 ปีเดียว

เจ้าพระยาวิจิตวงศ์วุฒิไกรดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ
 มาตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับพระ
 ราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า ชั้นเพ็ชรชั้นที่ ๑
 มหาวราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ มหาสุรารภรณ์ ทูตยจุลจอมเกล้าวิเศษ
 เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒ เหรียญคุณภิวมาลา เข็มวเชกการแผ่นดิน และเหรียญ
 จักรพรรดิมาลา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่าน
 ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๒ ภรรยาของท่าน
 คือท่านผู้หญิงผ่อง วิจิตวงศ์วุฒิไกรท.จ. ท่านมีบุตรหลายคนเช่น พระพุฒิ
 พงศ์พัฒน์กร (หม่อมหลวงเจริญ สุทัศน์) และหลวงวินิจวิทยาการ (หม่อม
 หลวงวัฒนา สุทัศน์) เป็นต้น เจ้าพระยาวิจิตวงศ์วุฒิไกรได้เรียบเรียง
 ตำนานพระอารามหลวง ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ไขพระราชทานเรียบร้อย นับ
 เป็นหนังสือดีและเป็นตำนานพระอารามเล่มแรก

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ เจ้าพระยาวิจิตวงศ์วุฒิไกร บัญทุพพลภาพทั้ง
 อายุมากแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณา

โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ออกจากตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงธรรมการ รับพระราชทานบำนาญเต็มตามบรรดาศักดิ์ สมเด็จพระ
พระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า “แต่ถึงท่านชราทพผลภพ
มากแล้วเช่นนี้ เวลามีการงานในพระราชฐานที่นับว่าเป็นการสำคัญ ท่าน
ก็ยังอุตสาหะเข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท แม้เพียงครั้งหนึ่งยามหนึ่งตาม
กำลังที่สามารถจะทำได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปรัตยุบนี้
นี้ ทรงประจักษ์แจ้งความจงรักภักดีของเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร ซึ่ง
ได้มีต่อพระองค์มา ตั้งแต่ยังไม่ไต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติอยู่แล้ว ครั้น
มาทอดพระเนตรเห็นความพยายามช่วยความจงรักภักดีของท่านในเวลาเมื่อ
ชราทพผลภพ ดังกล่าวมานี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก มหาปรมาภรณ์ แก่เจ้าพระยาวิชิตวงศ์
วุฒิไกร เมื่อ ณ วันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นเกียรติยศอย่างสูง
ซึ่งมีแต่ตัวท่านผู้เดียวในบรรดาข้าราชการ ซึ่งได้รับพระราชทานในเวลานั้น
“เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร บ่วยเป็นโรคชรา ประกอบด้วยวัชกะ
พิการ อากาทรุดลงโดยลำดับ ถึงอสัญกรรมเมื่อ ณ วันที่ ๑๙
เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ เวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที จำนวนอายุได้ ๖๙ ปี
กับ ๗ เดือน ๑๙ วัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานน้ำ
รดศพ และพระราชทานเกียรติยศในการศพ คือ มีไตรสังข์ จำปี จำลอง
และพระราชทานโกศมณฑปทรงศพ อย่างเสนาบดีชั้นสูง ด้วยทรงพระ
อนุสรณ์คำนึงถึงชาติสกุล และความชอบความดีของท่านที่ได้มีมาแต่ก่อน
ดังกล่าวมาแล้ว

“ในที่สุดแห่งประวัติของเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร ซึ่งข้าพเจ้าได้
 พรรณนามานี้ จะขอกล่าวความเพิ่มเติมลงไว้สักหน่อย ในเวลานี้ผู้ที่คุ้นเคย
 ชอบอธยาศัยกับเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรก็ยังมีมากทั้ง พระและภคฤหส์
 ข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่มีผู้ใดคัดค้านคุณสมบัติของเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร
 ซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไปนี้ เหตุด้วยได้ทราบอยู่ด้วยกัน แต่คนชั้นเล็กหรือ
 ทั่วไปภายหน้าผู้ที่ไม่รู้จากท่าน ได้เห็นหนังสือเรื่องนี้ จะมีได้ทราบคุณ
 สมบัติของท่าน นอกจากที่กล่าวไว้ในทางราชการ จึงจะกล่าวความเพิ่ม
 เติมลงไว้ คือเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรนี้ เป็นผู้ที่มีอธยาศัยโอบอ้อม
 กว้างขวาง ผู้คนชอบพอมาก ทั้งพระและภคฤหส์ นับว่าท่านเป็นผู้มี
 มิตรสหายมากอย่างยิ่งคน ๑ ในยุคของท่าน ชอบความจริงจะว่ายุคเดียว
 ก็ยังคลาด ถ้าจะให้ถูก ต้องว่าถึง ๓ ชั่วคน เพราะท่านทำราชการมาแต่ใน
 รัชกาลที่ ๔ เป็นคนกว้างขวางมาตั้งแต่เป็นหม่อมราชวงศ์คัล ท่านมีวาจา
 เป็นคุณสมบัติอย่างสำคัญ กล่าวคือ รู้จักที่จะพูดไม่ให้ขวางหูหูหนึ่งผู้ใด
 คุณสมบัติข้อนี้บางคนเข้าใจไปว่า อธยาศัยของท่านเป็นผู้พอใจจะยกยอ
 ผู้อื่น ข้าพเจ้าขอยืนยันว่าไม่จริงอย่างเข้าใจนั้นเลยเป็นอันขาด ข้าพเจ้า
 เองตั้งแต่ได้ร่วมราชการมากับท่าน ก็ได้รักชอบกันสนิทสนมตลอดมา ได้
 สนทนากันหนหลังที่สุดเมื่อก่อนท่านจะถึงอสัญกรรมเพียง ๒ วัน เพราะ
 ฉะนั้น ถ้าจะตั้งตัวว่าเป็นผู้รู้ธยาศัยเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรก็เห็นจะพอ
 ได้ เจ้าพระยาอภัยราชามหาคุณุติธรรมธร ผู้เป็นน้องชายของท่าน เมื่อพูด
 กันถึงเรื่องนี้ ความเห็นจะเป็นอย่างเดียวกันเหมือนกับข้าพเจ้า จริงอยู่เจ้า

พระยาศิววงศ์วุฒิไกร ไม่พอใจจะใช้ว่าจอนเป็นเครื่องรำคาญหูแก่ผู้หนึ่ง
 ผู้ใด ซึ่งนับว่าเป็นคุณสมบัติของท่าน แต่ถ้าผู้ใดทูลหมิ่นก็อาจจะโต้ตอบ
 ได้ถึงเต็ม ไม่ว่าจะศกัศค้ำต่ำและสูง แต่ถ้าผู้ใดที่เป็นมิตรสหายรักใคร่กับ
 ท่าน หรือเจ้านายที่ท่านนับถือ ท่านถือเอาแต่การที่จะเป็นประโยชน์แก่ผู้
 นั้นๆ เป็นประมาณ พุดจาวักแล้วและตักเตือนแต่ด้วยน้ำใจที่รัก คำพูดจะ
 ถูกใจหรือมิถูกใจประการใด ท่านไม่ได้ถือเอาความประสงค์แต่จะพูดให้
 ถูกหูเป็นประมาณนั้นเลยเป็นอันขาด ตงแต่ข้าพเจ้ารับราชการในกระทรวง
 เดียวกันมาตลอดจนสิ้นอายุของท่าน ข้าพเจ้าได้เคยรับคำตักเตือนซึ่งรู้สึก
 ว่า ด้วยความที่ท่านรักใคร่ นับครั้งไม่ถ้วน ผู้อื่นที่ท่านรักใคร่เช่นข้าพเจ้า
 หรือยิ่งกว่าข้าพเจ้า เข้าใจว่าในเวลาอันคงจะยังมีมากอยู่ด้วยกัน เชื่อว่าคง
 จะเคยได้รับคำตักเตือนของท่านทำนองเดียวกัน และรู้สึกอย่างเดียวกัน
 กับข้าพเจ้าว่า ได้เคยมีภักษณมิตรมาในเจ้าพระยาศิววงศ์วุฒิไกร
 นคน ๑ ซึ่งจะหาให้เสมอเหมือนได้ด้วยยาก”

บุญเจือ องคประดิษฐ์

หม่อมเจ้าประภากร มาลากุล

พ.ศ. ๒๓๕๘ - ๒๔๔๕

หม่อมเจ้าประภากร รองอธิบดีคนแรกของกรมศึกษาธิการ เป็น
โอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบ
ปรปักษ์ ต้นราชสกุลมาลากุล แต่ในสมัยนั้นยังไม่มีนามสกุล จึงมักจะ
ออกพระนามว่า “หม่อมเจ้าประภากร ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบารามปรปักษ์”

พระมารดาของหม่อมเจ้าประภากร คือ หม่อมทรัพย์ หม่อมทรัพย์
มีโอรสธิดา ๓ องค์ คือ

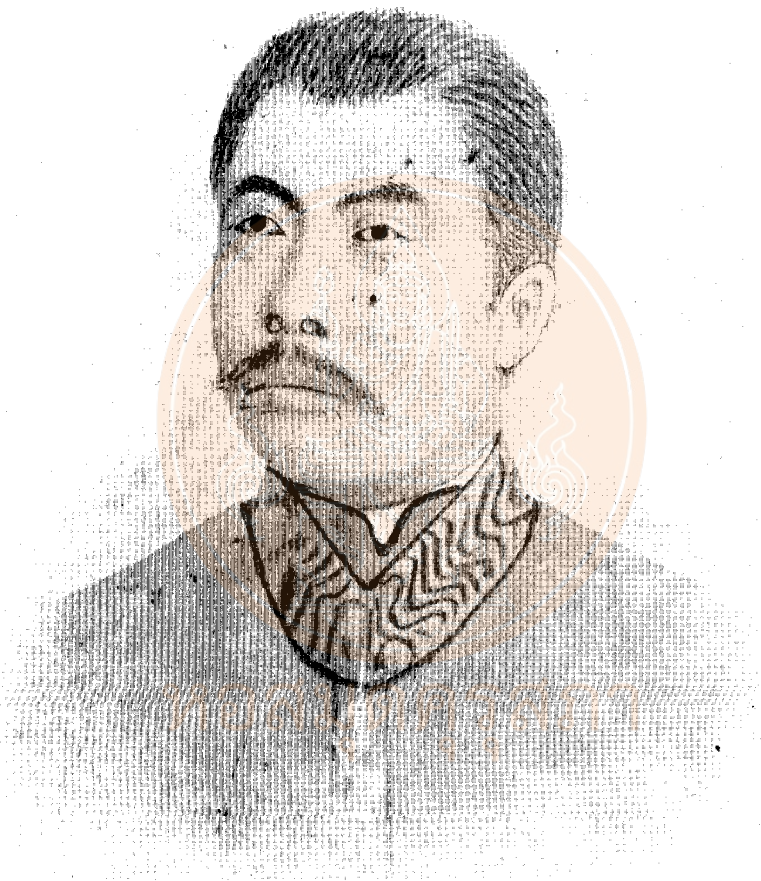
๑. หม่อมเจ้าประภากร ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ได้เป็นพระราชา
คณะ มีพระนามว่า หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธีวงษ์

๒. หม่อมเจ้าอลังการ ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา
เป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ

๓. หม่อมเจ้าหญิง สิ้นชีพิตักษัยแต่ยังเยาว์

หม่อมเจ้าประภากร มีเชื้อสายต่างพระมารดา ที่มีศักดิ์สูง รับ
ราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งที่สำคัญๆ คือ พระวรวงศ์เธอ
กรมหมื่นปราบปรปักษ์

สถานที่ซึ่งอยู่หน้าประตูวิเศษชัยศรี และเป็นที่ตั้งของกรมศิลปากร
ในปัจจุบันนี้ เคยเป็นวังของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา



หม่อมเจ้าประภากร มาลากุล

กรมพระยาบวรราชปรับภ์ มักจะเรียกกันว่า “วังกลาง” เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบวรราชปรับภ์ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๒๙ “วังกลาง” จึงตกทอดมาเป็นที่ประทับของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรับภ์ ณ สถานที่แห่งนั้นเอง หม่อมเจ้าประกาศนประสูติเมื่อ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๑๗ ตรงกับวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๙๘ และสิ้นชีพิตักษัย เมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๖๔ ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕

ในสมัยซึ่งหม่อมเจ้าประกาศนทรงอยู่ในเยาว์วัย ยังไม่มีสถานศึกษาที่เราเรียกกันว่าโรงเรียนในกรุงเทพฯ ผู้ที่จะศึกษาเล่าเรียน จึงต้องไปศึกษากับพระภิกษุตามวัดเป็นส่วนใหญ่ หม่อมเจ้าประกาศนจึงเสด็จไปศึกษาที่สำนักวัดบวรนิเวศวิหาร แล้วเลยทรงบรรพชาเป็นสามเณร เมื่อมีพระชันษา ๑๕ ปี ในศกต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยขึ้นในบริเวณโรงพยาบาลเด็ก ข้างหลังโรงละครเก่า ในสนามต่อพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้านตะวันตก ซึ่งเป็นโรงเรียนแห่งแรกในประเทศไทย และมีอายุครบ ๑๐๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๑๔ นี้

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๑๘ สามเณร หม่อมเจ้าประกาศน มีชนมายุครบตามเกณฑ์ที่จะทรงผนวชได้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบวรราชปรับภ์พระบิดา จึงได้นำความกราบบังคมทูล

ขอให้ได้ทรงผนวชเป็นนาคหลวง ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปชฌาย์
ประทับจำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

ใน พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ผนวชนาคหลวง ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ถึง ๓ วัน วันแรกคือวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๘ พระเจ้าน้อง
ยาเธอ ๖ พระองค์ ทรงผนวช คือ

๑. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์ยุคล

๒. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์

๓. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทวถวัลยลาภ

และ ๔. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองก้อนใหญ่

^๕ ทงสพระองค^๕ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ส่วน ๕. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรกุฎุมาร

และ ๖. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาค

^๕ ทงสองพระองค^๕ ทรงบรรพชาเป็นสามเณร

ในวันรุ่งขึ้น หม่อมเจ้าทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ๔ องค์ เป็นสาม-
เณร ๔ องค์ ส่วนหม่อมเจ้าประภากร^๕ ทรงเป็นสามเณรอยู่ จึงแยก
ทรงผนวชแต่องค์เดียว ในวันพุธที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้น
วันนั้นเป็นวันคล้ายวันประสูติ ใน กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ด้วย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้เสด็จพระราชดำเนินไป

ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่พระพุทธรูปเศวตฉัตรเสียก่อน แล้วจึงเสด็จพระราช
ดำเนินโดยพระที่นั่งราชยานมายังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบ
ปรปักษ์พระบิดา ทรงจะได้ทรงแลเห็นว่า หม่อมเจ้าพระประภากรมีความรู้
ความสามารถ จะเป็นหลักมั่นในพระบวรพุทธศาสนาได้ผู้หนึ่ง จึงทรง
ขอร้องให้บวชอยู่นานๆ หม่อมเจ้าพระประภากรจึงคงอยู่ใน สมณเพศ
และศึกษาพระธรรมวินัยต่อมา จนได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระ
ราชาคณะ มีพระนามว่า หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธีวงศ์ พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประมวลเรื่องราวของ หม่อมเจ้าพระ
ประภากรบวรวิสุทธีวงศ์ไว้ดังนี้

หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธีวงศ์

“หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธีวงศ์ วัดบวรนิเวศ นามเดิมว่า
หม่อมเจ้าประภากร นามฉายาว่า ปภาโกร เป็นหม่อมเจ้าในสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ประสูติในรัชกาลที่ ๔
เมื่อปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘ ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศ
แต่ยังเป็นสามเณร

“ในรัชกาลที่ ๕ ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักพระปริยัติธรรม
ธาดา (ซ่ง) เป็นพื้น ทรงผนวชเป็นพระภิกษุในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๘ สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ยังเป็น

เสด็จดำรงพระยศเป็นกรมพระ ฯ เป็นพระอัครมุนี ในปีที่จะทรงผนวช
เป็นพระภิกษุชั้นนี้ เข้าแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค ได้
พระราชทานตาลปัตรเปรียญชั้นปักคั้นเป็นเกียรติยศพิเศษ

“ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงตั้งเป็นพระราชอาคันโธ เมื่อ ๗ วัน
พฤษภาคม เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ มีสำเนา
ประกาศที่ทรงตั้งดังนี้

“อนึ่งทรงพระราชดำริว่า หม่อมเจ้าพระประภากร ในสมเด็จพะ
เจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ มีอุตสาหะ
วิริยภาพเล่าเรียนพระคัมภีร์ปริยัติธรรมมาก จนได้แปลไล่สอบในที่ประชุม
พระราชอาคันโธผู้ใหญ่ผู้น้อยได้ถึงภูมิเปรียญ ๕ ประโยค ดำรงคุณธรรม
สมควรเป็นหม่อมเจ้าราชอาคันโธฝ่ายสมณศักดิ์ได้ จึงมีพระบรมราชโองการ
मानพระบัตหุรสุรสิงหนาทดำรงสั่งให้สถาปนาหม่อมเจ้าประภากร เป็น
หม่อมเจ้าราชอาคันโธชั้น พระนามคงเดิม เพิ่มสร้อยพระนามว่า หม่อมเจ้า
พระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ มีอำนาจสมณศักดิ์เสมอพระราชอาคันโธ พระ
ราชทานนิตยภัตร เป็นนิตยภัตดาราคาเดือนละ ๔ ตำลึง ขอราราณาให้รับ
ธุระพระพุทธรักษา เป็นภาระสั่งสอน และระงับอธิกรณ์พระภิกษุสงฆ์
สามเณรในพระอารามโดยสมควรแก่กำลังและยศฐานานุศักดิ์ซึ่งโปรดพระ
ราชทานมานี้ ขอให้มิสุขสวัสดิสภาพเจริญจิรวุติกาล ในพระพุทธรักษา
เทอดง ฯ”

การสอบเปรียญ ๕ ประโยคได้นั้น นับว่าศึกษาได้บริบูรณ์ เพราะ
เป็นประโยคสูงสุดในสมัยนั้น หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ ทรง

แตกฉานในอักษรสมัย และพระธรรมวินัย คงจะได้ทรงเป็นครูสอน
พระภิกษุสามเณรจำนวนมาก สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณ
วงศ์ ทรงผนวชเป็นสามเณรใน พ.ศ. ๒๔๒๘ เคยรับสั่งว่า ได้เคยทรง
ศึกษาวิชานักธรรมจากหม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์

ในวาระที่กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์ และพระบรมราช
จักรวงศ์ได้มีอายุยั่งยืนมาครบ ๑๐๐ ปีใน พ.ศ. ๒๔๒๕ มีการเฉลิมฉลอง
อย่างมโหฬาร รวมทั้งบูรณะ ปฏิสังขรณ์วัด พระศรีรัตนศาสดาราม ด้วย
หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ ได้ทรงแสดงความสามรถให้
ประจักษ์ใน ๒ กรณี

๑. “ได้เป็นผู้แต่ง โคลง รามเกียรติ์ แล้วสำเร็จตามพระบรมราช
ประสงค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเหรียญทองแดงเป็น
ที่ระลึกในการที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งนี้ ได้เป็น
ที่ปรากฏการที่ตนได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป” (ข้อความใน
ประกาศนียบัตรที่ได้รับพระราชทานเมื่อวันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๕)

โคลงรามเกียรติ์ดังกล่าวนี้ มีอยู่ ๔,๘๘๔ บท รวม ๑๗๘ ห้อง
ห้องละ ๒๘ บท หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ ทรงแต่งห้องที่
๑๗๔ ตอนที่พระพรต พระสัตรุศ พระมงกุฎ และพระลพ ยกทัพไป
ปราบท้าวคนธรรพ์ อสูร ที่ยกจตุรงค์เสนามาปล้นเมืองไภยเกษ ซึ่งนำอ่าน
มาก แต่จะคัดมาทาง ๒๘ บทก็จะยืดยาวเกินไป จึงคัดมาเพียงบทเดียว ตอนที่
นางสีดาฝากฝังให้พระพรตพระสัตรุศคอยช่วยเหลือดูแลหลาน ผู้ยังเยาว์
พระชันษา ซึ่งตามเรื่องแสดงความรักและห่วงใยของแม่ ที่มีค่าทาง

วัฒนธรรมด้านจิตใจ และแสดงฝีมือการประพันธ์ของหม่อมเจ้าพระประ-
ภากรบวรวิสุทธิวงศ์ สัมผัสนอก สัมผัสใน ดีมาก ดังนี้

“เสียนาเรศร์เอือน	โอบรู้ผู้ ผั่ง ผากนอ
พรต สัตรุศ ฤทธิรัง	รักษผู้
หลานยุทรไปเคยยัง	เขาวหย่อน เฉลี่ยวนา
โรม ราพ ขอกนิษฐ์เอื้อ	โอบอ้อมอุปถัมภ์”

๒. ได้แสดงพระธรรมเทศนา พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธเลิศหล้านภาลัย “ในการพระราชกุศล ซึ่งทรงพระราชอุทิศ
ถวายฉลองพระเศวตฉัตรคุณ ในสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช” ณ พระที่นั่ง
อนันตสมาคมในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๕

เป็นที่สังเกตว่า ผู้ที่แสดงพระธรรมเทศนาพระราชประวัติรัชกาล
ต่างๆ ในครั้ง^{นี้} ล้วนแต่เป็นพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ชั้นสูง คือ

ก. เทศนา พระราชประวัติรัชกาลที่ ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงแสดง

ข. เทศนา พระราชประวัติรัชกาลที่ ๒ หม่อมเจ้าพระประ-
ภากรบวรวิสุทธิวงศ์ ทรงแสดง

ค. เทศนา พระราชประวัติรัชกาลที่ ๓ หม่อมเจ้าพระอรุณ
นิภาคุณากร ทรงแสดง

ง. เทศนา พระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงแสดง

เทศนาพระราชประวัติเหล่านี้ กรมราชบัณฑิตได้พิมพ์เผยแพร่แล้ว และเคยเป็นแบบเรียนพงศาวดารด้วย

ครั้นถึงต้นเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๒๙ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระเกียรติยศ ให้มีการพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๐ พระบรมวงศานุวงศ์หลายพระองค์ และข้าราชการหลายท่าน พร้อมใจกันแต่งโคลงยอพระเกียรติ กล่าวถึงพระประวัติส่วนหนึ่ง พระอริยาศย์ส่วนหนึ่ง ตำแหน่งหน้าที่ ซึ่งได้ทรงรับราชการส่วนหนึ่ง และ ศิลปวิทยา ที่ทรงมีความชำนาญอีกส่วนหนึ่ง รวม ๕๐ หัวข้อ กำหนด หัวข้อละ ๒ บท มีคำแปลหัวข้อเป็นภาษาอังกฤษกำกับไว้ด้วย ทั้งสำหรับเขียนเข้ากรอบ ติดผนังพระเมรุไว้ทั้ง ๕ มุข มุขหนึ่งๆ มี ๒ ผนัง ผนังหนึ่งๆ จึงติดไว้ ๕ หัวข้อ หรือ ๕ เรื่อง เมื่อความทราบไปถึงพระยุคลบาท พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าฯ ทรงพระราชนิพนธ์พระราชทานด้วย ๑ หัวข้อ ว่าด้วยพระอริยาศย์ ประดับไว้ที่ผนังด้านใต้ของมุขตะวันออก หม่อมเจ้าพระประภากรบรร-วิสุทธิวงศ์ทรงแต่ง ๑ หัวข้อ ประดับไว้ที่ผนังด้านตะวันออกของมุขเหนือ ดังต่อไปนี้

“ ๑๑. อธิบดีกรมช้าง (MASTER OF ELEPHANTS)

๒๑. กรมพระคชบาลพระไถ่ ที่สิ้นรัชกาล	บังคับ การนอ พยัคฆ์ต้น
ทรงผดุงราชการสรรพ โคชอบโคผัดคั้น	โดยแบบ บูรพ์แพน แนะให้นักการฯ
๒๒. รัชกาลที่สี่ต้น โพนคชสูวโรษฐี*	ดงตรี มาศนา เสดไต้
คชบาลโยธไปมี ในรัชกาลนี้ให้	มาแต่ เพรงเลย หัดไว้เฉลิมเวียงฯ"

โคลงทั้งหมดนี้ รวม ๔๐ กรอบ เมื่อเสร็จงานพระเมรุแล้ว ได้นำ
ไปประดับผนังวัดบรมวงศัศุขาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็น
วัดที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์
ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์

เมื่อเสร็จงานพระเมรุแล้วไม่ช้านัก หม่อมเจ้าพระประภากรบรร-
วิสุทธีวงศ์ ก็ทรงลาสิกขาบทยออกมาประทับที่วังกลาง กับ พระวรวงศ์เธอ
กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ซึ่งเป็นพระเชษฐา มีพระตำหนักอยู่หลังหนึ่ง
ต่างหากทางหลังวัง ไกลไปทางกำแพงด้านวัดมหาธาตุ หลังจากที่ได้
พำนักอยู่ในวัดบวรนิเวศวิหารเป็นเวลาประมาณ ๑๗ ปี

หม่อมเจ้าประภากร ทรงมีความรู้สูง จึงได้เข้ารับราชการฉลอง
พระเดชพระคุณ ในกรมราชเลขาธิการในพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุล-

* ข้างเผือกชื่อ นางพระยา สุวโรษฐี คล่องได้เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๖
ที่แขวงเมืองนครนายก

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ นั้นเอง ได้รับพระราชทานเงินเดือน เดือนละ ๑๐ ตำลึง และงานสำคัญอย่างหนึ่งที่ทรงกระทำ คือทรงเป็นครู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ มอบหมายให้ ถวายพระอักษรสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และเจ้านายอีกบางพระองค์ โดยใช้ สถานที่ของกรมราชเลขาธิการในพระองค์นั้นเอง หม่อมเจ้าประภากรเคย ทรงเล่าว่า ทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่โปรดล้อเลียนท่านเสมอ แต่ทูลกระหม่อมพระองค์โตเรียบร้อยดีมาก

ระหว่างเวลาที่หม่อมเจ้าประภากรอยู่ในสมณเพศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียน ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ตามกันมาหลายโรงเรียน ได้แก่โรงเรียนสอนหนังสือไทย โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ โรงเรียนทหารมหาดเล็ก โรงเรียนทำแผนที่ โรงเรียนพระปริยัติธรรม และโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โดยเฉพาะโรงเรียนสอนหนังสือไทยนั้น ได้กล่าวแล้วว่าเป็นโรงเรียนแห่งแรกของไทย มีอายุครบหนึ่งร้อยปี ในพ.ศ. ๒๕๑๔ นี้ (ตามประกาศพระบรมราชโองการเรื่องโรงเรียน เมื่อวันที่พฤหัสบดี เดือนอ้าย แรม ๓ ค่ำ ปีมะแม ตรีศก ศักราช ๑๒๓๓ ซึ่งตรงกับวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๔)

ส่วนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ซึ่งตั้งขึ้นภายหลังนั้น เจริญงอกงามรวดเร็ว มีหลักสูตรประโยค ๑ และประโยค ๒ เป็นหลักฐาน

๕ เป็นที่ เกิดของการสอบวิชาความรู้ ที่เรียกกันว่า การไล่นั่งสอ นั้นด้วย มีการสอบประโยค ๒ ครั้งแรก เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๒๙ ข้าหลวงที่ทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปไล่วิชาหนังสือนักเรียนรุ่นแรก คือ

๑. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์)

๒. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศิวิไลย์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

๓. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ (สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ ยังมีใต้ทรงกรม)

๔. พระยาภาสกรวงศ์ (ภายหลังเป็นเจ้าพระยาในนามเดิม)

๕. พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)

ระยะที่หม่อมเจ้าประภากร ทูลลาผนวชออกมารับราชการใน พ.ศ. ๒๔๓๐ นั้น เป็นเวลาที่เริ่มขยายงานการศึกษา ทางราชการจึงต้องการผู้ที่มีความรู้สูง หม่อมเจ้าประภากรจึงต้องทรงปฏิบัติงานหลายหน้าที่ นอกจากถวายพระอักษรแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธแล้ว ยังได้ฉลองพระเดชพระคุณเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงไล่นั่งสอไทย แทนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ทันทีในปีที่ทรงลาผนวชออกมานั้น และได้ทรงปฏิบัติงานในหน้าที่นั้น ต่อมาอีกหลายปี จนกระทั่งได้มีกระทรวงธรรมการ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้โอนงานการไล่นั่งสอให้กระทรวงไป

ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ นั้นเอง มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ “ให้
 เจ้าพนักงานสำหรับจัดการเล่าเรียนทั้งปวงรวมเป็นกรมหนึ่ง เรียกว่า กรม
 ศึกษาธิการ...เป็นกรม ๑ ในราชการฝ่ายพลเรือนเหมือนกับกรมอื่นๆ สืบ
 ไป” และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรง
 บัญชาการกรมนี้ หลังจากนั้นไม่นานนัก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
 พระยาดำรงราชานุภาพ ก็ทรงชวนให้หม่อมเจ้าประภากร มาทำงานทางฝ่าย
 กรมศึกษาธิการ ส่วนหลายคนโตของหม่อมเจ้าประภากร คือ เจ้าพระยา
 พระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็ได้ศึกษาจบประโยค ๒ ของโรงเรียนพระตำหนัก
 สวนกุหลาบ เข้ารับราชการอยู่กับสมเด็จพระบรมราชานุภาพในกรม
 ศึกษาธิการอยู่แล้ว หม่อมเจ้าประภากรมีพระชันษาแก่กว่าสมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๗ ปี และแก่กว่าเจ้าพระยาพระ
 เสด็จสุเรนทราธิบดี ๑๒ ปี

สิ่งหนึ่งที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
 ทรงจัดก่อนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ คือ ทรงนิพนธ์แบบเรียนสำหรับเด็ก มุ่ง
 หมายถึงให้ง่ายกว่าแบบเรียนมูลบทบรรพกิจของพระยาศรีสุนทรโวหาร ทั้งนี้
 แบบเรียนเร็ว ๓ เล่ม จึงเกิดขึ้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
 ดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเขียนคำนำหนังสือแบบเรียนเร็วไว้ว่า

“แบบเรียนเร็วทั้ง ๓ เล่มนี้ แม่ข้าพเจ้าเป็นผู้คิดเอง แต่งเอง และ
 ได้ตรวจตราแก้ไขเอง แต่ก็ได้อาศัยพนักงานในกรมศึกษาธิการเป็นผู้ช่วย
 อีกหลายคน คือหม่อมเจ้าประภากร และพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์นั้น ได้ช่วย
 มาก”

หม่อมเจ้าประภากรยังร่วมมือกับกวีอีกหลายท่านแต่งบทดอกสร้อยสำหรับสอนเด็ก บทของหม่อมเจ้าประภากร คือ บทที่ ๑๑ “ไก่อแจ้” ร้องลำนางนาค ดังนี้

“ไก่อ้อยไก่อแจ้	ถึงยามชั้นชั้นแซ่กระชั้นเสียง
ไก่อ้อยเรื้อยร้องซ้องสำเนียง	ฟังเพียงบรรเลงวงแว้งแว้ง
ถ้าตัวเราเหล่านหม่นนึ้ก	ถึงคุณครูผู้ฝึกสอนสั่ง
ไม่มากนักสักวันละสองครั้ง	คงตงแต่สุขทุกวันเอ๋ย”

การพัฒนาส่วนราชการที่เกี่ยวกับการศึกษาให้เป็นกระทรวงนั้น เป็นเรื่องที่สามัญชนเข้าใจยากสักหน่อย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมธรรมการสังฆการี กรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล กรมแผนที่ และพิพิธภัณฑสถาน มารวมอยู่ในบังคับบัญชาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตั้งแต่ยังดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่น และให้พระองค์ประทับในที่ประชุมเสนาบดีในฐานะเสนาบดีกรมธรรมการ

อันที่จริง สมัยนั้นกระทรวงต่างๆ ก็มีชื่อว่าเป็นกรมทงหน เช่น กรมท่า กรมเมือง กรมวัง กรมคลัง กรมนา เป็นต้น ถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ กรมธรรมการเป็น กระทรวงบริบูรณ์ หมทุกุอย่าง เว้นแต่ว่ายังมีได้มีประกาศเป็นกระทรวงเสนาบดีเท่านั้น

การจัดส่วนราชการของกระทรวง ใน พ.ศ. ๒๔๓๓ นั้น มีกรมกลางขึ้นอีกกรมหนึ่ง มีส่วนราชการ และบุคคลดำรงตำแหน่งต่าง ๆ เฉพาะที่สำคัญ ดังนี้

๑. กรมกลาง ก. อธิบดี บัญชาการกระทรวงทั่วไป (สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)
ข. เลขาธิการของอธิบดี (เจ้าพระยาพระเสด็จ
สุเรนทรธิบดี)

๒. กรมกรรมการสังฆการี จางวาง เป็นรองอธิบดี เทียบที่
ปลัดทูลฉลอง (เจ้าพระยาวิชิทวงศ์
วุฒิไกร)

๓. กรมศึกษาธิการ รองอธิบดี (หม่อมเจ้าประภากร)

๔. กรมพยาบาล อธิบดี (พระยาไกรโกษา เทศ) ย้ายไป
เป็นข้าหลวงใหญ่ ณ เมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรับ
ตำแหน่งอธิบดีด้วย

๕. พิพิธภัณฑสถาน ผู้บัญชาการ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
หมื่นพงศาติศรมหิป)

เป็นที่สังเกตว่า ผู้ที่ดำรงตำแหน่งอธิบดี ก็มีแต่สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพพระองค์เดียว ซึ่งที่ทรงเป็น
เสนาบดีอยู่ด้วย อันที่จริงหม่อมเจ้าประภากร รองอธิบดีกรมศึกษาธิการคน
แรก ก็ต้องทำหน้าที่อธิบดีนั่นเอง

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว หม่อมเจ้าประภากร ทรงปฏิบัติงานหลายหน้าที่
งานที่ทรงเกี่ยวข้องอยู่เป็นอันมาก อีกอย่างหนึ่ง และทรงปฏิบัติให้เกิดผลดี

จริง ๆ คืองานหอพระสมุทวชิรญาณ ซึ่งน่าสนใจ จึงบันทึกไว้อย่างละเอียด
ณ ที่นี้

ตามระเบียบซึ่งปฏิบัติอยู่ในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งกรรมสัปปาทิก เพื่อจัดการ
หอพระสมุทวชิรญาณปีละครั้ง กำหนดวันขึ้นปีใหม่สำหรับงานหอพระสมุท
วชิรญาณในวันแรมค่ำหนึ่ง เดือนสิบเอ็ด (เกือบจะตรงกับปีงบประมาณ
ในปัจจุบัน)

การเลือกตั้งกรรมสัปปาทิกนั้น กำหนดให้เขียน นามภาคีสมาชิก
ฝ่ายหน้า ให้ภาคีสมาชิกฝ่ายหน้าออกเสียงเลือกตั้งสภานายก และเลขาธิการ
ภาคีสมาชิกฝ่ายในเลือกอุปนายก ให้ผู้ที่จะเป็นสภานายกเลือกภาคี
สมาชิกเป็นกรรมสัปปาทิกอีก คือ เหรัญญิก ผู้ช่วยเหรัญญิก สาราณียกร
ผู้ช่วยสาราณียกร บรรณารักษ์ ผู้ช่วยบรรณารักษ์ ปฏิคม และผู้ช่วยปฏิคม
เมื่อเลือกได้ครบคณะแล้ว ก็นำความกราบบังคมทูล ถ้ามีพระบรมราชา
นุญาตก็พระราชทานสัญญาบัตรแต่งตั้งเป็นรายบุคคลไป

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ หม่อมเจ้าประภากร ได้
รับเลือกตั้งโดยมติที่ประชุม และได้รับเลือกโดยสภานายก รวมทั้งสิ้น
๕ ครั้ง เกือบจะได้ทำงานครบทุกตำแหน่ง มีผู้ที่ได้รับเลือกร่วมงานกับ
หม่อมเจ้าประภากรทั้ง ๕ ครั้ง เพียงสองพระองค์เท่านั้น คือ พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น
พงศาภิศรมหิป

ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ หม่อมเจ้าประภากร ได้ทรงเป็นผู้ช่วยเทรณิก
ในชุดที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงเป็นสภานายก
เฉพาะงานในหน้าที่เทรณิกที่หม่อมเจ้าประภากรทรงเป็นผู้ช่วยอยู่นั้น ได้
เอาฐานะสาบสูญ และเก็บเงินบำรุงหอพระสมุทกวัดขึ้นแข็งแรง วาง
แบบไว้เรียบร้อยดี เก็บเงินได้ทองจำนวนปีหนึ่งและมีกำไรเข้ามา และทั้ง
เงินเหลือมาจากปีก่อนด้วย รวมเป็นเงิน ๘๔ ชั่ง ๔๗ บาท ๑๘ อัฐ ได้
จ่ายใช้สอยสำหรับจำนวนปี ๖๔ ชั่ง ๒๗ บาท ๖๐ อัฐ ได้ผ่อนจ่าย
ใช้หนี้ค่าเข้ามาแต่ปีก่อน ๘ ชั่ง ๒๑ บาท ๓๙ อัฐ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ หม่อมเจ้าประภากร ทรงเป็นผู้ช่วยบรรณรักษ์
ในชุดที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงเป็นสภานายก
หม่อมเจ้าประภากรได้ ทรงเป็น ธุระทำบัญชีเรียบเรียงหนังสือที่มีอยู่ให้
เรียบร้อย และตรวจเลือกหนังสือที่มีผู้ยืมไปมารวบรวมได้ตามที่ และ
คัดเขียนหนังสือเรื่องต่าง ๆ เพิ่มเติมไว้สำหรับหอพระสมุท

ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ นี้ มีงานฉลองหอพระสมุทเป็นงานใหญ่ มี
การสวดมนต์เลี้ยงพระ และประชุมสมาชิกทั้งปวงของหอพระสมุท พิมพ์
หนังสือวชิรญาณสุภาชิตสำหรับแจกเป็นที่ระลึกแก่สมาชิกและจำหน่าย
แก่บุคคลภายนอก มีละคร การออกร้านขายของ และแสดงการร่ายกรอง
ดอกไม้สด โดยขอแรงจากสมาชิกฝ่ายใน

หม่อมเจ้าประภากร ทรงรับหน้าที่จัดซื้อสิ่งของและจัดลำดับชั้นของ
ที่จะให้รางวัลการประกวดพวงดอกไม้สด และได้ทรงออกร้านขายจาก

เขียนหนังสือ และสมุดต่าง ๆ ร่วมกับหม่อมเจ้าอลังการ สำหรับหนังสือ
 วชิรญาณสุภาสิต ซึ่งเกณฑ์ให้สมาชิกแต่งขึ้นและนำมารวมพิมพ์เป็นเล่ม
 นั้น หม่อมเจ้าประภากรได้มีส่วนช่วยนำไปพิมพ์ที่โรงพิมพ์ศึกษาพิมพ์การ
 ะทงกลางคืนและกลางวันจึงแล้วเสร็จทันกำหนด หม่อมเจ้าประภากรเอง
 ทรงเขียนลงพิมพ์ไว้ในหนังสือฉบับหนึ่งว่า

“หมู่ใครรักชื่อพร้อม เพียงกัน

ชาติกตฤชยารัน

รุกเว้า

ทำการปกุษาหัน

หาชอบ จึงนอ

กงสุขุหลักเศร้า

โคกไต้โดยสมัย”

ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ ภาภิสมาชิกฝ่ายหน้าลงคะแนนเลือกตั้ง สมเด็จ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพเป็นสภานายก และ
 หม่อมเจ้าประภากรเป็นเลขาธิการ สภานายกได้เลือกอัญเชิญสมเด็จพระ-
 บรมโอรสาราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร เป็น
 เสรัญญิก

งานสำคัญของกรมสัมปาทิกสภาชุดนี้ คือ การปรับปรุงหนังสือ
 วชิรญาณพิเศษให้มีปัญหา “ธรรมวินิจฉัย” ให้คล้ายกับพระราชปุจฉา
 สำหรับวิสัณญ์สมาชิกแก่ ซึ่งหม่อมเจ้าประภากร กับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระสมมตอมรพันธ์ ผู้ที่ทรงเป็นผู้ช่วยเสเรัญญิก ได้ช่วยกันเป็นผู้กะ
 ข้อที่จะถาม ในการประชุมครั้งสุดท้ายของกรมสัมปาทิกสภาชุดนี้ เมื่อ

วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ สภานายกได้ประทานซองบุหรืของหนึ่ง
แก่หม่อมเจ้าประภากรเป็นรางวัลที่ได้ทรงช่วยทำการโดยความอุตสาหะมิได้
เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย

ใน พ.ศ. ๒๔๓๓ หม่อมเจ้าประภากรได้รับเลือกจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (ตั้งแต่นั้นมีพระอิสริยยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุน) สภานายกให้ทรงเป็นผู้ช่วยสาราณียกร
กรมสัมปาทิกสภาชุดนี้ มีเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ตั้งแต่นั้น
เป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์) เป็นเลขาธิการอยู่ด้วย กรมสัมปาทิกสภา
ชุดนี้จัดให้มีบรรณาธิการ เป็นพนักงานแต่งหาเรื่องที่จะนำมาลงพิมพ์
ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ หม่อมเจ้าประภากรทรงมีหน้าที่คิดหาเรื่องที่จะ
เป็นข้อถาม ส่งไปขอให้พระสงฆ์ที่เป็นนิสามัญสมาชิกลงส่งมาลงพิมพ์

ต่อมาอีก ๒ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ หม่อมเจ้าประภากรได้รับ
คะแนนเลือกตั้งจากสมาชิกให้เป็นเลขาธิการครั้งที่ ๒ ในชุดที่ พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงเป็นสภานายก และมี
พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรบภ์ (ตั้งแต่นั้นไม่ทรงกรม) เป็นผู้ช่วย
เรณูญิก หม่อมเจ้าประภากรทรงมีส่วนในการแก้กฎหมายหอพระสมุด
วชิรญาณใหม่ ทรงเรียบเรียงปัญหาธรรม ๒๐ ข้อ เป็นผู้รวบรวมเรื่อง
ที่มีผู้ส่งมาจากที่ต่างๆ และเรียบเรียงจดหมายเหตุการณ์ประชุม ถวายสภานายก
ทรงตรวจ ทรงเป็นผู้รวบรวมรูปสภานายกชุดต่างๆ ส่งไปให้ช่างเขียน

เมื่อพ้นจากตำแหน่งเลขาธิการตามวาระ สภานายกได้ประทานสิ่งของราคา ๖๐ บาท เนื่องจากทรงยินดีต่อความอุตสาหะจัดทำกรในหน้าที่ของเลขาธิการ

ใน พ.ศ. ๒๔๓๗ หม่อมเจ้าประภากรทรงได้รับเลือกจากกรรม-สัมปาทิกสภาให้เลื่อนจากภาคีสมาชิกเป็น สามัญ สมาชิก ซึ่งมีสิทธิพิเศษเหนือภาคีสมาชิกตามระเบียบที่ตราขึ้นใหม่

ส่วนงานทางด้านกรมศึกษาธิการนั้น หม่อมเจ้าประภากรทรงดำรงตำแหน่งรองอธิบดีกรมศึกษาธิการคนแรก ตั้งแต่ยังไม่มื่ออธิบดี ตั้งแต่ยังไม่ได้ตั้งกระทรวงธรรมการ และดำรงตำแหน่งนั้นตลอดมาจนสิ้นชีพิตักษัย ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ แต่ในระยะหลังได้ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมราชบัณฑิตอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจ่างราชนุกภาพ ได้ทรงนิพนธ์ตำนานหอพระสมุด ทรงกล่าวถึงหอพระมณฑเียรธรรมว่า “หนังสือแปลเรียบร้อยที่ดี ๆ ก็มี.....หลายเรื่อง” แต่ “ขาดบานูชี้ไปเสียมาก” และว่า

“อนึ่ง เมื่อหม่อมเจ้าประภากร ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชปรับักษ์ เป็นอธิบดีกรมราชบัณฑิตเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ได้ชักชวนพวกราชบัณฑิตช่วยกันคัดเรื่องหนังสือ ซึ่งเห็นว่าเป็นประโยชน์ในทางความรู้ รวมพิมพ์เป็นสมุด เรียกว่า หนังสือมณฑเียรธรรม ออกจำหน่ายเมื่อปีฉลู รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ พ.ศ. ๒๔๔๔ เดิมกำหนดว่า

จะพิมพ์ทีละภาค ๕ ภาค รวมเป็นเล่ม ๑ แต่หนังสือมณฑลไทยธรรมนั้น
พิมพ์ออกจำหน่ายได้เพียง ๒ ภาค ในเวลากำลังรวบรวมเรื่องจะพิมพ์ภาค
ที่ ๓ หม่อมเจ้าประภากรกสิณชัชพิทักษ์ หนังสือมณฑลไทยธรรมก็เลิกไม่ได้
พิมพ์ต่อมา”

เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศพระบรมราชโองการ
ยกเลิกตำแหน่งอัศวินมหาเสนาบดี และจตุสดมภ์ที่มีมาแต่เดิม ตั้งตำแหน่ง
เสนาบดี ๑๒ กระทรวงขึ้นแทน รวมทั้งกระทรวงธรรมการด้วย จึงนับ
กันว่าเป็นกระทรวงเสนาบดี มีการปรับปรุงงาน บรรจุกนเข้าดำรงตำแหน่ง
ไม่เฉพาะแต่ในกระทรวงธรรมการ แต่ในหลายกระทรวงด้วย

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ กรมศึกษาธิการจึงมีตัวอธิบดีเป็นวาระแรก คือ
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้อยยาเธอ พระองค์เจ้าจันทระ-
ทัตจตุธาธาร (กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา) เป็นอธิบดี ตั้งแต่วันที่
กระทรวง แต่ทรงดำรงตำแหน่งอยู่เพียง ๑๑ เดือน พระเจ้าน้อยยาเธอ
กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เสด็จมาทรงเป็นอธิบดี พระองค์ที่สอง แต่ไม่
นานเท่าไรก็เสด็จกลับไปกรมราชเลขาธิการตามเดิม จนกระทั่งวันที่
๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๘ จึงได้พระเจ้าลัญญาเธอ พระองค์เจ้ากิตติยากร-
วรลักษณ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) มาทรงเป็นอธิบดี ตลอดเวลาที่เปลี่ยน
อธิบดีและว่างอธิบดีนี้ หม่อมเจ้าประภากร ทรงดำรงตำแหน่งรองอธิบดี
อยู่ มิได้เปลี่ยนแปลง

ระหว่างเวลาที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิจิตรวราณปรีชาเสด็จ
มาดำรงตำแหน่งอธิบดีอยู่นั้น ร่องอธิบดีได้รับหน้าที่และเกียรติยศอันใหญ่
ยิ่ง คือได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งหม่อมเจ้าประภากรให้เป็น
องคมนตรี พระราชทานสัญญาบัตรที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดา-
ราม เมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕)
ตั้งสำเนาภาพถ่ายที่ปรากฏอยู่ในหนังสือนี้ (หน้า ๕๕)

องคมนตรีนั้น มีหน้าที่รับปรึกษาราชการในพระองค์พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว ถัดจากนั้นเพียงปีเดียวถึง ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) มี
กรณีพิพาทครั้งสำคัญที่สุดกับฝรั่งเศส คณะองคมนตรีคงจะได้ปฏิบัติหน้าที่
ฉลองพระเดชพระคุณอย่างเต็มความสามารถและสติปัญญาเป็นแน่

เมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๒ นั้นเอง หม่อมเจ้าประภากร
ได้รับเกียรติยศและหน้าที่พิเศษ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน
สัญญาบัตร ๕ ฉบับ ให้เป็นเลขานุการของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ๕
ตระกูลดังต่อไปนี้

๑. เลขานุการของเครื่องชัตติยราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติคุณรุ่ง-
เรืองยิ่ง มหาจักรีบรมราชวงศ์
๒. เลขานุการของเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคล
นพรัตน์ราชวราภรณ์
๓. เลขานุการของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ จุลจอมเกล้า สำหรับ
ตระกูล



กรมการช่างรับกรมการช่างหลวง พระราชสมเษกเสนาบดีกรม

ทั้งฝ่ายหญิงฝ่ายใดเกิดคนจนจะหลายปีใกล้ไกล... ที่โรงเรียนช่างกรรมหลวงโรงเรียน...
ขอประกาศแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง...
เกิดคนให้คนจนทั้งปวง...
ซึ่งเป็นที่รักใคร่ไว้วางใจของ...
เพื่อจะช่วยให้เด็กทำนุบำรุงแผ่นดิน...
ให้มีคนดองความเจริญขึ้นโดยช่วยบรรณคดี...
ให้ด้อยตามพระราชบัญญัติ...
ขอประกาศให้ทุกปวง...
แลเรียนให้ทุกปวง...
ขอ...
กรม



กรมการช่างรับกรมการช่างหลวง...
ณวันที่ ๑๗ กันยายน
ณวันที่ ๑๑๑๑...
พระวิบูลย์

๔. เลขานุการของเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่ง ช้าง
เผือก
๕. เลขานุการของเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่ง มงกุฏ
สยาม

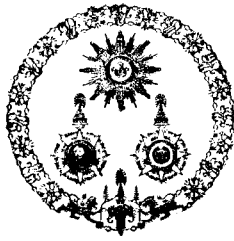
เฉพาะพระองค์หม่อมเจ้าประภากรเอง ได้รับพระราชทานเครื่อง
ราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้า (ท.จ.) มัณฑนาภรณ์มงกุฏสยาม (ต.ม.
ปัจจุบัน) และภุชฌนาภรณ์ช้างเผือก (จ.ช. ปัจจุบัน) โดยเฉพาะ ทุติย
จุลจอมเกล้าชั้น ในสัญญาบัตรมีข้อความว่า พระราชทานตติยจุลจอมเกล้า
(ต.จ.) ให้แก่หม่อมราชวงศ์ ชายใหญ่ สืบราชตระกูลต่อไปด้วย ดังสำเนา
ภาพถ่ายที่ปรากฏอยู่ในหนังสือนี้ (หน้า ๕๗)

หม่อมราชวงศ์ ชายใหญ่ ขณะนั้นยังหาได้เกิดไม่

งานของกรมศึกษาธิการ ขณะที่หม่อมเจ้า ประภากรทรงดำรง
ตำแหน่งรองอธิบดีนั้น ส่วนใหญ่ก็คือการขยายการศึกษาทั้งในกรุงเทพฯ
และต่างจังหวัด มีเรื่องการสร้างโรงเรียนเป็นสำคัญ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สนมพระราช หฤทัยที่จะให้งานดำเนินไปด้วยความ
รวดเร็ว จึงได้มีพระบรมราชานุญาตให้กรมศึกษาธิการนำความกราบบังคม
ทูลเรื่องราวต่าง ๆ ได้โดยตรง ดังข้อความในพระราชหัตถเลขา ถึงอธิบดี
ลงวันที่ ๑๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๐ ว่า

“ด้วยราชการกรมศึกษาธิการในบัดนี้กว่าจะได้กราบบังคมทูล ต้อง
ไปทำพิธีอยู่ซ้ำ ไม่ทันตามต้องการ แลไม่มีใครกระจัดขัดความ ทำให้

Hand



สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม
 จึ่งเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ในรัชกาลที่ ๕ ในพระบรมราชวงษ์ จึ่งได้โปรดฯ ดิษฐานแลคำม
 กุรุรัตน์ให้เสนาทรมหันตราชทูตเยช บรมราชทูตนั้นหนคนใหญ่ในประทศอังกฤษนั้น แลเป็นเจ้าเป็นใหญ่
 แก่ประทศราชใกล้เคียงคือลาวเวียง ลาวทวน มลฑล กะเหรี่ยง แลอื่น ๆ ในทิศนั้น ๆ
 แลเป็นเจ้าขอตมเครื่องราชอิศริภรณ์ จุลจอมเกล้าสำหรับตระกูล

ขอประทศควมเรื่องนั้นแก่ท่านทั้งหลายที่ประ ภาผู้หนึ่งได้ จึ่งได้สั่งประตศดิมยกรรณิโทษกนว่า

เราพระเจ้าจุฬาลงกรณ์ ก็มีพระม่อมเท่าประตกร ในสมการพระทัยมพลย
 ราชทัตมทลลา กรมมสมการพระทัยบปรมิกษ รัชกาลเครื่องราชอิศริภรณ์จกมกล่า ลำหรับภรรยกุ
 กับแห่งที่ ๒ จึ่ง กถียลจระมกล่า ก.จ. ทัพงษภรรยกุกลกไป แลสืบไปเมืองใดที่ม่อม
 ราชษทงไปกฐรมกมแห่งที่ ๒ จึ่ง กถียลจระมกล่า ก.จ. สัมภรรยกุกลกไป
 ตามข้อพระตบญญูตี่ แลคำประทศสำหรับควมเครื่องราชอิศริภรณ์นี้ทุกประการ จงเจริญ

สรรพดีรสวัคคิพิพธมมกษณตมชชระมกษณตมปฏากาน คำมขภรรยกุกลกไปสืบกาลเจมทอง

พฤศจิกายน รัตนโกสินทรก ๑๑๖
 ฝนเดือน ๖ ฤกษ์เดือน ๑๑๖ เดือน ๖ รัตนโกสินทรก ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ๒



เจ้ากรมฯ ข.

เข้าใจผิดต่าง ๆ แต่หันต่อไปราชการในกรมศึกษาธิการ ให้อธิบดีกราบบังคมทูล แลรับพระบรมราชโองการเอง เป็นแต่ส่งสำเนาไปยังกระทรวงธรรมการให้ทราบ...”

อันที่จริง หม่อมเจ้าประภากร รองอธิบดี ก็ได้เคยรับพระบรมราชโองการโดยตรงมาก่อนแล้ว เช่น เรื่องตั้งมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ตั้งสำเนาภาพถ่ายลายพระราชหัตถเลขาในหนังสือเล่มนี้ (หน้า ๕๕)

งานของกรมศึกษาธิการกำลังขยายตัว โดยเฉพาะ ในสมัยที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีรับพระบรมราชโองการให้ “ตรวจตราสืบหาแบบแผน และทำความเข้าใจวิธีที่จะแก้ไข จัดการศึกษา” ส่งมาทุนเกล้า ๆ ถวายจากประเทศอังกฤษ เกิดเป็นโครงการศึกษา ร.ศ. ๑๑๗ มีการขยายการศึกษาทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง มีการจัดสถานอบรมครูครั้งแรกที่ “วิทยาทานสถาน” ซึ่งอยู่ที่สี่กั๊กพระยาศรี เรื่องเหล่านี้รองอธิบดีย่อมมีส่วนเกี่ยวข้องอยู่ไม่น้อย

โดยเฉพาะการศึกษาของกุลสตรีนั้น โรงเรียนกุลสตรีวังหลังเกิดขึ้นก่อน เป็นโรงเรียนมิชชันนารี ต่อมาโรงเรียนสตรีสุนันทาลัย และโรงเรียนเสาวภา จึงเกิดขึ้น โรงเรียนสตรีเหล่านี้หาได้เป็นโรงเรียนที่กรมศึกษาธิการจัดตั้งตนเองไม่ โรงเรียนสตรีแห่งแรกที่กรมศึกษาธิการตั้งขึ้นคือ โรงเรียนบำรุงสตรีวิชา ตั้งขึ้นเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๔ ที่บ้านเก่าของขุนหลวงพระยาไกรสิทธิ์ (เปล่ง) ตำบลบ้านหม้อ ถ้าจะกล่าวว่ามีหม่อมเจ้าประภากรทรงเป็นผู้จัดตั้งขึ้นก็คงจะไม่ผิด มีจดหมาย ๔ ฉบับ



พ.ศ. ๒๕๐๖
 วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๖
 ที่ หม่อมเจ้านักขัตติราช

.....

 สภามหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
 นิตยสาร ๑๒ ให้ชื่อว่า นิตยสาร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 แก้ไขในเวลาอันรวดเร็วโดยมี
 ๑๒ ให้ชื่อว่า นิตยสาร
 ก็นับว่าเร็วแล้ว ๑๒ ให้ชื่อว่า นิตยสาร

.....
 สนิทนาม

ที่เป็นพยานหลักฐานอยู่ รายละเอียดในจดหมายนั้นน่าสนใจ จึงได้คัด
สำเนามาคั่งนี้

ฉบับที่ ๑

โรงเรียนวิद्याทนานสถาน

วันที่ ๑๐ มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๐

หม่อมฉันแม่พลอย อาจารย์ใหญ่โรงเรียนวิद्याทนานสถาน ขอ
พระราชทานนำเรื่องราวซึ่งกราบทูลหม่อมเจ้าประภากร รองอธิบดีกรม
ศึกษาธิการ ได้ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยหม่อมฉันได้รับหน้าที่เป็นอาจารย์อยู่ที่โรงเรียนวิद्याทนาน ประมาณ
ได้สองปีเศษมาแล้ว แต่ยังมีนักเรียนบริบูรณ์อยู่ หาได้เสียหายอย่างหนึ่ง
ประการใดไม่ มาบัดนี้ห่างหม่อแอดแคมชัน ที่โรงเรียนวิद्याทนาน
จะเลหลังให้แขก แลหม่อพูดว่าจะไม่รับดูแลในโรงเรียนต่อไป เพราะฉัน
หม่อมฉันขอถวายโรงเรียนนี้ให้ขึ้นอยู่กับความปกครองของกรมศึกษาธิการ
แลหม่อมฉันขอกราบทูลให้ทราบว่า โรงเรียนจำเปนจะต้องย้ายไปอยู่ที่อื่น
โดยที่ว่าที่วิद्याทนานนั้นตราเปนของแขกเสียแล้ว เมื่อเปนฉะนี้ ฝ่าพระบาท
จะทรงเห็นอย่างไร แลจะโปรดให้ไปตั้งอยู่ที่ไหน แต่หม่อมฉันเห็นว่าที่
ถนนบ้านหม่อมมีห้องดี สมควรจะใช้เป็นห้องเรียนหนังสือได้ หรือจะใช้
เป็นที่พักเรียนหนังสือไปก่อนก็ได้ ต่อเมื่อเห็นที่อื่นดีกว่าจึงค่อยย้ายไป

๖๑

แลอีกประการหนึ่งหม่อมฉันเห็นว่า ถ้าจะรอเข้าไป นักเรียนคง
น้อยลงเป็นแน่ แลจำเป็นที่จะต้องจัดการนี้เสียโดยเร็ว เพื่อว่าเด็กนักเรียน
จะได้ไม่กระจัดกระจายไปแห่งอื่นได้

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด ขอบบารมีเป็นที่พึ่ง

พลอย

ฉบับที่ ๒

แจ้งความยังแม่พลอย อาจารย์ใหญ่โรงเรียนวิทยาทานสถาน ทราบ
ได้รับจดหมายลงวันที่ ๑๐ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๒๐ ว่าด้วยการ
จะย้ายโรงเรียนนั้น ได้นำกราบทูลหม่อมเจ้าประภากร รองอธิบดีกรม
ศึกษาธิการ ทรงทราบแล้ว มีรับสั่งว่า ถ้าหาที่อื่นไม่ได้แล้ว แม่พลอย
เห็นว่าตึกแถวบ้านหม้อเป็นห้องดีพอแก่นักเรียนจะเรียนแลเอาไครยได้โดย
สะดวกแล้ว ก็จึงย้ายมาตามประสงค์เทอญ.

ฉบับที่ ๓

วันที่ ๕ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐
ขอประธานกราบทูล หม่อมเจ้าประภากร รองอธิบดีกรมศึกษาธิการ
ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยโรงเรียนบำรุงสตรีวิชาที่ฝ่าพระบาท ทรง อนุญาตให้ตั้งชนน
 สังกศตคดียังจะมีผู้สมัครมาเรียนอีกมาก ส่วนการฝึกหัดวิชา นอกจากหนังสือ
 คือการเย็บปักถักร้อยนั้น ในชั้นต้นหม่อมฉันขอเบิกเครื่องใช้บางสิ่งไปไว้
 สำหรับศิษย์ซึ่งสมควรจะฝึกหัดบ้าง หม่อมฉันได้สอตอบาญชีเครื่องใช้มา
 พร้อมกับจดหมายนี้ด้วยแล้ว การจะควรประการใดขอবারมีเป็นที่พึง

การมีควรแล้วแต่จะโปรด

พลอย

ฉบับที่ ๔

แจ้งความยังแม่พลอย อาจารย์ใหญ่โรงเรียนบำรุงสตรีวิชาทราบ

ด้วยจดหมายลงวันที่ ๕ เดือนนี้ ส่งบาญชีรายสิ่งของเครื่องใช้
 สำหรับโรงเรียนนี้ ทราบแล้ว

สิ่งของทั้งปวงขอให้แม่พลอยจัดหาซื้อ แต่คุ้มใส่หน้ากะมา ๖ ใบ
 มากนัก ขอให้ซื้อเพียง ๒ ใบ โต๊ะนักเรียนแลม้า กรมศึกษาธิการจะ
 สร้างให้ตามที่มีนักเรียนมากแลน้อย

เมื่อได้อ่านจดหมายเหล่านี้แล้ว ก็พอจะอนุมานได้ว่า เมื่อสถาน
 อบรมครู "วิทยาทานสถาน" ได้ย้ายไปอยู่โรงเรียนเล็ก แม่พลอยได้จัด

ตั้งโรงเรียนบุคคล หรือโรงเรียนเฉลยศักดิ์ชน ณ ที่นั้น แต่เดิกร้อนจะ
ต้องย้ายไปอยู่ที่ตึกแถวบ้านหม้อ หม่อมเจ้าประภากร ทรงหาที่ตึกว่าน
ให้ได้ คือให้ย้ายไปอยู่ที่บ้านเก่าของขุนหลวงพระยาไกรสิทธิ์ (เปล่ง)
ตำบลบ้านหม้อ เลยตั้งเป็นโรงเรียนของกรมศึกษาธิการเอง ให้ชื่อว่า
โรงเรียนบำรุงสตรีวิชา ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๔

แม่พลอย เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนบำรุงสตรีวิชาอยู่เพียง ๒ ปี
ก็ถึงแก่กรรม หลังจากนั้น สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ จึงได้
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายโรงเรียนเสาวภา ซึ่งตั้งอยู่ที่วังพระเจ้า
วรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ในสมัยหลัง มารวมกับโรงเรียน
บำรุงสตรีวิชา ให้ใช้ชื่อว่า โรงเรียนเสาวภา ชื่อโรงเรียนบำรุงสตรีวิชา
ของหม่อมเจ้าประภากร จึงหายไป

หม่อมเจ้าประภากร ทรงเป็นรองอธิบดีกรมศึกษาธิการอยู่ถึง
๑๓ ปี มีพระนิสัยชอบอ่านหนังสือและเขียนหนังสือ เสด็จไปวัดทุกวันพระ
และมักจะอยู่สนทนากับพระจน ๒๓.๐๐ หรือ ๒๔.๐๐ นาฬิกาเสมอ
ทรงชำนาญในวิชาโหราศาสตร์ด้วย ได้ประทานตำราโหรไว้ที่หอพระสมุค
๒๕ เล่ม ทรงเป็นผู้ที่ไม่ยินดีในร้ายกับลาภ ยศ สรรเสริญ มีผู้เล่าว่า
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยมีพระราชดำรัสถามว่า อยาก
จะเป็นพระองค์เจ้าหรือยัง ถ้าไม่ยินดีในร้ายก็จะไม่ต้องให้เป็น หม่อมเจ้า
ประภากรจึงมิได้เป็นพระองค์เจ้า แต่เมื่อสนชัพตักษย์แล้ว ได้ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องยศแก่พระศพอย่างพระองค์เจ้า
ทุกอย่าง

ในระยะ พ.ศ. ๒๔๔๔ และ พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กำลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังคีติ และ วัดเบญจมบพิตร มีพระราชดำริที่จะสร้างตำหนักให้หม่อมเจ้าประภากรหลังหนึ่ง ที่ใกล้ๆ วัดเบญจมบพิตร เพื่อที่จะให้ทรงสอนวิชาภาษาบาลี และภาษาขอมแก่พระภิกษุสามเณรในพระอารามใหม่นั้น แต่พระราชดำริซึ่งเต็มเปี่ยมด้วยพระมหากรุณาธิคุณนั้น ไม่บรรลุผล เพราะหม่อมเจ้าประภากร ได้ประชวรด้วยโรคไข้มาเลเรีย และสิ้นชีพิตักษัยเสียก่อน เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕

ทางด้านส่วนพระองค์ของหม่อมเจ้าประภากร ได้ทรงเข้าพิธีสมรสกับหม่อมเสงี่ยม ในราว พ.ศ. ๒๔๓๑ มีโอรส ธิดา ดังนี้

๑. หม่อมราชวงศ์ ชาย แท่งเมือ พ.ศ. ๒๔๓๓
๒. หม่อมราชวงศ์หญิงใหญ่ เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๗ ปี
๓. หม่อมราชวงศ์หญิง ศรีประภา มาลากุล เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ขณะนั้นอายุ ๗๑ ปีเศษ
๔. หม่อมราชวงศ์ ชาย มาลากุล เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ หลังจากทีหม่อมเจ้าประภากร ได้สิ้นชีพิตักษัยแล้ว ๗๑ วัน ได้เจริญรอยพระบาทหม่อมเจ้าประภากรในทาง พระบวรพุทธศาสนา คือได้บรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดมหาธาตุ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณา

โปรดเกล้าฯ ให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง ณ วัดพระศรี-
รัตนศาสดาราม จำพรรษาศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ที่
วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง
วชิรญาณวงศ์ ได้ประทานนามให้ใหม่ว่า "ปภากร" ซึ่งตรง
กับพระนามของหม่อมเจ้าประภากรในภาษาบาลี หม่อม
ราชวงศ์ พระปภากรศึกษาจนได้เป็นเปรียญ๗ประโยค และ
ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ เป็นพระสังฆวรรประสาธน์
มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ระหว่างที่อุปสมบทอยู่นั้น
สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาล
ที่ ๗ ได้ทรงอุปการะตลอดมาจนวาระที่สุด พระสังฆวรร
ประสาธน์ ได้รับพระราชทานเพลิงศพที่วัดมกุฏกษัตริยา
ราม เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔

หอสมุดคุรุสภา

หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล

นางบุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์

พ.ศ. ๒๔๐๖-๒๔๗๖

จากสถิติทางการศึกษา ปรากฏว่าในปีการศึกษา ๒๕๑๓ มีโรงเรียนราษฎร์อยู่รวมทั้งสิ้น ๓,๗๘๔ โรง ครู ๕๐,๘๐๐ คน นักเรียน ๑,๒๕๑,๖๕๐ คน ซึ่งเป็นจำนวนไม่น้อย นับว่าโรงเรียนราษฎร์ในปัจจุบันกำลังมีบทบาทในทางการศึกษาอย่างสำคัญด้วยทางหนึ่ง และได้มีส่วนช่วยแบ่งเบาภาระในการจัดการศึกษาของรัฐได้เป็นอันมาก

ขณะที่โรงเรียนราษฎร์ในเมืองไทยทุกวันนี้ ได้พัฒนาตัวเองออกไปอย่างกว้างขวาง เฉพาะอย่างยิ่งทางด้านปริมาณ จนเป็นที่พากษ์วิจารณ์กันอยู่ทั่วไปในวงการศึกษายุคปัจจุบันนี้ จะมีใครเคยคิดบ้างหรือไม่ว่า โรงเรียนราษฎร์ในเมืองไทยตั้งขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อใด และใครเป็นผู้ให้กำเนิด และอื่น ๆ เรื่องราวเหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าสนใจศึกษาเป็นอันมาก

ในประวัติการโรงเรียนราษฎร์ของประเทศไทย เป็นที่ยอมรับกันว่าโรงเรียนราษฎร์ถือกำเนิดขึ้นก่อนโรงเรียนรัฐบาล หรือโรงเรียนหลวงเป็นเวลานาน อย่างน้อยที่สุดโรงเรียนราษฎร์มีมาแล้ว ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) แต่เป็นโรงเรียนของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ โรงเรียนราษฎร์ก็ตั้งขึ้นก่อนโรงเรียนรัฐบาลอีกเช่นกัน กล่าวคือโรงเรียนของคณะมิชชันนารีอเมริกัน



นางบุญเกิด ปาจิณพักษณ์

แห่งแรก ซึ่งต่อมาได้พัฒนาการมาเป็นโรงเรียนกรุงเทพ ฯ คริสเตียน ใน
ปัจจุบันก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๙๕ รัชสมัยรัชกาลที่ ๔ คือกว่า ๑๐๐ ปี
มาแล้ว และถ้านับกันจริงๆ บทบาทการตั้งโรงเรียนของคุณะมิชชันนารี
อเมริกัน ได้เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๑ ปลายรัชกาลที่ ๓ เสียด้วยซ้ำไป
ส่วนโรงเรียนหลวงแรกตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๔ รัชกาลที่ ๕ เพิ่ง
จะครบ ๑๐๐ ปีมานี้เอง โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
ทรงตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวังในปีนั้นเป็นประเดิม

โรงเรียนราษฎร์แห่งแรกที่เป็นของคนไทย คือโรงเรียนบำรุงวิชา
ซึ่งได้กำเนิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ หลังจากตั้งกระทรวงธรรมการได้
เพียง ๗ ปี ณ วังของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์-
วโรปการ เมื่อครั้งยังประทับอยู่ที่ถนนตีทอง เชียงสะพานถ่าน จังหวัด
พระนคร ผู้ให้กำเนิดโรงเรียนราษฎร์ดังกล่าวก็คือ นางบุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์

โรงเรียนบำรุงวิชา ถือกันว่าเป็นโรงเรียนราษฎร์ที่เอกชนคนไทยตั้ง
ขึ้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทยอย่างแท้จริง เพราะโรงเรียนราษฎร์แห่ง
อื่นๆ ที่ตั้งขึ้นก่อนหน้านั้น ล้วนเป็นโรงเรียนของคุณะมิชชันนารี
ทั้งสิ้น เนื่องจากเหตุผลดังกล่าว จึงควรแก่การบันทึกเกียรติประวัติของ
นางบุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์ หรือครูบุญเกิด ไว้เพื่อแสดงว่าเป็นบูรพาจารย์
ผู้หนึ่งในการก่อตั้งโรงเรียนราษฎร์

นางบุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์ เกิดเมื่อวันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ปีกุน
พ.ศ. ๒๔๐๖ ซึ่งเป็นปีที่ ๑๓ ในรัชกาลที่ ๔ ที่บ้านหน้าวัดใหม่ไชยวิจิตร

ตำบลท่าวาสุกี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นบุตรคนเดียวของหลวงแพ่ง (อ่ำ) กรมการเมืองกรุงเก่า (จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) กับคุณนายอิม โดยที่หลวงแพ่ง (อ่ำ) เป็นบุตรพระพิทักษ์เทพธานี (ทองคำ) ผู้ว่าราชการกรุงเก่าในสมัยรัชกาลที่ ๔ ครุบุญเกิด ซึ่งกล่าวกันว่าเมื่อเยาว์วัย นั้น มีรูปโฉมงดงามกว่าบุตรคนอื่น ๆ ที่ต่างมารดากัน จึงได้รับการทะนุถนอมเลี้ยงดูเป็นอย่างดี พออายุได้ ๑๑ ปี หลวงแพ่งบิดาได้จัดงานโกนจุกให้ตามประเพณีนิยมในสมัยนั้นอย่างเอิกเกริกมโหฬาร เป็นที่กล่าวขานกันสืบมาช้านาน และเล่ากันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านหน้าบ้านในคราวนั้น ถึงกับมีพระราชกระแสรับสั่งว่า “ทำปะรำโกนจุกเยี่ยงพลับพลา”

ป็นรุ่นชนครุบุญเกิดอายุได้ ๑๒ ปี หลวงแพ่งบิดาก็นำเข้าถวายตัวรับราชการ เป็นพนักงานพระภูษาในพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครุบุญเกิดจึงมีโอกาสดำเนินการศึกษ้อบรมทางวิชาหนังสือ ร่วมกับบรรดากุลสตรีในพระบรมมหาราชวัง ในสมัยนั้น นับแต่แรกเข้ารับราชการเป็นต้นมา เป็นคนหนึ่งในบรรดากุลสตรีไทยชุดแรก ที่ได้รับการศึกษาอบรมวิชาหนังสือตามแบบสมัยใหม่

ครุบุญเกิดรับราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวังได้ราว ๑๐ ปี ก็กราบถวายบังคมลาออกมาอยู่กับหม่อมใหญ่ เทวกุล ในวังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เมื่อครั้งประทับอยู่ที่ถนนตีทอง เชียงสะพานถ่าน จังหวัดพระนคร และสมรสกับนายหนู ปาจิณพยัคฆ์ บุตร

พระอินทราภิรักษ์ ซึ่งถวายตัวเป็นมหาดเล็กรับราชการอยู่ในวังนั้น ต่อมา
มีบุตรด้วยกันคนหนึ่ง คือ พันเอก หลวงสารานุกรมประพันธ์ (นวล ปาจิณ-
พยัคฆ์) อดีตอธิบดีกรมโฆษณาการ (กรมประชาสัมพันธ์ปัจจุบัน) อดีต
อาจารย์โรงเรียนนายร้อย และนักประพันธ์ที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งของเมืองไทย

ในตอนแต่งงานและเริ่มมีบุตรแล้ว ครอบครัวยุติได้จัดตั้งโรงเรียน
เพื่อรับส่งสอนวิชาหนังสือแก่กุลบุตรชั้น ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕
กรมพระยาเทววงศ์ฯ เชียงสะพานदान เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ สมัยรัชกาลที่ ๕
เป็นการหารายได้ช่วยสามเเลียงครอบครัว โดยอาศัยวิชาความรู้ต่าง ๆ ที่ได้
ร่ำเรียนอบรมมาจากในพระบรมมหาราชวัง ให้เป็นประโยชน์แก่ครอบครัว
และสังคม ขณะนั้น พันเอกหลวงสารานุกรมประพันธ์บุตรคนเดียว เพิ่งมีอายุ ๔
ขวบ ครอบครัวยุติได้สอนให้สามารถอ่านหนังสือออกได้แล้ว เป็นตัวอย่างอัน
ดียิ่ง ที่แสดงถึงสมรรถภาพในการสอนหนังสือของครอบครัวยุติ ให้เป็นที่
ปรากฏแก่คนทั่วไปในเวลานั้น จนเป็นที่เชื่อถือในฝีมือ และตกลงใจมอบ
ลูกหลานให้ครอบครัวยุติส่งสอนอบรมต่อไป

นอกจากจะได้ส่งสอนทางวิชาหนังสือแล้ว ครอบครัวยุติยังได้อบรม
สั่งสอนกิริยามารยาทสมบัติผู้ดี สำหรับกุลบุตรกุลธิดาจักพึงปฏิบัติในการ
เข้ารับราชการ ใกล้ชิดกับเจ้านาย อีกทางหนึ่งด้วย จึงเป็นที่นิยมของบิดา
มารดา และผู้ปกครองของนักเรียนในขณะนั้นเป็นอันมาก

สำหรับอัตราค่าเล่าเรียนนั้น แม้ครอบครัวยุติจะเรียกเก็บถึงเดือนละ
๔ บาท ซึ่งนับว่ามากอยู่สำหรับในสมัยนั้น เพราะหากคิดเทียบค่าของ

เงินในสมัยนั้นก็เป็นจำนวนหลายร้อยบาท แต่ก็ยังปรากฏว่ามีผู้ปกครองพอใจ
 ส่งบุตรชายหญิงไปเข้าเรียนกับครูบุญเกิดเป็นจำนวนกว่า ๑๐๐ คน เป็น
 จำนวนมากพอคู่สำหรับ ในสมัยนั้น จนสถานที่แออัดคับคั่ง ไม่เพียงพอ
 ดังนั้นครูบุญเกิดจึงได้ทุลาหม่อมใหญ่ เทวกุล และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์-
 เชอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ออกจากวัง มาจัดตั้งโรงเรียนเป็นเอกเทศ
 ถาวรอยู่ที่ถนนบูรณศิริ หน้าวัดบูรณศิริมาตยาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔
 ต่อมาโรงเรียนได้ย้ายอีกครั้งหนึ่ง มาตั้งที่ถนนเพนียดน้อย จนเป็นที่กแผ่น
 มั่นคงขึ้นที่บ้านในตรอกคันไทร ซึ่งบัดนี้กลายเป็นถนนมหารพัตร์ จังหวัด
 พระนคร และได้ให้นามโรงเรียนว่า โรงเรียนบำรุงวิชา ซึ่งได้จัดทะเบียน
 เป็นโรงเรียนแรกของกระทรวงธรรมการ นับแต่รัฐบาลได้เริ่มเข้าควบคุม
 กิจการโรงเรียนราษฎร์ เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๘

ในระหว่างเวลาดังกล่าวนี้ ครูบุญเกิดได้เคยพานักเรียนโรงเรียน
 บำรุงวิชาของท่านไปรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ
 คราวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาสยุโรปครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐
 รวมทั้งเข้าเฝ้ารับเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวงาน
 พระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ด้วย จนได้รับ
 พระราชทานเหรียญที่ระลึกเป็นเกียรติทั้งสองงาน

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ เกิดอศัตถ์ภัยขึ้นที่บริเวณแหล่งวัดมหารพัตร์-
 พาราม แล้วได้มีพระราชกฤษฎีกาให้ตัดถนนมหารพัตร์ขึ้น โรงเรียนบำรุง

วิชาของครูบุญเกิดจึงต้องย้ายไปอยู่ในที่แห่งใหม่ อีกครั้งหนึ่ง ณ บริเวณ
 ตรอกข้างโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า ถนนราชดำเนินนอก ซึ่งเป็นที่
 ดินของกระทรวงกลาโหม เพราะขณะนั้นพันเอกหลวงสารานุกรมประพันธ์ผู้เป็น
 บุตร ได้ย้ายมารับราชการเป็นครูสอนวิชาสามัญอยู่ในกรมยุทธศึกษาทหารบก
 จึงได้รับพระกรุณาธิคุณจากจอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า-
 กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ เสนาธิการทหารบกในขณะนั้น ให้อาศัย
 อยู่ได้จนตลอดชีวิต ครูบุญเกิดจึงได้เปิดโรงเรียนบำรุงวิชารับสอนหนังสือ
 ต่อไปเช่นเคย ณ สถานที่ดังกล่าว

ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง-
 พิษณุโลกประชานาถ เสด็จถึงวชิราวุธ เหตุการณ์ได้เปลี่ยนแปลงไป พันเอก
 หลวงสารานุกรมประพันธ์ต้องย้ายบ้านไปปลูกอยู่ในที่แห่งใหม่ คือที่ถนนนาม
 บัญญัติ ข้างวัดมกุฏกษัตริยาราม จังหวัดพระนคร ในตอนนั้นครูบุญเกิดมี
 อายุกว่า ๖๐ ปี พันเอกหลวงสารานุกรมประพันธ์ ผู้เป็นบุตรจึงได้ขอร้องวิงวอน
 ให้มารดาเลิกอาชีพเป็นครูเสียที ด้วยอายุมากแล้ว เกรงจะเป็นการหักโหม
 เกินกำลังอีกทั้งพันเอกหลวงสารานุกรมประพันธ์ ก็สามารถทำมาหาเลี้ยงมารดา
 ได้เป็นอย่างดี ครูบุญเกิดจึงจำใจต้องยินยอมปฏิบัติตามคำขอร้อง ของบุตร
 อย่างไม่สู้จะเต็มใจนัก

โรงเรียนบำรุงวิชา ซึ่งเป็นโรงเรียนราษฎร์แห่งแรกของคนไทย จึง
 สิ้นสภาพลงตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นต้นมา รวมเวลาที่โรงเรียนดำรง
 กิจการอยู่ได้นานถึง ๒๖ ปี มีศิษย์ประมาณไม่น้อยกว่า ๒,๐๐๐ คน

ศิษย์ของครูบุญเกิดในครั้งนั้น ทงชายหญิง เมื่อเติบโตใหญ่ต่อมาก
ได้เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ มีบรรดาศักดิ์จนถึงชนพระยา เป็นพ่อค้าพานิช
มีชื่อเสียง เป็นคุณหญิง คุณนาย มีเป็นอันมาก แม้ให้คราวปฏิวัติเปลี่ยนแปลง
การปกครองครั้งสำคัญ เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕
ศิษย์ของครูบุญเกิดผู้หนึ่งรับราชการอยู่ในกระทรวงยุติธรรม ได้มีส่วนร่วม
เป็นผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองกับเขาด้วยคนหนึ่ง โดยอยู่ในสาย
พลเรือน

เมื่อเลิกกิจการโรงเรียน สันสภาพความเป็นครูโดยอาชีพแล้ว ครู
บุญเกิดก็ยังทำหน้าที่เป็นครูสอนหนังสือภายในครอบครัวต่อมา จนถึงวาระ
สุดท้ายแห่งชีวิต โดยสอนบรรดาหลานและเด็กรับใช้ในบ้านให้อ่าน
หนังสือออกก่อนส่งเข้าโรงเรียน

ครูบุญเกิดได้ชื่อว่าเป็นคนทันสมัยอยู่เสมอ แม้เมื่อมีอายุมากอย่างเขา
ส่วยชราแล้วก็ตาม ปรากฏว่าสนใจต่อข่าวสารบ้านเมืองในหน้าหนังสือ
พิมพ์เป็นอย่างยิ่ง จะต้องอ่านหนังสือพิมพ์ให้ได้ทุกวัน วันละไม่น้อยกว่า
๘ ฉบับ ตามที่สำนักงานหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ในสมัยนั้นส่งไปให้อ่านเป็น
ประจำ ครั้นเมื่อได้มีการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕
แล้ว ก็ใ้ใจใส่ติดตามข่าวคราว ความเคลื่อนไหว ในทางการเมืองอยู่
เสมอ ได้เป็นผู้ส่งสอนหลานสาวด้วยตนเอง ถึงเรื่องอำนาจหน้าที่และราย
นามคณะรัฐมนตรีในสมัยนั้น ซึ่งมีพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนาเป็น
นายกรัฐมนตรี ในวันที่จะถึงแก่กรรมนั่นเอง

รวมความว่า ทรูบุญเกิดได้บำเพ็ญตนสมกับที่เกิดมาสำหรับเป็นครูอยู่ตลอดเวลาตราบกระทั่งวาระสุดท้ายแห่งชีวิต

ทางด้านอุปนิสัยใจ ความประพฤติกการ ปฏิบัติ ของ ทรูบุญเกิด เพียบพร้อมไปด้วยคุณธรรมความดี เป็นที่น่า สรรเสริญยกย่อง อย่างยิ่ง สมกับที่ได้เกิดมาเป็นแบบฉบับแม่พิมพ์ของชาติอย่างแท้จริง ดังปรากฏ รายละเอียดแจ้งอยู่ใน “ประวัติสังเขปคุณแม่บุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์” ซึ่ง พันเอกหลวงสารานุกรมประพันธ์ บุตรผู้เรียบเรียง พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพทรูบุญเกิดมีความที่น่าสนใจตอนหนึ่งดังนี้

“คุณแม่บุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์ เป็นผู้ที่มีนิสัยใจเย็น โอบอ้อมอารี ings มีความคิดรอบคอบสุขุมยิ่งนัก ในฐานะแห่งสตรี คุณแม่บุญเกิดเป็น สตรีที่มีมรรยาท ความประพฤติกการงามยิ่งและรักษาเกียรติศักดิ์ เป็น อย่าง เออกุ ตลอดชีวิตของท่านมิเคยมัวหมองในความเสื่อมเสียใด ๆ เลย มรรยาททก อิริยาบถ ตลอดจนท่าทางเดินของท่าน มีลักษณะอย่างที่เราเรียกว่า “ชาววัง” อันเป็นคุณสมบัติที่ท่านได้รับสืบเนื่องมาแต่ครั้งเป็นขุนานารี ท่านวางตน เป็นที่เคารพนับถือในหมู่ชนใกล้เคียง ซึ่งปรากฏว่าเป็นที่ถูกใจ และพอใจ ของชาวบ้านทั้งหลาย คุณแม่บุญเกิดเป็นผู้มีนิสัยมัธยัสต์ มีการเก็บหอม รอมริบอย่างเคร่งครัด การประหยัดของท่านไม่ยอมจ่ายในสิ่งที่ขาดความ จำเป็นอันกลายเป็นของเล่าลือทั่วไปว่า ‘ผ้าซักรว่หอทอง’ แต่ตรงข้าม บรรดาลูกหลานที่ได้เคยอยู่ในความปกครองมาแล้ว ต่างรับรองร่วมกัน

หมกว่าที่แท้^{นี้} คุณแม่บุญเกิดเป็นผู้มีนิสัยใจกว้างขวางผู้หนึ่ง เพราะปรากฏว่าคุณแม่บุญเกิดได้ส่งเงินเข้าในการเรียโร สธารณประโยชน์มาแล้วมากมายหลายแห่ง ทั้งในการบำรุงฐานะของครอบครัว คุณแม่บุญเกิดก็มิได้ทำให้บกพร่องน้อยหน้าครอบครัวอื่นโดยประการใดๆ ที่ไม่ควรเสีย ไม่ยอมเสียอย่างเด็ดขาด แต่ที่ควรเสียแล้วคุณแม่บุญเกิดจะไม่มีย่อท้อหรือหลีกเลี่ยงเลย ข้อที่ควรสังเกตคือตลอดชีวิตของคุณแม่บุญเกิด ปาณิณพยัภษ์ตั้งแต่ปฏิสนธิมาจนถึงวันมรณกรรมนั้น คุณแม่บุญเกิดมิได้มีหนี้สินค้างเกี่ยวกับเป็นลูกหนี้ผู้ใดเลยแม่สัก ๑ สตางค์

“ในฐานะแห่งมารดา คุณแม่บุญเกิดเป็นมารดาคนหนึ่ง ในจำนวนมารดาที่ดีที่สุดทั้งหลาย พันเอก หลวงสารานุกรมประพันธ์ ซึ่งเป็นบุตรคนเดียวของคุณแม่บุญเกิด และรับราชการมีชื่อเสียงอยู่ในกระทรวงกลาโหมเวลานี้ เป็นตัวพยานแห่งการเลี้ยงบุตรของคุณแม่บุญเกิด ซึ่งได้หอบหิ้วอย่างแสนยากลำบากตลอดจนเติบโตและตั้งหลักฐานได้

“ในฐานะแห่งครู คุณแม่บุญเกิดเป็นครูคนหนึ่ง ในจำนวนครูที่ดีที่สุดทั้งหลาย ดังได้กล่าวมาแล้วแต่ต้นถึงการตั้งโรงเรียนบำรุงวิชา ที่นับเป็นโรงเรียนราษฎร์ โรงเรียนแรกในประวัติศาสตร์เมืองไทย รวมจนถึงบัดนี้ คุณแม่บุญเกิดมีศิษยานุศิษย์ไม่น้อยกว่า ๒,๐๐๐ คน

“ในฐานะแห่งกวี คุณแม่บุญเกิดเป็นกวีคนหนึ่ง ที่รื่องานกลอนได้อย่างไพเราะ ถ้าท่านผู้อ่านได้พลิกหนังสือ ‘แม่เจ้า’ ซึ่งเป็นอีกเล่มหนึ่ง

แจกในงานนี้แล้ว ย่อมจะพิจารณาเห็น ได้ชัดว่าสำนวนกวีของคุณแม่บุญเกิดมิได้ต่ำกว่าระดับบุคคลที่ได้รับนามสมญาอันนั้นเลย นอกจากนี้ที่คัดบางส่วนมาลงไว้ในหนังสือเรื่อง ‘แม่เจ้า’ นั้นแล้ว คุณแม่บุญเกิดยังได้รจนาบทกวีใหญ่ ๆ ไว้อีกมาก ซึ่งหวังว่าถ้ามีโอกาสรวบรวมต้นฉบับได้ ก้อาจได้พิมพ์แจกในงานต่อไปอีก

“ในชีวิตตอนท้ายคือ ตั้งแต่เลิกอาชีพครูแล้ว คุณแม่บุญเกิดเป็นคหบดีผู้อยู่ในความสงบผู้หนึ่ง มีปกติในการอ่านหนังสือกับสวดพระธรรมเทศนา และเพราะเหตุที่มาร่างกายบริบูรณ์แข็งแรง อ้วนพุงขยั่นขั่นแข็ง คุณแม่บุญเกิดได้รักษาอนามัย โดยการออกกำลังกายตามควรแก่สภาวะแห่งสังขาร เช่น ไปจ่ายกับข้าว ประกอบอาหาร และรดน้ำต้นไม้ด้วยตนเอง เนื่องนิตย เมื่อว่างจากกิจบ้านการเรือนเหล่านี้ ก็หันมาจับหนังสือพิมพ์อ่านเพื่อให้ได้ความรู้ทันสมัยอยู่เสมอ”

ครูบุญเกิดได้ถึงแก่กรรมด้วยลมปัจจุบัน เมื่อเวลา ๕ นาฬิกาเศษ ของวันเสาร์ที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๖ ณ บ้าน “ปาจิณพยัคฆ์” ถนนนามบุญญัตติ จังหวัดพระนคร รวมอายุได้ ๖๙ ปีเศษ

หนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ในเวลานั้นเกือบทุกฉบับ ได้ลงข่าวมรณกรรมของครูบุญเกิดโดยทั่วกัน เช่นหนังสือพิมพ์ “สยามราษฎร์” ฉบับประจำวันวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้ลงข่าวดังนี้

นางบุญเกิด ปาจิณพักษณ์

มารดาหลวงสาราฯ เป็นลมปัจจุบันถึงแก่กรรมเมื่อเช้าวัน

“ได้ทราบข่าวด้วยความเสียใจว่า นางบุญเกิด ปาจิณพักษณ์ มารดา นายพันตรี หลวงสารานุประพันธ์ ได้ป่วยเป็นลมปัจจุบันถึงแก่กรรม เสียแล้ว เมื่อเช้าวันที่ ๑๐ เดือนนี้ เวลา ๖ นาฬิกา ที่บ้าน “ปาจิณพักษณ์” ถนนนามบุญญติ ริมวัดมกุฏกษัตริย์ พระนคร อายุ ๖๕ ปี ๒ เดือน

“นางบุญเกิด ปาจิณพักษณ์ คนนี้เป็นครูที่ตั้งโรงเรียนราษฎร์คนแรก ในกรุงสยามตั้งแต่ยุครัชกาลที่ ๕ ด้วยเคยเป็นข้าหลวงรับราชการในพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ศึกษาวิชาหนังสือไทยจากในวังหลวงตั้งแต่ครั้งนั้น มีศิษยานุศิษย์ตั้งแต่ได้สอนมาจำนวนหลายร้อยคน และกำลังรับราชการในตำแหน่งสูงของรัฐบาลเวลานี้ก็มีมาก การที่ล่วงลับไป โดยปัจจุบันเช่นนี้ จึงเป็นที่อาลัยแก่วงศ์ญาติทั่วไป”

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างผลงานทางด้านกวีของครูบุญเกิด ปาจิณพักษณ์

คำถวายพระพรชัยมงคล ที่อ่านส่งทางวิทยุกระจายเสียง สถานี กรุงเทพฯ ที่พญาไท สมัยนั้น ในวาระที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับจาก ประพาสสหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ มีดังนี้

“ขอน้อมเกล้าบังคมบรมบาท ประชาราษฎร์ยินดีจะมีไหน
ด้วยชนกปกเกล้าของชาวไทย เสด็จไกลจากนครไปก่อนนาน

ทรงพระราชชยานผ่านสมุทร
อเมริกาแคว้นแคว้นแดนตระการ
ได้พบแพทย์เชี่ยวชาญพิเศษ
รักษาหายแกล้วคล่องตัวว่องไว
บารมีของพระองค์ทรงประเวศ
ฝรั่งชาวอเมริกาสาธุการ
เสด็จคืนสู่เขตประเทศสยาม
ต่างเตรียมการต้อนรับกันนับไว
ข้าพระบาททงมวลด่วนทุกเหล่า
อาราธนาไตรภรณ์จรัสธรรม
จังกุ่มครองสองพระองค์ทรงสวัสดิ
ขอจงทรงพระเจริญเนิ่นนานปี
เสวยสุขทุกทิวาอย่ารู้ขาด
เผยพระคุณอ่อนเกล้าแก่ชาวไทย
ขอสฤษดิ์สมหวังตั้งประสงค์
ประสานศัพท์ชาวเมืองอยู่เนืองนอง
ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ
โปรดเกล้า ฯ

ทางไกลสุดถึงเขตวิเทศสถาน
ด้วยมีมานมั่งหวังตั้งพระทัย
ตรวจพระเนตรโดยตรงไม่สงสัย
ไม่มีภัยแก่พระองค์ทรงสำราญ
แผ่พระเดชกรีกไปทั่วไพศาล
ชมบุญญาภิสมภารของจอมไทย
พอทราบความปลาบปลื้มไม่ลืมได้
ประหนึ่งได้เห็นบิดากลับมาพลัน
ขอน้อมเกล้าถวายชัยด้วยใจมั่น
อีกแสนสรรพมหิทธิฤทธิ์
ทั่วทุกชั้นกรพ่ายกระจายหนี
อย่าได้มีเภทพาลประการใด
ทรงอำนาจฤทธิรุทรสุดพิสัย
แม้สิ่งใดพระประสงค์จ้านงปอง
โดยจ้านงสาระพัดอย่าขัดข้อง
เสียงแซ่ซ้องขานโห่ไชโย เทอญ ฯ
ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณา

ข้าพระพุทธเจ้า บุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์”

อีกบทหนึ่ง ซึ่งได้แต่งไว้เป็นบทสุตทหายเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๖ อัน
เป็นปีที่ถึงแก่กรรมกล่าวถึงเรื่องการใช้จ่ายทรัพย์สินเงินทองไว้ ดังนี้

“การจ่ายทรัพย์สินสำคัญเป็นขั้นต้น ที่บางคนมิได้ตรึกนึกเฉลียว
ว่าหาได้โดยยากลำบากเจี๊ว กินแรงเร็ววรากรำเพราะทำงาน
พอได้มาใช้ไปมิได้ยั้ง เกินกำลังที่หามาส่งสาร
มีคนจนมากเพื่อเหลือประมาณ ไม่รู้การเศรษฐกิจคิดถึงตน
ถ้ายบยงตั้งอารมณ์ข่มสติ เร่งตรองตรikirการใช้คงได้ผล
แบ่งเงินออกสามแผนกไม่แปลกปน แผนกหนึ่งตนเก็บไว้ไม่ใช้เลย
แผนกสองเก็บไว้ใช้การช่วย จะได้ช่วยการวิ่งไม่นิ่งเฉย
อีกส่วนแผนกสามใช้ตามเคย ไม่เก็บเลยใช้กันทุกวันไป
ขอโอกาสเตือนว่าภรรยาบุตร เราหยุดได้เช่นนี้จะดีไหม
ส่วนที่เก็บหนักเห็นเป็นกำไร ทุกเดือนไปมิได้เว้นยอมเห็นคุณ ฯ”

หอสมุดคุรุสภา

เสถอน สุภโสภา

พระนิพนธ์ จันตลาล้น

(เชย สิงหนเสน)

พ.ศ. ๒๔๒๓ - ๒๕๑๐

พระนิพนธ์ จันตลาล้น เพลิดเพลินของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็นบุตรของพระยาราชโยธา (เนียม สิงหนเสน) และหม่อมมิ่ง เกิดเมื่อ ๒๕ ๗ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ ที่บ้านตำบลบางขุนนนท์ อำเภออบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี เนื่องจากบิดาเป็นขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งมีฐานะสูงและมั่งมีท่านจึงได้รับการเลี้ยงดูอย่างดียิ่ง สัมกับเป็นลูกรัก แต่่าได้รับความอบอุ่นจากความรักความเอ็นดูและการทะนุถนอมจากบิดาได้ไม่นานอายุยังไม่ถึง ๑๐ ขวบ บิดาผู้ซึ่งเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของท่านก็ถึงแก่อนิจกรรม ท่านยังมีอายุเยาว์เกินไปที่จะรับทราบเรื่องราวภัยพิบัติ เลขเป็นเหตุให้ฐานะของท่านต้องผันแปรไปตามวิฤติกาล ต้องอพยพออกจากบ้านเกิด และในที่สุดก็ไปพักพิงอยู่ที่นาของบิดา ณ จังหวัดมิญบุรี (อำเภอมิญบุรี จังหวัดพระนคร)

เนื่องด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระเจ้าอยู่หัว พระองค์รับสั่งถามถึงลูก ๆ พระยาราชโยธาว่าไปอยู่ที่ไหน พระยาสุเรนทรราชาผู้เป็นอาจึงส่งคนไปรับท่านมาจากนา และจัดการให้เข้าเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ซึ่งทรงตั้งขึ้นเพื่อให้พระราชโอรส เจ้านายเชื้อพระวงศ์และบุตรหลานขุนนางได้ทรงศึกษาและเล่าเรียน ท่านจึงได้มีโอกาสเรียนเป็นเบื้องต้น นับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น และ

ท่านอยู่ในความอุปการะของพระยาสุเรนทรราชเสนา ซึ่งนับว่าเป็นผู้
พระคุณอย่างสูง ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนี้ ท่านเป็นที่โปรด
ปรานของเจ้านายหลายพระองค์ เมื่อท่านเติบโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่ก็ได้รับเข็ม
แถบ เหรียญจากเจ้านายในฐานะที่ทรงคุ้นเคยกันมาก่อน

ต่อมาเมื่อพระยาสุเรนทรราชเสนาถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ท่านต้อง
ระเหเร่ร่อนไปตามยถากรรมอีกพักหนึ่ง เมื่ออายุครบวชพระนิพฺฐิตินิสาสัน
ได้อุปสมบท ณ วัดสัมมชัชฌาผล ปากคลองบางบัว รมุ อำเภอดลิ่งชัน
จังหวัดธนบุรี เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ และได้ลาสิกขาบท
เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๘ รวมเวลาอุปสมบทได้ ๕ พรรษา ขณะ
อยู่ในสมณเพศได้ศึกษาวิชาสามัญอีกด้วย ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ สอบวิชา
สามัญได้ประโยคสอง ในปีรุ่งขึ้นคือเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๖
ได้เข้าศึกษาในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์วัดเทพศิรินทร์ ได้รับพระราชทาน
เงินเดือนเดือนละ ๒๕ บาท ในตำแหน่งครูฝึกหัด และสอบไล่ได้ประโยค
ครูมัธยม (ป.ม.) เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ต่อมาเข้ารับราชการ
เป็นครูในกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ และโยกย้ายหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ครูผู้ช่วย โรงเรียนวัดศรีสุคาราม
(วัดชีปะขาว ในคลองบางกอกน้อย
ธนบุรี)

๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ครูใหญ่โรงเรียนวัดกวางนาภิตาราม
ในคลองบางกอกน้อย ธนบุรี



อำนวยการตรี พระนิพนธ์นิติสารัน
(เชย สิงหนเสนี)

- ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๙ ครุรองโรงเรียนเทพศิรินทร์
- ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๙ ครุรองโรงเรียนสุขุมาลัย (วงเวียนเล็ก
ธนบุรี)
- ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๐ โรงเรียนนายร้อยทหารบกขอไปสอน
วิชาภูมิศาสตร์เป็นการชั่วคราว(การ
ไปช่วยราชการ ครั้งนี้ไม่มีหลักฐาน
ทางราชการจึงถูกตัดปีราชการไป
ไม่ได้รับบำนาญเท่าที่ควรจะได้)
- ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ ครุรองโรงเรียนมัธยมวัดสุทัศน์
- ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ ครุรองโรงเรียนวัดราชบูรณะ (วัด
เลียบ หรือโรงเรียนสวนกุหลาบ
วิทยาลัยปัจจุบันนี้)
- ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ครูใหญ่โรงเรียนวัดอนงค์าราม
แผนกมัธยม ธนบุรี
- ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ พนักงานจัดการแขวงตะวันตกเหนือ
- ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ธรรมการมณฑลร้อยเอ็ด
- ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓ พนักงานสอบไล่
- ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ พนักงานตรวจแขวงจังหวัดพระนคร
กลาง
- ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ลาออกจากราชการเพื่อรับพระราช-
ทานบำนาญเพราะเหตุรับราชการนาน

ท่านได้รับพระราชทานยศดังนี้

รองอำมาตย์โท	เมื่อ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔
รองอำมาตย์เอก	เมื่อ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๗
อำมาตย์ตรี	เมื่อ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานยศพิเศษคือ

เลื่อนมาเป็นนายหมวดโท ทำการตำแหน่งนายเสื่อบ้านสนิทของ

ผู้บัญชาการกองเสนารักษาดินแดนอีสาน

ส่วนบรรดาศักดิ์นั้นมิตั้งต่อไปนี้ คือ

ขุนนิพิฐุนิตินาสัน	ศักดิ์นา ๕๐๐	เมื่อ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๕
หลวงนิพิฐุนิตินาสัน	ศักดิ์นา ๘๐๐	เมื่อ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๙
พระนิพิฐุนิตินาสัน	ศักดิ์นา ๘๐๐	เมื่อ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๗

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทานมีดังนี้คือ

เหรียญบรมราชาภิเษก	รัชกาลที่ ๖	เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓
เบญจมาภรณ์ช้างเผือก		เมื่อ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๗
จตุรภรณ์มงกุฎ		เมื่อ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๑
เหรียญบรมราชาภิเษก	รัชกาลที่ ๗	เมื่อ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๘
เหรียญจักรพรรดิมาลา		เมื่อ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๒

นอกจากเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ที่ได้รับพระราชทานแล้ว ยังได้รับ
เครื่องหมายตอบแทนความดีความชอบอย่างอื่น

๑. เนื่องจากท่านเกิดปีเดียวกับปีที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระราชสมภพ หรือที่เรียกว่า “สหชาติ” จึงได้รับ

พระมหากษัตริย์คุณโปรดเกล้า ฯ พระราชทานของที่ระลึกพิเศษ ในวัน
เฉลิมพระชนมพรรษาทุกปีมาจนสิ้นรัชกาล

๒. แหนบทอง ร.ร. ๖ (รัชกาลที่ ๖)
๓. เข็มชำหลวงเดิม (รัชกาลที่ ๖)
๔. เข็มพระเกี้ยว (วุฒิกฎ ป.ม.) จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๔๕๘
๕. แหนบทอง ป.ป.ร. (รัชกาลที่ ๗)
๖. เหรียญกาชาดสมณาคณ

การศึกษาของท่านตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ในสมัยนั้นหนังสือเรียน
น้อยเล่ม ยังไม่มีการพิมพ์แพร่หลาย ประกอบกับความอัคคีฆาตแคลน
พิบัติได้ทำให้ท่านต้องหยุด ได้หยุดยืมตำราจากครูบาอาจารย์ และเพื่อน ๆ
คัดลอกเอาไว้ท่องจำ ตำราที่ท่านอุตสาหะคัดลอกไว้เผิงจะหายไปเมื่อ
มีภัยพิบัติมาเอง เพราะเหตุนี้ท่านบางครั้ง การอพยพย้ายบ้านคราวสงคราม
เอเชียบูรพาบ้าง สำหรับตำราต่างประเทศท่านก็อุตสาหะซื้อและเก็บสะสมไว้
ท่านมีความรู้ที่หลากหลาย เช่นคณิตศาสตร์ (เลขคณิต พีชคณิต เรขาคณิต
ตรีโกณมิติ) ภาษาไทย ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ เป็นต้น เมื่อกระทรวง
ศึกษาธิการมีหลักสูตรให้สอนวิชาเรขาคณิตภาคปฏิบัติในชั้นมัธยมต้น และ
เป็นการลำบากแก่ครูสอนชั้นมัธยมเป็นอันมาก เพราะขณะนั้นมีแต่ตำรา
ของฮอลล์และสตีเวนเท่านั้น ท่านจึงแต่งหนังสือเรขาคณิตภาคปฏิบัติขึ้น
ขึ้นในชั้นมัธยมปีที่ ๑, ๒, ๓ ตามหลักสูตรใหม่ในสมัยนั้น และอำนวยความสะดวก
แก่ครูผู้สอนเป็นอย่างยิ่ง

แม้ท่านจะมีราชการยุ่งและมีได้เกี่ยวกับการสอนในชั้น ท่านก็ไม่ทอดทิ้งการเรียนได้ศึกษาเพิ่มเติมเสมอ ภาษาอังกฤษถึงท่านจะไม่ได้ศึกษามาจากโรงเรียนเพราะสมัยนั้นไม่มีการสอนภาษาอังกฤษ แต่ท่านก็ศึกษาคด้วยตนเองจนสามารถแปลตำราคณิตศาสตร์ และอ่านตำราที่เป็นภาษาต่างประเทศเข้าใจ สามารถต้อนรับชาวต่างประเทศที่มาติดต่อการงานที่มาพบปะเยี่ยมเยียนได้ นอกจากนี้ยังสนใจในวิชาช่างต่างๆ นับว่าท่านมีความรู้รอบตัวพอสมควร

ตลอดชีวิตของท่านทำงานเกี่ยวกับการศึกษาอย่างเดียวเท่านั้น จึงทำให้ท่านมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการศึกษาอยู่มาก ระยะเวลาท่านเป็นครูรอง แล้วก็ เป็นครูใหญ่ ต่อมาเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นพนักงานจัดการศึกษา แขวงตระวันตกเหนือ ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ทางฝ่ายปกครองได้ยกฐานะเมืองร้อยเอ็ดขึ้นเป็นมณฑลร้อยเอ็ด ตั้งนั้นทุกกระทรวงในส่วนกลาง จำเป็นต้องแต่งตั้งข้าราชการในกระทรวงไปบริหารราชการแทน เช่น กลังมณฑล สัสดีมณฑล อัยการมณฑล เป็นต้น มีสมุหเทศาภิบาลเป็นหัวหน้ารับผิดชอบ กระทรวงธรรมการก็ต้องแต่งตั้งข้าราชการไปเป็นกรรมการมณฑล เพื่อบริหารราชการแทนเช่นเดียวกัน สมัยนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ และได้เลือกท่านเป็นกรรมการมณฑลร้อยเอ็ด ท่านเล่าให้ฟังว่า ท่านเสนาบดีเป็นผู้ที่มีความสุขุมคัมภีรภาพ กล่าวคือไม่ออกคำสั่งไปโดยไม่แจ้งให้ท่านทราบก่อน

ท่านจึงขอร้องว่าลูกยังเล็กมาก ใครจะขอรับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ ต่อไป
 ก่อน แต่ท่านเสนาบดีพูดเกลี้ยกล่อมหว่านล้อมอยู่ถึง ๒ ชั่วโมง ในที่สุด
 ต้องจำนน และยอมรับตำแหน่ง อันมีเกียรตินี้ เดิมที่การศึกษาในมณฑล
 ร้อยเอ็ดยังดำเนินไปแบบโบราณคือเด็ก ๆ ยังอาศัยเรียนกับพระตามวัด
 ส่วนมากเป็นลูกศิษย์วัด กินอยู่กับพระและปรนนิบัติพระ ยังไม่มีโรงเรียน
 ที่ตั้งขึ้นตามโครงการศึกษาในขณะนั้น ตั้งนหธรรมการมณฑลจึงมีหน้าที่
 ที่จะต้องวางรากฐานการศึกษาขึ้นในมณฑลร้อยเอ็ด ในการนี้ท่านเสนาบดี
 ได้กรุณาให้ความไว้วางใจและมอบอำนาจให้เต็มที่ในการจัดหาตัวบุคคล
 ไปช่วยบริหารราชการให้เพียงพอกับความต้องการ เพื่อให้การศึกษา
 ในมณฑลร้อยเอ็ดเริ่มขึ้นโดยเร็วที่สุด ท่านมีสิทธิ์ที่จะเลือกบุคคลใดไป
 ประจำตำแหน่งหน้าที่ใดก็ได้ตามความประสงค์ เช่น ธรรมการจังหวัด
 ใหญ่และครูรอง เป็นต้น

มณฑลร้อยเอ็ดมี ๓ จังหวัดคือ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดมหาสารคาม
 และจังหวัดกาฬสินธุ์ การที่จะจัดหาข้าราชการไปทำงานให้ครบถ้วนตาม
 ตำแหน่งที่ต้องการนั้น ต้องใช้คนเป็นจำนวนไม่ใช่น้อย และเกี่ยวกับ
 งบประมาณด้วย ท่านเปิดประกาศรับสมัครไว้หลายแห่ง แห่งที่สำคัญคือ
 สำนักคณาจารย์สมาคม ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย
 ปรากฏว่าประกาศไปหลายวัน ก็ไม่มีคนมาสมัครเข้าทำงานทั้ง ๆ ที่มีเบีย
 ันการให้ ในที่สุดท่านก็พยายามเกลี้ยกล่อมนักเรียนโต ๆ ที่มาเล่นฟุตบอล
 ที่สนามโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยไปได้หลายคน

ใช้ไม่สอยไปทุกอย่างเพราะไม่มีชายที่รวยเอ็ด เมื่อเดินทางไปถึงที่ตมณฑลแล้ว ท่านได้ประชุมวางแผนงานและส่งครูเหล่านั้นไปประจำจังหวัดในสังกัดเท่าที่จะแบ่งปันให้ได้ เพราะมีจำนวนครูน้อยเต็มที ต่อมาครูเหล่านั้นส่วนมากก็มีครอบครัวและตั้งหลักฐาน อยู่ในเขตมณฑล ร้อยเอ็ด นั้นเอง กล่าวคือท่านและภรรยาเป็นเจ้าแกจัดการแต่งงานให้

ทางบ้านตัวจังหวัดร้อยเอ็ดนั้น มีฐานะเป็นศูนย์กลาง การศึกษาของมณฑล ท่านรีบเร่งดำเนินงานให้เป็นไปตามบัญชาของท่านเสนาบดีทันที การดำเนินงานการศึกษาที่ยังไม่มีการตั้งต้นมาก่อนเลย เพราะประชาชนพลเมืองยังไม่ทราบและไม่เข้าใจตลอดจนไม่สู้จะสนใจกับการศึกษานัก เป็น การลำบากยากเย็นมิใช่น้อย จำนวนข้าราชการและครูที่จะบริหารงานก็มีน้อยเต็มที ไม่พอเพียงกับการดำเนินงานใหญ่โตได้ แต่ทุกคนก็กัดฟันช่วยกันทำงานโดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย ผู้ช่วยกรรมการมณฑล กรรมการจังหวัดร้อยเอ็ด และครูใหญ่โรงเรียนประจำมณฑลร้อยเอ็ด ผู้หนึ่งคือนายแม่ัน โปราณานนท์ ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หลวงวิทย์กรรมประสารในเวลาต่อมา ขณะนี้ยังมีชีวิตอยู่

ส่วนอีก ๒ จังหวัดคือจังหวัดมหาสารคามและจังหวัดกาฬสินธุ์นั้น ท่านเลือกเฟ้นครูที่มีแววดีและไว้วางใจได้ไปรับตำแหน่งครูใหญ่ ตลอดจนเป็นครูรองในตัวเสรีที่โรงเรียนประจำจังหวัด ฉะนั้นโรงเรียนครูคนเดียว ได้วางรากฐานลงแล้วในจังหวัดทั้งสองนี้เมื่อ ๖๐ ปีก่อนโน้น และก็ ได้ผลดีมีนักเรียนเข้าเรียนและสำเร็จการศึกษาเพิ่มขึ้นทุกปี

โรงเรียนประจำมณฑลร้อยเอ็ดนั้น จำเป็นต้องขยายให้ใหญ่โตขึ้น เพราะเป็นศูนย์กลางการศึกษาของมณฑล เมื่อนักเรียนจบชั้นสูงสุดจากโรงเรียนประจำจังหวัดแล้วจะได้เข้าศึกษาต่อในชั้นสูงขึ้นไป นอกจากนี้โรงเรียนในอำเภออื่นบางแห่งยังต้องอาศัยสถานที่ของเอกชน ไปพลางก่อน เพราะมณฑลไม่มีงบประมาณพอจะเจียดจ่ายให้สร้างอาคารเรียนใหม่ได้ จากผลของการประชาสัมพันธ์ของท่าน จูงใจให้เทศบาลในจังหวัดร้อยเอ็ดมอบที่ดินแปลงหนึ่งให้ทางราชการ เพื่อขยายตัวโรงเรียนประจำมณฑลให้ใหญ่โตขึ้น แต่ก็ไม่เพียงพออยู่นั่นเอง เพราะโรงเรียนประจำจังหวัดมหาสารคามและกาฬสินธุ์มีชั้นสูงสุดเพียงมัธยมปีที่ ๓ เมื่อนักเรียนเรียนจบหลักสูตรแล้วส่วนมากก็เข้าเรียนต่อในโรงเรียนประจำมณฑลซึ่งมีถึงชั้นมัธยมปีที่ ๖ เด็กที่ผู้ปกครองมีฐานะดีหน่อยก็ส่งเข้ามาศึกษาต่อในกรุงเทพฯ แต่มีจำนวนน้อย

นักเรียนที่มาเรียนต่อที่โรงเรียนประจำมณฑลนั้น ถ้ามีญาติพี่น้องที่ร้อยเอ็ดก็ได้อาศัยพักพิงอยู่กับญาติพี่น้อง ส่วนที่ไม่มีญาติพี่น้องท่านก็ให้ความอุปการะเลี้ยงดูให้พักอาศัยกินอยู่ หลับ นอนที่บ้านคราวละ ๑๐ คน โดยไม่คิดค่าใช้จ่ายใดๆ ตลอดจนค่าอาหารการกินวันละ ๓ มื้อ บางคนบิดามารดาผู้ปกครองขาดแคลนทุนทรัพย์ก็ช่วยออกค่าเล่าเรียน ค่าอุปกรณ์การเรียนและเสื้อผ้าตลอดจนให้เงินทองใช้สอยเท่าที่จำเป็น เด็กทุกคนได้รับการเอาใจใส่เลี้ยงดูเท่าเทียมกันหมดเหมือนลูกหลานของท่าน ต่างช่วยเหลือทำงานบ้านให้ท่านอันเป็นการถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน พวกเด็กเหล่านี้

เมื่อเรียนจบชั้นมัธยมปีที่ ๖ แล้วก็ได้กลับไปบ้านเดิมของตน และบางคนเข้ารับราชการเป็นครูเป็นกำลังทดแทนเพื่อให้การศึกษาแก่กุลบุตรกุลธิดา ในท้องถิ่นของตนบ้างต่อมาบางคนประสบความสำเร็จในชีวิต ได้รับตำแหน่งหน้าที่การงานสูงขึ้นก็หลายท่าน

ทางด้านการศึกษาของนักเรียนหญิงนั้น ยังไม่มีโรงเรียนสตรีตั้งขึ้น โดยเฉพาะบุตรธิดาของอัยการมณฑลท่านหนึ่ง ได้รับทุนของมณฑลให้มาเล่าเรียนต่อที่โรงเรียนเบญจมราชาลัยจนสำเร็จประโยคครูแล้วได้รับมอบหมายให้ดำเนินการสอนโรงเรียนสตรีโรงเรียนแรก ซึ่งมีชั้นเรียนตั้งแต่ชั้นประถมปีที่ ๑ ถึงประถมปีที่ ๓ (สมัยนั้นประโยคประถมมี ๓ ชั้น) และได้บริหารงานแบบโรงเรียนครูคนเดียว เช่นเดียวกับโรงเรียนประจำจังหวัดในระยะเริ่มต้นเหมือนกัน เมื่อนักเรียนจบประโยคประถมศึกษาแล้วจึงเข้าเรียนต่อชั้นมัธยมในโรงเรียนประจำมณฑล

สำหรับโรงเรียนประจำอำเภอ นั้นยังไม่อาจตั้งขึ้นได้ในระยะแรกๆ ที่พระนิพิฐฯ ไปดำเนินงาน เพราะไม่มีงบประมาณและขาดแคลนครูจำเป็นต้องเร่งการศึกษาโรงเรียนประจำจังหวัดและมณฑลเสียก่อน เพื่อจะได้ผลิตบุคคลที่มีความรู้ให้มีจำนวนมากขึ้น ได้เป็นกำลังในการขยายการศึกษาต่อไปในกาลภายหน้า อำเภอส่วนมากประสงค์จะตั้งโรงเรียนประจำอำเภอขึ้น และรายงานขอมาทางธรรมการมณฑลว่าจัดหาสถานที่ได้แล้วแต่ยังขาดครู งบประมาณและเงินเดือนก็ไม่มี ท่านจึงแนะไปว่าถ้าจะตั้งโรงเรียนให้ได้ก็ให้ไปเรียไร้วัวเปลือกชาวบ้าน ผู้ใดมีจิตศรัทธา

ก็ให้เก็บข้าวเปลือกเขามาไว้ เมื่อถึงวันต้นเดือนก็ให้ดวงขาวจ่ายให้ครูไปแทนเงินเดือน วิธีนี้ได้ผลดี ชาวบ้านให้ความร่วมมือเป็นอย่างดีทุกอำเภอแข่งขันกันสร้างโรงเรียนประจำอำเภอขึ้น ครูก็ยินดีรับข้าวเปลือกเป็นเงินเดือนแทนเงินสด

ปัญหาต่อมาที่ท่านต้องผจญอย่างหนักก็คือ เมื่อกระทรวงธรรมการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาและใช้บังคับในเขตมณฑลร้อยเอ็ด เรื่องกฎนี้พอจะหา ได้เพราะผลที่นักเรียนสำเร็จวิชาสามัญออกไปเพียงพอแล้ว แต่ที่ขัดขวางเรื่องเงินงบประมาณที่จะจ้างครู การบังคับให้บิดามารดาเด็กส่งลูกหลานเข้าศึกษาในโรงเรียนประชาบาลนั้น ต้องประสบอุปสรรคนานาประการ บิดามารดาเด็กมีความหวาดกลัวเช่นเดียวกับการเกณฑ์ช่างฉกรรจ์เข้ารับราชการทหารในสมัยนั้น แต่ในที่สุดท้ายท่านก็สามารถทำการประชาสัมพันธ์ให้ราษฎรเข้าใจและให้ความร่วมมือ ในการนี้ด้วยความเรียบร้อย

ปัญหาที่จะต้องแก้ไขต่อมาคือ ครูไม่มีหนังสือสำหรับทำการสอน นักเรียนไม่มีหนังสือเรียน ในสมัยนั้นกระทรวงธรรมการประกาศใช้หนังสือแบบเรียนเร็วเป็นหนังสือเรียนในชั้นประถม แต่ยังไม่แพร่หลายไปถึงมณฑลร้อยเอ็ดเพราะการคมนาคมไม่สะดวก ไม่มีพ่อค้าคนใดเสี่ยงที่จะส่งแบบเรียนไปขาย ราษฎรก็ไม่ค่อยจะมีรายได้ ขอย้อนกล่าวไปถึงระยะแรกเริ่มวางรากฐานการศึกษาในมณฑลร้อยเอ็ดว่า ท่านเริ่มแก้ปัญหारेื่องหนังสือเรียนก่อนอันกล่าวคือ ท่านได้คัดเลือกนางแนวการสอนภาษาไทย เบื้องต้นนั้นคือเขียนหนังสือแล้ว ใช้ทดลองสอนเด็กที่บ้าน ก่อนจนเห็นว่า

ตำราที่เขียนขึ้นนั้นได้ผลดีแล้ว จึงคัดลอกให้ครูนำไปใช้ในโรงเรียน
 ต่อมาท่านมอบตำราเรียนเล่มนี้ ชื่อว่า “แบบเรียนชั้นแรก” ให้เป็น
 กรมสิทธิของกระทรวงธรรมการจัดพิมพ์จำหน่ายเป็นแบบเรียน อยู่หลายปี
 เพิ่งจะมาเลิกพิมพ์เมื่อระยะหลัง ๆ ของสงครามโลกคราวที่แล้ว หนังสือ
 เล่มนี้วางระเบียบสอนอักษรกลางก่อน แล้วผสมกับสระเป็นคำสั้น ๆ ง่าย ๆ
 โดยเก็บคำที่เรียนมาแล้วมาเรียงกันให้ไต่ความหมาย ต่อไปจึงสอนอักษร
 สูง อักษรต่ำ ตามลำดับการสอนของครูในครั้งนั้นท่านให้ลอกบทเรียนลง
 บนกระดานดำ ครูใช้ไม้ชี้และสอนให้นักเรียนอ่านจนคล่อง

ในโรงเรียนครูคนเดียวดังกล่าวข้างต้น ท่านแนะนำให้ครูใหญ่และ
 ครูรองคนเดียวกัน ดำเนินการสอนเช่นเดียวกัน แต่ให้เด็กชั้นสูงกว่าช่วย
 สอนแทน ส่วนครูใหญ่ก็มีเวลาไปสอนนักเรียนชั้นสูงห้องอื่นได้ นักเรียน
 รุ่นนั้นแม้จะไม่ได้เรียนวิชาครู แต่ก็มีประสบการณ์จากการสาธิตการสอน
 แบบใหม่นี้ เมื่อจบการศึกษาไปเป็นครูก็ได้ใช้วิธีสอนแบบนี้แพร่หลาย
 ไปทั่วมณฑลร้อยเอ็ด การศึกษาชั้นประถมศึกษาหรือการศึกษาประชาบาล
 ในมณฑลนั้นจึงก้าวหน้าพอสมควร อาจกล่าวได้ว่าพระนิพิฐฯ ได้วางราก
 ฐานการสอนในโรงเรียนครูคนเดียวขึ้นเป็นครั้งแรกของเมืองไทยก็ว่าได้
 ตำราที่ท่านได้พิมพ์เป็นแผ่น ๆ แล้วแจกจ่ายไปตามโรงเรียนต่าง ๆ ใน
 จังหวัด อำเภอบล และตำบล ต่อมาท่านมอบลิขสิทธิ์ให้กระทรวงธรรม-
 การพิมพ์จำหน่ายเป็นเล่มดังกล่าวแล้ว โดยท่านไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทนเลย

งานสำคัญอีกอย่างหนึ่งคืองานเสือบ้าและลูกเสือซึ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นในสมัยนั้น ท่านจึงสมัครเป็นเสือบ้า เพื่อเป็นตัวอย่างแก่ข้าราชการทั่วไป และได้จัดตั้งกองลูกเสือขึ้นในโรงเรียนมัธยม ท่านจะติดตามควบคุมการฝึกลูกเสือด้วยตนเอง วันหยุดราชการ และวันหยุดโรงเรียน ท่านจะนัดลูกเสือโต ๆ มาบ้าน สอนให้ยิงเป้าด้วยปืนลมของท่าน การจัดให้ลูกเสือได้มีโอกาสไปแรมคืนทุกครั้ง ท่านมักจะเข้าไปตรวจสอบผลการปฏิบัติงานของลูกเสือด้วยตนเอง ดำเนินการสอนวิชาลูกเสือด้วยตนเอง จากการปฏิบัติงานเขาถึงตัวนักเรียนเช่นนี้ ทำให้พวกนักเรียนเคารพนับถือในฐานะครูบาอาจารย์ และมีความซาบซึ้งกว่าการนับถือว่าเป็นเจ้านาย

ในตำแหน่งเกี่ยวกับศาสนานี้ ก็อยู่ในความดูแลของกรมการมณฑล ฉะนั้นท่านจึงมีโอกาสช่วยเผยแพร่เชิดชู พระศาสนาตลอดการซ่อมแซมปฏิสังขรณ์วัดวาอารามทั่วไปในมณฑลเมื่อมาราชการในกรุงเทพฯ ท่านถือโอกาสเข้าเฝ้ากราบทูลถวายรายงานเกี่ยวกับการ พระศาสนาต่อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส บางครั้งก็ได้รับพระกรุณาธิคุณให้ตามเสด็จไปตรวจการคณะสงฆ์ตามหัวเมืองต่าง ๆ และเป็นที่โปรดปรานของพระองค์มาก

ท่านมิได้เอาใจใส่เฉพาะการศึกษาของโรงเรียนประจำมณฑลแต่แห่งเดียว ท่านได้ออกตรวจการศึกษาในโรงเรียนต่างจังหวัดด้วย ถ้าเป็นโรงเรียนในอำเภอใกล้เคียง ท่านจะเข้าไปตรวจงานในวันเสาร์และวัน

อาทิตย์ โดยมากขี้น้ำไปคนเดียวและต้องฝ่าไปในดงสัตว์ร้าย การสอบ
 ประจำปีของนักเรียนก็เหมือนกัน ท่านต้องออกไปดำเนินการสอบด้วยตนเอง
 ที่ละอำเภอ ๆ เป็นระยะ ๆ ไป จากผลของการเอาใจใส่ต่อหน้าที่ราชการ
 เกินไปนี้ทำให้ต้องเสียภรรยาไปในการคลอดบุตรคนที่ ๕ เพราะท่านเป็น
 หัวงราชการมากกว่าเป็นหัวภรรยาของท่านเอง ขณะนั้นภรรยาครรภ์แก่
 ใกล้คลอด ท่านทิ้งไว้กับผู้ช่วยของท่านแล้ว ขี้น้ำไปตรวจราชการต่าง
 อำเภอ เมื่อกลับมาถึงบ้านไม่กี่ชั่วโมงภรรยาถึงแก่กรรมเพราะตกโลหิต

เสนาบดีกระทรวงธรรมการทราบผลงานและความขยันขันแข็งของท่านดี จึงได้กรุณามอบภาพถ่ายให้ไว้เป็นที่ระลึก ใ้ภาพนั้นเขียนข้อความไว้ว่า “ให้ขุนนิพนธ์นิติศาสตร์ผู้มีอุตสาหะในราชการ” ๕ ขี้น้ำยังความปลาบปลื้มให้แก่ท่านและครอบครัวเป็นอย่างยิ่ง ในบรรดาบุตร เมื่อโตขึ้นทราบความดีแล้ว ยังประทับใจในความเมตตาของท่านเสนาบดีมาจนบัดนี้

หอสมุดครุสภา

ภายหลังที่ป่วยด้วยไข้หวัดใหญ่ที่ระบาคั่วทั่วประเทศไทย ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๑ ท่านก็เริ่มเป็นโรคหืด ไปรักษาตัวที่โรงพยาบาลทหารพักหนึ่ง และส่งยาจากกรุงเทพ ฯ ไปรักษาตัว อาการไม่ทุเลาขึ้น ท่านจึงขอย้ายกลับกรุงเทพ ฯ เวลานั้นเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีเห็นใจท่าน แต่ก็ยังต้องการให้ท่านดำเนินการศึกษาในมณฑลร้อยเอ็ดต่อไปเพราะท่านได้วางรากฐานไว้แล้ว และเพิ่งจะเริ่มต้นดำเนินการมาเพียง ๕-๖ ปีเท่านั้น แต่การป่วยไข้เกิดขึ้นขณะที่อยู่ในที่ทุ่ทุ้งกันดาร ขาดโรงพยาบาล ไม่มี

หมอ เป็นอันตรายต่อชีวิต ท่านเสนาบดีได้กรุณาให้เข้ามารักษาคัวก่อน หากไม่หายจริงจึงจะให้ย้ายเข้ามา ท่านจึงเดินทางเข้ากรุงเทพฯ รักษาตัวไปค้วย ทำงานในกระทรวงไปค้วย เป็นเวลาหลายเดือนก็ไม่หาย ท่านจึงได้รับอนุมัติให้ย้ายกลับกรุงเทพฯ เมื่อพ.ศ. ๒๔๖๓ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพนักงานตรวจการแขวงจังหวัดพระนครกลาง ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมการจัดการศึกษา รวมทั้งกิจการต่างๆ ที่เกี่ยวกับโรงเรียนซึ่งขึ้นอยู่ในเขตแขวงตามที่ได้กำหนดไว้ เช่น กิจการลูกเสือ การอนุชาต ฯลฯ บางคราวเมื่อพนักงานตรวจการแขวงอนชาก็ยังต้องรับฝากงานแขวงนั้น ๆ ไว้ค้วย นอกจากนี้มีโรงเรียนฝึกหัดครูสตรี ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ ในแขวงอื่นทางการก็มอบความไว้วางใจให้ขึ้นอยู่ในความควบคุมของท่าน การมีกิจกรรมพิเศษทุกครั้งของ กระทรวงที่มีนักเรียนมีส่วนร่วมอยู่ค้วย เช่น งานชุมนุมลูกเสือที่วังสราญรมย์ ๒ ครั้ง การแข่งขันกรีฑานักเรียน งานกาชาดที่มีทุก ๆ ปี ท่านจะประจำอยู่ที่งานจนงานเลิกตอนดึกทุก ๆ คืน นับว่าท่านมีความอดทน และสำนึกถึงความรับผิดชอบงานในหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายเป็นอย่างดี

งานใหญ่ครั้งหลังที่สุดที่ท่านได้รับมอบหมายให้กระทำจากท่านรัฐมนตรีก่อนลาออกจากราชการก็คือ เป็นข้าหลวงตรวจการพิเศษ ไปตรวจราชการบ่กษัใต้ ซึ่งก็เกือบจะเอาชีวิตไปทิ้งทะเลที่ภูเก็ต เพราะเรือเล็กที่ไปเกิดเครื่องเสียต้องลอยลำแก็กันอยู่กลางทะเลตลอดคืน อาหารก็ไม่มีจะรับประทาน แต่เดชะบุญคุณพระช่วยรอดมาได้

ท่านทำงานตรากตรำมาตลอดเวลาด้วยความเหน็ดเหนื่อย เมื่อ พ.ศ.
 ๒๔๗๘ จึงลาออกจากราชการรับพระราชทานบำนาญฐานรับราชการนาน
 ได้มีเวลาพักผ่อนอยู่กับบ้านด้วยความสงบสุข เมื่อลาออกจากราชการแล้ว
 ทางเทศบาลนครนครบุรีได้เชิญไปร่วมงานเกี่ยวกับการศึกษาอยู่ระยะหนึ่ง
 ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ สงบแล้ว ท่านเป็นอัมพาตเดินไม่ได้ต้องนั่ง
 นอนอยู่กับที่แต่ก็อ่านหนังสือแข่งแรง จนก่อนถึงแก่กรรมสองสามวันรับ
 ประทานอาหารไม่ได้ เช้าวันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๑๐ ท่านหลับไป
 ไม่ตื่น สิ้นใจไปด้วยความสงบไม่มีอาการทรมานทรมาย ใดๆ ที่ลูกหลานนั่ง
 อยู่ฝ้าไม่มีใครทราบที่ท่านถึงแก่กรรมแล้ว สิริรวมอายุ ๘๗ ปี ๓ เดือน
 เต็ม

พระนิพิฐุนิติสาส์น ทำการสมรสกับนางมู่ เมื่อประมาณ พ.ศ.
 ๒๔๔๔ มีบุตรธิดา ๕ คน ยังคงมีชีวิตอยู่ ๓ คน คือ

๑. นางพอฟิศ เกษะนันท์ ข้าราชการบำนาญ สังกัด
 กระทรวงศึกษาธิการ
๒. นายชวน สิงหเสนี
๓. นายเฉลิม สิงหเสนี ผู้ช่วยผู้อำนวยการ
 โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา

ต่อมาท่านได้สมรสกับนางเล็ก บุรณะพงษ์ มีบุตร ๔ คน แต่ใน
 ขณะถึงแก่กรรมหมดแล้ว

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า บุตรธิดาของท่านที่มีชีวิตอยู่จนถึงวัยจบ
 การศึกษา ได้ศึกษาเป็นครูเป็นอาชีพอย่างน้อยก็ชั่วระยะหนึ่งทุกคน

เพื่อให้ประวัติของพระนิพฺพินฺตีสถำนสมบูรณ ผู้เขียน ใคร่ขอนำ
 กำไ่วอาลัยของท่านที่สนิทคุ้นเคย และเคยร่วมงานกับท่านมาลงไว้ดังต่อไปนี้

“แต่เพื่อนที่ข้าพเจ้ารักและนับถือ

เมื่อวันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ ข้าพเจ้าไปรับเงินบำนาญ
 ที่กระทรวงศึกษาธิการได้ทราบข่าวว่า คุณพระนิพฺพินฺตีสถำน (เชย สิง-
 เสนี) ได้ถึงแก่กรรมไปแล้ว ข้าพเจ้ารู้สึกเสียใจและสลดใจเป็นอันมาก ที่
 เพื่อนเรามาจากไปไม่มีวันที่จะได้พบอีกทำให้ระลึกถึงเรื่องในอดีตกาลที่เรา
 ได้เล่าเรียนมาในสำนักเรียนอันเดียวกัน ตลอดจรรยาวิชาการเป็นครูอยู่ใน
 กรมศึกษาธิการด้วยกัน กล่าวคือเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๕ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์
 มาเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้จัดการศึกษาให้มี
 ประโยคหนึ่งประโยคสองอย่างใหม่ขึ้น ประโยคสองเป็นชั้นสูงสุดในเวลา
 นั้น มีการสอบไล่ปีละสองครั้ง คุณพระนิพฺพินฺตีสถำนกับข้าพเจ้าเรียนประโยค
 สองอยู่คนละโรงเรียน สอบไล่ได้ประโยคสองในปลายปี ๒๔๔๕ คราว
 เดียวกัน พอขึ้น พ.ศ. ๒๔๔๖ กรมศึกษาธิการ ได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัด
 อาจารย์มัธยมขึ้นที่ตึกแมนณมิต ในวัดเทพศิรินทราวาส (ตึกนี้ถูกเครื่องบิน
 ทิ้งระเบิดพังพินาศไปแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘) รับนักเรียนที่สอบประโยค
 สองได้เป็นนักเรียนฝึกหัดอาจารย์มัธยมปีละ ๑๐ คน โดยให้เงินเดือน
 คนละ ๒๕ บาท ข้าพเจ้า, คุณพระนิพฺพินฺตีสถำน และคนอื่น ๆ อีกต่างก็ไป
 สมัครเป็นนักเรียนฝึกหัดอาจารย์มัธยม นักเรียนก็เฟื่องร่ากันเป็นครั้งแรก

ในตอนนั้น เวลานั้นคุณพระนิพิฐฯ ยังบวชเป็นพระภิกษุอยู่เรียกว่าพระเชย
เรียนปีแรกสอบไล่ได้ครูประถม แล้วเรียนต่อไปเป็นครูมัธยมสอบไล่ได้
ครูมัธยมเป็นรุ่นที่สองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ต่างก็ได้รับบรรจุเข้ารับราชการ
เป็นครูอยู่ตามโรงเรียนมัธยม พระเชยก็ลาสิกขาบวชออกไปเพื่อปฏิบัติ
ราชการได้สะดวก เมื่อรับราชการเป็นครูอยู่ก็เป็นผู้เอาใจใส่หาความรู้เพิ่ม
เติม เช่น เรียนภาษาอังกฤษจนสามารถใช้ตำราวิชาคณิตศาสตร์ ภาษา
อังกฤษเป็นประโยชน์แก่นักเรียนได้มาก

“คุณพระนิพิฐฯ เป็นครูที่มีชื่อเสียงว่าเป็นผู้มีความรู้ดีสามารถสอน
ปกครอง และอบรมนักเรียนได้เรียบร้อย นักเรียนรักและนับถือมาก เมื่อ
เป็นครูอยู่ได้ประมาณ ๗ ปี กระทรวงศึกษาธิการเห็นว่าจะสามารถจัดการ
ศึกษาตามต่างจังหวัดได้ จึงส่งออกไปเป็นกรรมการหรือศึกษาธิการมณฑล
ร้อยเอ็ด คุณพระนิพิฐฯ ก็สามารถจัดตั้งโรงเรียน ให้มีครูสอน และมี
นักเรียนมาก จำนวนโรงเรียน ครู และนักเรียนมีมากขึ้นเป็นลำดับทุกปี
“ได้รับ ราชการมา มีความดีความชอบจนได้รับ พระราชทาน ยศ
บรรดาศักดิ์ และเหรียญตรา (ดังปรากฏอยู่ในประวัติแล้ว)

ขณะที่เป็นกรรมการมณฑลอยู่นั้น คุณพระได้แต่งหนังสือขึ้นเล่ม
หนึ่งเรียกว่า “แบบเรียนชั้นแรก” สำหรับให้ครูสอนนักเรียนอ่านเขียนได้
ง่ายและเร็วเฉพาะในมณฑลนั้น ข้าพเจ้าเคยใช้แบบเรียนนี้สอนลูกข้าพเจ้า
มาแล้วหลายคนอ่านออกเขียนได้เร็วจริง มีประโยชน์แก่ครูผู้สอนและ

นักเรียนมาก คุณพระได้มอบต้นฉบับหนังสือให้แก่กระทรวง เพื่อพิมพ์ใช้ในราชการต่อไป ภายหลังมีคนเห็นว่าตีพิมพ์อย่างบ้าง แต่แก้ไขคัปเดตแปลงเพิ่มเติมบ้าง

“เมื่อคุณพระนิพิฐฯ ย้ายกลับมาอยู่ในกระทรวงแล้วได้แต่งตั้งตำราหนังสือเรขาคณิตภาคปฏิบัติอีกสามเล่มสำหรับมัธยมต้นชั้นละเล่ม คือป. ๕ ป. ๖ ป. ๗ บัดนี้ ตำรามีประโยชน์แก่ครูและนักเรียนมากเพราะในเวลา
นี้ยังไม่มีตำราใช้

“เมื่อเกิดปฏิวัติรัฐประหาร พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้สัก ๓-๔ ปี คุณพระก็ลาออกจากราชการเพราะรับราชการมานาน คุณพระมีบุตรชายเป็นครูอยู่ที่โรงเรียนเตรียมอุดม ชื่อนายเฉลิม สิงห์เสนี ข้าพเจ้าพบเขาที่ไรเป็นประจำตามถึงบิดาเขาทุกที แต่ไม่มีโอกาสไปเยี่ยมเยียนได้

“นี่แหละมีเกิดก็ยอมมีตาย ใคร ๆ ก็รู้ แต่เมื่อมีชีวิตอยู่กระทำตนให้มีประโยชน์แก่ผู้อื่น ก็ได้ชื่อว่าไม่ตายเปล่า

“ด้วยอำนาจบุญกุศลที่คุณพระนิพิฐุนิติสาน์ ได้บวชเป็นพระภิกษุ ได้สอนธรรมแก่นักเรียนและบุญกุศลอื่น ๆ จึงเป็นบัจจยันต์กาลให้คุณพระนิพิฐุนิติสาน์ จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพเถิด

พระสอน ลูกกระบอบ

วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๑”

“ไว้อาลัยคุณพระนิพิฐุนิติสาส์น

“เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาจังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดมหาสารคาม และจังหวัดกาฬสินธุ์ขึ้นเป็นมณฑล เรียกว่า “มณฑลร้อยเอ็ด” มณฑลนี้ตั้งอยู่ระหว่างกลางมณฑลอุดร และมณฑลอุบล ทั้งนี้โดยให้จังหวัดร้อยเอ็ดเป็นที่ตั้งศาลารัฐบาลมณฑล มีสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการเป็นหัวหน้าบริหารต่างพระเนตรพระกรรณ สมุหเทศาภิบาลคนแรก คือ พระยารณชัยชาญยุทธ (บิดาคุดทวิ ญาณเขตต์ รองประธานสภาว่างรัฐธรรมนูญในปัจจุบัน) ส่วนผู้ว่าราชการจังหวัดในขณะนั้น คือ พระยาสุริยเดช (บิดาคุดไถง สุวรรณทัต ส.ส. ชนบุรีคนปัจจุบัน)

การบริหารมณฑลนี้มีหน่วยราชการต่าง ๆ ซึ่งเป็นสาขาจากส่วนกลางไปประจำโดยมีหัวหน้าหน่วย เช่น ปลัดมณฑล (สังกัดกระทรวงมหาดไทย) คลังมณฑล (สังกัดกระทรวงการคลัง) สรรพากรมณฑล (สังกัดกรมสรรพากร) สัสดีมณฑล (สังกัดกระทรวงกลาโหม) ธรรมการมณฑล (สังกัดกระทรวงธรรมการ) ฯลฯ เป็นต้น

จังหวัดร้อยเอ็ด นอกจากเป็นที่ตั้งมณฑลแล้ว ยังเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดร้อยเอ็ดด้วย จึงมีหน่วยราชการต่าง ๆ ในส่วนของจังหวัด ทั้งนี้โดยที่ทำการรวมอยู่แห่งเดียวกันกับมณฑล เป็นอาคารไม้สองชั้นหลังคามุงสังกะสี มีมุข ๓ มุขทาสีฟ้า หันหน้าไปทางทิศตะวันออก (ตั้งอยู่ ณ

บริเวณศาลากลางจังหวัดในปัจจุบัน) แต่อาคารหลังนี้ต่อมาได้ถูกฟ้าผ่าไฟไหม้หมด) นอกจากนั้นจังหวัดร้อยเอ็ดยังเป็นศูนย์กลางของกองทหารอีกด้วย คือ เป็นที่ตั้งกองพล ๑๐ มีทหารทุกเหล่า ส่วนมณฑลอุบลมีทหารราบ มณฑลอุดรมีทหารพราน แห่งละ ๑-๒ กองพัน ฉะนั้น จังหวัดร้อยเอ็ดจึงมีข้าราชการทหารพลเรือนคึกคักเป็นอันมาก

“ทางด้านการศึกษาของจังหวัดทั้งสามในขณะนั้น ยังมีการศึกษาแบบโบราณกล่าวคือ เด็ก ๆ ยังเรียนหนังสือ ก.ข. ก. กา จากวัด คำว่า “โรงเรียน” จึงยังไม่มี และประชาชนพลเมืองก็ยังไม่ทราบว่า “โรงเรียน” คืออะไร เมื่อได้ตั้งเป็นมณฑลขึ้นแล้ว กระทรวงธรรมการ (ศึกษาธิการในปัจจุบัน) ได้ส่งขุนนิพิฐนิติศาสตร์ ไปเป็นกรรมการมณฑลคนแรก ท่านได้ไป “สร้างการศึกษา” ขึ้นด้วยน้ำมือของท่าน และท่านได้ขอให้กระทรวงส่งครูจากกรุงเทพฯ ไปช่วยท่านบ้าง ซึ่งในตอนแรกได้มีครูส่งไปหลายคน และได้ร่วมมือกับกรรมการมณฑลเป็นอย่างดี โดยได้ก่อตั้งโรงเรียนรัฐบาล จังหวัดละโรงขึ้นเป็นตัวอย่าง เพื่อให้กุลบุตรกุลธิดาได้ศึกษาเล่าเรียนครุรุ่นนี้เป็นผู้วางรากฐานโรงเรียนรัฐบาล ได้สั่งสอนอบรมเด็กเป็นอย่างดี ได้รับความ นิยมเลื่อมใส จากประชาชนเป็นอันมาก การศึกษาได้เจริญรุ่งเรืองเป็นปีกแผ่นต่อเนื่องกันมาจนปัจจุบัน ในการนี้ใคร่ขอกล่าวนามครุตั้งกล่าวเพื่อเป็นอนุสรณ์ ให้ชนรุ่นหลังได้ทราบไว้ดังต่อไปนี้

จังหวัดร้อยเอ็ด โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย
 หลวงวิทย์กรรมประสาร (แม่ัน โปราณานนท์)
 ครูอยู่ สุทธิไชย ครูทิศ ทิรณรัตน์
 จังหวัดมหาสารคาม โรงเรียนสารคามพิทยาคม
 ชวนวิชชศึกษากร (ชื่น วิชชกะ)

จังหวัดกาฬสินธุ์ โรงเรียนกาฬสินธุ์พิทยาสรรพ์
 ชุนชนะกานนท์ศึกษากร (บุญถม ชนกันนท์)

“นอกจากนี้จะมีครูผู้ใดอีกผู้เขียนก็จำไม่ได้ และขอประทานอภัยใน

ความพลั้งพลาดด้วย โดยเฉพาะโรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัยนั้น มีฐานะเป็น
 โรงเรียนประจำมณฑล” ตั้งอยู่ริมถนนเทวภิบาล หน้าบ้านธรรมการ
 มณฑลนั้นเอง เป็นเรือนไม้ชั้นเดียวใต้ถุนสูงเล็กน้อย หลังคามุงจาก
 กว้าง มีมุขหน้า ๑ มุข มีห้องเรียน ๔-๕ ห้อง ได้เปิดเรียนเมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๕๖ ผู้เขียนได้เข้าโรงเรียนนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ อยู่ชั้น ป. ๑
 ขณะนั้นนักเรียนทั้งโรงเรียนประมาณ ๑๐๐ คนเศษ

“ท่านขุนนิพนธ์นิติสาส์น (ต่อมาได้เลื่อนเป็นหลวง) นับว่าเป็นบุคคลผู้
 อุปการะคุณในด้านการศึกษาแก่ชาวมณฑลร้อยเอ็ดเป็นอย่างมาก สมควร
 จะได้รับสมญาว่า “บิดาการศึกษาามณฑลร้อยเอ็ด” เพราะท่านได้เป็นผู้
 ร้างการศึกษา บุกเบิกการศึกษาตั้งแต่เริ่มต้นด้วยไม่มีอะไรเลย ไม่มีครู
 ไม่มีสถานที่ ไม่มีสิ่งใดๆ ทั้งนั้น ท่านได้ประสบความสำเร็จล่ำบักนานา
 ประการ เพราะชาวบ้านไม่นิยมการศึกษา แต่ด้วยความปรีชาสามารถ
 ของท่านและมีความมานะพากเพียรไม่ทอดลอยต่ออุปสรรคใดๆ ฉะนั้น

การศึกษาในมณฑลร้อยเอ็ดจึงได้ปรับปรุงเป็นแผนปัจจุบัน และค่อย
เจริญรุ่งเรืองสืบมาจนถึงปัจจุบัน

“ท่านได้ย้ายกลับมารับราชการในพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ราว
เวลาสร้างการศึกษาในยุคแรก ๗ ปีเต็ม

“ในโอกาสวันพระราชทานเพลิงศพคุณพระนิพิฐนิติสาส์ครั้ง
เขียนขอตั้งจิตอธิษฐาน ขออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก จ
คลบ้นกาลให้ดวงวิญญาณของท่านจะสถิตอยู่ ณ ที่ใด จงได้รับแต่ความสุข
เกษมสำราญในสัมปรายภพตลอดไปเทอญ.

อดุล สุวรรณบล

๒๖ ก.พ. ๒๕๑๑”

“สดุดีเพื่อเป็นการไว้อาลัยแด่ท่าน
คุณพระนิพิฐนิติสาส์ (เชย สิงหนเสนี)

หอสมุดศรีสุภา

“อำมาตย์ตรีพระนิพิฐนิติสาส์ (เชย สิงหนเสนี) เป็นข้าราชการ
บ้านาญกระทรวงศึกษาธิการ ท่านผู้นี้เคยเป็นผู้บังคับบัญชาของข้าพเจ้า
ในสมัยเมื่อข้าพเจ้ารับราชการในตำแหน่งครูใหญ่ โรงเรียน เบญจมาชาลัย
สมัยนั้นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีวัตติ ซึ่งบัดนี้ทรงดำรงพระยศ
เป็นกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงเป็นเสนาบดี (รัฐมนตรี) กระทรวง
ศึกษาธิการ ส่วนคุณพระนิพิฐนิติสาส์ในสมัยนั้น ท่านมีตำแหน่งหน้าที่
เป็นพนักงานตรวจแขวงพระนครกลางกล่าวโดยย่อๆ ก็มีหน้าที่ดูแลและ

ควบคุมกิจการต่างๆ ของโรงเรียนโดยตรง ทั้งในฝ่ายวิชาการและธุรการ
 ข้าพเจ้าจำได้ว่าโรงเรียนในแขวงพระนครกลางที่ต้องขึ้นกับ ท่าน เป็นโรง-
 เรียนใหญ่ทั้งนั้น โรงเรียนชายมีโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย โรงเรียน
 มัธยมวัดราชบพิศ โรงเรียนวัดบวรนิเวศ โรงเรียนมัธยมวัดบพิตรภิมุข
 ส่วนโรงเรียนหญิงมีโรงเรียนเบญจมราชาลัย โรงเรียนสตรีเสาวภา
 โรงเรียนสตรีวิทยาและโรงเรียนอื่นๆ อีกซึ่งข้าพเจ้าจำไม่ได้เพราะ เป็น
 เวลานาน ๓๐ ปีเศษมาแล้ว แต่ข้าพเจ้ามีความจำอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็น
 ความจำที่ซาบซึ้งใจตลอดมา คือคณงามความดีของพระนิพิฐุนิธิศาสน
 ซึ่งมีต่อผู้ใต้บังคับบัญชา ท่านเป็นผู้บังคับบัญชาที่จืดว่าดีอย่างยอดเยี่ยม
 ยากที่จะหาผู้บังคับบัญชาคนใดเสมอเหมือนท่านได้

“ท่านเป็นผู้บังคับบัญชาที่ประกอบไปด้วยพรหมวิหาร ๔ คือท่านเต็ม
 ไปด้วยความเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ประกอบไปด้วยความเอื้อ
 เพื่อเพื่อแผ่ ชอบช่วยเหลือดูแลทุกข์สุขของผู้ใต้บังคับบัญชาทั้งในส่วน
 ราชการและส่วนตัว สำหรับตัวข้าพเจ้าเองอาจกล่าวได้ด้วยความจริงเป็น
 อย่างยิ่งว่า ข้าพเจ้าไม่เคยมีผู้บังคับบัญชาคนใดที่จะดีเสมอเหมือนท่านได้
 ท่านเต็มไปด้วยความเมตตากรุณาและเอื้อเพื่อเพื่อแผ่ เท่าที่ข้าพเจ้าได้
 ทราบมา บรรดาครูอาจารย์ในโรงเรียนต่างๆ ที่อยู่ในบังคับบัญชาของ
 ท่าน นับตั้งแต่อาจารย์ใหญ่ครูใหญ่ครูรอง ตลอดทั้งคณงานภารโรง ต่าง
 ก็มีความเคารพรักและเทิดทูนท่านไว้เป็นอย่างสูง จึงพากันเรียกว่า “คุณ
 พ่อ” ซึ่งเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า “คุณพ่อ” นั่นคือคุณพระนิพิฐุนิธิ-
 ศาสน์

“ในสมัยนั้นโรงเรียนซึ่งอยู่ในแขวงพระนครกลาง ที่อยู่ภายในอำนาจหน้าทำการควบคุมดูแลของท่าน ต่างก็มีความเจริญรุ่งเรืองทั้งในฝ่ายวิชาการและธุรการ ข้าพเจ้าขอยกตัวอย่างโรงเรียนเบญจมราชาลัย ซึ่งข้าพเจ้าได้ย้ายมาเป็นครูใหญ่ แทนอาจารย์นิลรัตน์ บรรณสิทธิ์วรสาสน์ ที่ย้ายไปเป็นอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์ พร้อมด้วยการอพยพนักเรียนฝึกหัดครู นักเรียนชั้นมัธยม ๗ - ๘ (เตรียมอุดม) และนักเรียนอยู่ประจำกินนอน ไปอยู่โรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรี ฯ ทั้งหมดโรงเรียนเบญจมราชาลัยต้องลดฐานะลงมาเป็น โรงเรียนที่มี ชั้นสูงสุดเพียงชั้นมัธยมปีที่ ๖ (ม.ศ. ๓)

“ส่วนโรงเรียนอื่นๆ ที่อยู่ในแขวงพระนครกลาง ซึ่งขณะอยู่ในความบังคับบัญชาของท่านต่างก็มีความเจริญรุ่งเรืองไปตามๆ กัน ถ้าจะมีผู้ถามความคิดเห็นของบรรดาท่านครูอาจารย์ในสมัยนั้น ก็เมื่อ ๓๐ ปีเศษล่วงมาแล้ว ท่านคงจะต้องมีความคิดเห็นเช่นเดียวกับข้าพเจ้า คือเห็นว่าคุณพระนิพนิตีสาสน์เป็นผู้มีความสามารถในการจัดและ ปกครองโรงเรียนได้ดีที่สุดยากจะหาผู้ใดดีได้เสมอเหมือน

“ท่านได้ลาออกจากราชการไป เพื่อขอรับพระราชทานบำเหน็จบำนาญตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๘ ส่วนตัวข้าพเจ้ายังคงรับราชการอยู่ถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงออก ในระหว่างปีเหล่านั้น ข้าพเจ้ามิได้มีโอกาสได้พบปะท่านเลย ต่อมาภายหลังข้าพเจ้าได้พบคุณพอพิศ เกกะนันท์ บุตรีของท่านที่กระทรวงศึกษาธิการ จึงได้ทราบว่าท่านถึงแก่กรรมเสียแล้วแต่วันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๑๐ ด้วยโรคชรา อายุ ๘๘ ปี

“ข้าวนำความเศร้าโศกอย่างสุดซึ้งมาสู่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้ามีความรู้สึก
 อยู่เสมอว่า ท่านเป็นผู้มีพระคุณแก่ข้าพเจ้าเป็นอย่างยิ่ง แม้เวลานี้ดวง
 วิญญาณของท่านจะสถิตเสถียรอยู่ในภพไตรสถานใดก็ตาม ข้าพเจ้าขอกราบ
 ทำนมาด้วยความเคารพรักเป็นอย่างสูง

“ด้วยอำนาจแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย และอำนาจแห่งคุณงามความดี
 ที่ท่านได้ปฏิบัติและบำเพ็ญมาแล้วในอดีต จึงดลบันดาลให้วิญญาณอัน
 บริสุทธิ์ผุดผ่องของท่าน ได้ประสบความสุขเสถียรอยู่ในสัมปรายภพ
 ทุกเมื่อเทอญ.

สิริมา จินณาสา

๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๑ ”

“ อาลัย — พ่อพระ ”

หอสมตครุสภา

ข้าพเจ้า ได้ ทราบ ข่าว คุณครู พระ นิพิฐุนิตีสา สัน (เซย สิงหเสนี)
 ถึงแก่กรรมเสียแล้วด้วยโรคชรา ข้าพเจ้าเสียใจมาก เพราะท่านเคยเป็นผู้
 บังคับบัญชาข้าพเจ้ามานานหลายปีในตำแหน่งนายตรวจแขวงพระนครกลาง
 ข้าพเจ้าเป็นครูอยู่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ได้เคยอยู่รับใช้ใกล้ชิดกับ
 ท่าน ท่านชอบใช้ข้าพเจ้ามาก และข้าพเจ้าก็รับทำงานที่ได้รับมอบนั้น ๆ
 ด้วยความเต็มใจทุกครั้ง เพราะท่านเป็นนายที่มีน้ำใจโอบอ้อมอารี ไม่ถือ
 ตัว ไม่ถือยศฐาบรรดาศักดิ์ รับคำปรึกษาของผู้น้อย กล่าว่าวาจาไพเราะ

มีความขมของเป็นนิสัย ข้าพเจ้าอยู่กับท่านมานานทีเดียว ไม่เคยเห็นท่าน
 แสดงสีหน้าเคียดอย่างที่เราเรียกว่า ทฤษฎีโทษเลย เพราะท่านผูกใจครุด้วย
 ความรักความเมตตา ท่านเต็มเปี่ยมไปด้วยพรหมวิหาร ๔ และปราศจาก
 อคติ ๔ ด้วยประการทั้งปวง พวกเราได้พบเห็นท่านมาโรงเรียนครั้งไร
 เห็นท่านมาหาอาจารย์ผู้ปกครอง คือ หลวงวิศาลตรุณกร ท่านทักครุ
 อย่างเป็นกันเอง ท่านมาโรงเรียนตามทุกข์สุข และความต้องการของครู
 อาจารย์ คุณความเรียบร้อยของโรงเรียน และการเล่าเรียน ความประพฤติ
 ของนักเรียนแล้วก็กลับ ไม่เคยแสดงความฉุนเฉียว โทสจริต ในตอน
 เย็นๆ เมื่อเลิกงานแล้ว ท่านก็มาแวะที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย
 ท่านลดตัวมากอยู่กับพวกเรา ท่านชอบเล่นบิลเลียด ในครั้งนั้นข้าราชการ
 ในกระทรวงศึกษาธิการชอบมาที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย มาคุฟุตบอล
 บ้าง มาเล่นเทนนิสบ้าง มาเล่นไพ่บ้าง มาเล่นบิลเลียดบ้าง แล้ว
 แต่อัยยาศัย ครูพวกเราก็พลอยได้ร่วมสนุกกับท่านข้าราชการเหล่านั้น ได้
 รุณิสัยใจคอกันดี เพราะการเล่นพินัยยอมสอให้เห็นซึ่งเข้าไปในจิตใจของ
 ผู้เล่นเป็นอย่างดี รู้ว่าใครเล่นเพื่อสนุก ไม่คิดเอาไรเปรียบเพื่อน
 บางคนมักได้เห็นแก่ตัว ไม่ยอมเกินเลยให้ใคร แม้แต่เล็กน้อยก็ไม่ลดละ
 ซึ่โทโสโมโหจนน่าเกลียด แต่คุณพระนิพพานิตินิสาสัน ท่านเล่นเพื่อสนุก
 เพื่อสังคม ใครจะอย่างไรท่านก็ยิ้มแล้วก็หัวเราะ ยืนถือคิว เคียวหมาก
 หยับๆ ไม่แสดงกิริยาโกรธเคืองหัวเสียแต่อย่างไรเลย ท่านมาเล่นกีฬา
 เพื่อแสดงความใกล้ชิดกับพวกเราเท่านั้น เราจะหานายที่มีหน้าใจดีอย่างนี้
 ได้ที่ไหน

ท่านทำราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตเป็นระเบียบเรียบร้อย งานของท่านสั่งแล้วท่านจะต้องคอยตามคำสั่งของท่านไม่ให้เป็นหมั่นไค้ และงานที่ท่านสั่ง ผู้น้อยปฏิบัติได้ด้วยความสะดวกเมื่อท่านสั่งให้เราไปทำงานที่ไหนท่านจะต้องไปอยู่ด้วย งานที่เราทำไปจะเป็นระเบียบไม่ก้าวก่ายกันเลย เรื่องที่น่าสรรเสริญที่ท่านได้ทำไว้ในสมัยที่ท่านดำรงตำแหน่งอยู่ในกระทรวงศึกษาธิการมีเป็นอนุเคราะห์ประการ ไม่สามารถจะนำมากล่าวให้หมดได้จะขอยกตัวอย่างมาแล้วสู่กันฟัง เพื่อส่งเสริมเชิดชูเกียรติ ตามสมควร คือ

“ในครั้งกระโน้นชาวต่างประเทศมาเที่ยวเมืองไทยไม่บ่อยนัก นานๆ จะมีมาสักครั้งหนึ่ง เมื่อมาถึงเมืองไทยถ้าใครได้มีหน้าที่รับรองแล้วนับว่าเป็นเรื่องพู่พากันทีเดียว ในขณะนั้นข้าพเจ้าเป็นผู้กำกับเอกลูกเสือกองที่ ๕๕ โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ได้รับคำสั่งให้ข้าพเจ้าไปที่กระทรวงคุณหลวงวิศาลดรุณกรไปด้วย พอถึงกระทรวง คุณหลวงวิศาลดรุณกรก็นำข้าพเจ้าเข้าพบคุณพระนิพิฐนิตินิสาสัน นายตรวจแขวง ท่านเริ่มอารัมภกถาว่า ‘ผมไว้ใจท่านซุน ขอให้ช่วยท่านอาจารย์ผู้ปกครอง จัดหาลูกเสือดี ๆ รับรองเจ้าชายเคนมารคจะมาเยี่ยมลูกเสือประเทศไทย แล้วไปปรึกษากับอาจารย์ผู้ปกครองดู เอละขอใจ’ ข้าพเจ้าได้มาปรึกษากับหลวงวิศาลดรุณกรว่า”

๑. ต้องให้ลูกเสือแสดงกีฬาด้วยพลอง
๒. ประโยชน์ของการใช้พลอง การป้องกันตัวด้วยพลอง
๓. การต่อตัว ทำเป็นหอคอยสูง ส่งสัญญาณด้วยธง

๔. เรื่องเกี่ยวกับวิชาลูกเสือ

“เมื่อถึงวันแสดงแต่เช้าท่านมากอยอยู่แล้ว ได้เห็นน้ำใจท่านว่าเป็นห่วงเราเพียงไร เมื่อแสดงเสร็จแล้วเจ้าชายเคนมารคชมเชยการต่อตัวส่งสัญญาบัตรของเรามาก เพราะต่อตัวสูงมาก จนใจข้าพเจ้าไม่ตีเกรงลูกเสือจะสิ้นไกลตกลงมาเป็นอันตราย แต่เรื่องนี้ข้าพเจ้าได้ส่งให้ครูที่ควบคุมคอยระวังเป็นพิเศษอยู่แล้ว นับว่างานรับรองคราวนี้เรียบร้อยเป็นอย่างดี

“อีกเรื่องหนึ่ง เรื่องนี้นับว่าสำคัญมาก เป็นงานหนักมาก และลำบากไม่ใช่หน่อยทีเดียว คือคุณพระนิพิฐนิติสาสตร์ ได้รับคำสั่งจากผู้ใหญ่ในกรมสามัญศึกษาในขณะนั้นให้ท่านจัดลูกเสือรับรองนักเรียนชาวต่างประเทศ คือ สหรัฐอเมริกา เรียกว่ามหาวิทยาลัยลอยน้ำมาเรือโดยสารชื่อริ้นคัม จะมาพักในประเทศไทยมีกำหนดหนึ่งสัปดาห์ เพื่อจะมาศึกษาเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ขนบธรรมเนียมในประเทศไทย นักเรียนที่จะมาคราวนี้ มีจำนวน ๕๐๐ คน มีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย โรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัยจัดที่พักให้ตามตึกต่าง ๆ ในบริเวณโรงเรียน ทางรัฐบาลจัดอาหารเลี้ยงดูให้ ๓ เวลา ส่วนพี่เลี้ยงและผู้ดูแลต้อนรับ ผู้เดินโต๊ะเซฟอาหาร ต้องใช้ลูกเสือ คิดแล้วต้องหาลูกเสือ ๑๐๐ คน จึงจะพอแก่ความต้องการ การคัดเลือกลูกเสือมีความสำคัญมาก นายตรวจแขวงพระนครกลางจึงเชิญหลวงวิศาล-ทรงคุณมาประชุมข้าพเจ้าเข้าประชุมด้วย ในฐานะเลขานุการ ต้องเลือกลูกเสือที่เป็นนักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๘ หน้าตาหมดจดฉลาด พูจจาทำทาง

ตีรุษภาษาอังกฤษดี บ้านอยู่ฝั่งพระนคร ในงานรับรองคราวนี้ต้องเชิญผู้
 กักบัลลังก์เสื่อหลายคน ข้าพเจ้าจำได้ว่ามี

๑. หลวงเสขสุนทร
๒. ขุนจำนงพิทยประสาท
๓. ขุนสีขสุนทร
๔. ขุนวิทย์วุฒิ

“งานรับมอบหมายคราวนี้หนักมาก เพราะต้องออกจากบ้านมาที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยแต่ที่ ๔ บางคนก็ต้องนอนโรงเรียนเลย พอที่ ๕ มาถึงโรงเรียนวชิราวุธ จัดโต๊ะอาหารคุณพระนิพิฐุนิติศาสนมากอยอยู่แล้ว พวกเราเห็นแล้วชื่นใจหายเหนื่อย คุณหลวงวิศาลครุฑกรกับพวกเราลุกเสื่อทุกคน เต็มใจทำอะไรอย่างข้มแย้มแจ่มใสไม่มีใครทำหน้าบูดบึ้งเลย ทั้งนี้เพราะนายท่านทำตนเป็นตัวอย่าง พอ๖.๐๐น. ท่านจะเรียกข้าพเจ้าไปบอกว่าไปปลุกให้เขาลงมากินอาหารเช้า ข้าพเจ้าเรียนกับท่านว่า นักเรียนพวกนี้เขานอนตึก กลับจากทัศนจารัตติ ๑ กว่า ท่านบอกว่าบอกให้เขารู้ว่า เราเป็นเจ้าของบ้าน ได้จัดให้เขาเรียบร้อยแล้วจะกินหรือไม่กินตามใจเขาจะได้อะไร เราไม่ตรงต่อเวลา ท่านสั่งแล้วท่านก็หัวเราะ พวกเรานับถือท่านมาก ทั้งเชื่อฟังและเกรงใจเพราะท่านเป็นผู้ใหญ่ที่ดี พวกเราทุกคนไม่ว่าใครมักจะขนานนามท่านว่า ‘พ่อ’ มีน้ำใจดีอย่าง ‘พระ’ จึงเรียกท่านว่า ‘พ่อพระ’ กันทั้งนั้น”

อาหารเวลาเย็นที่พวกเราเลี้ยง นักเรียน พวกนี้ ลำบากกว่ามือน ๆ เพราะเป็นอาหารหนักมอสุดท้ายของวันนนี้ เขากลับจากศึกษาออกสถาน ที่มาแล้ว จะอาบน้ำแต่งตัวลงมารับประทานอาหารเวลา ๑๙.๐๐ น. เขาจะ ต้องสนทนากันและจะไต่ถามเรื่องราวที่เขาต้องการ ทราบ หรือเขา ประสงค์ อะไรจะขอร้องให้ช่วยเหลืออะไร หรือวันนี้เขาไปที่ศนาจรมาเกิดของหาย ระหว่างทางจะทำอย่างไร บางทีขอร้องให้ช่วยซ่อมรองเท้าให้เขากมี ถ้า ท่านผู้อ่านหลับตานึกดูแล้วจะเห็นว่าพวกเราทุกคนหัวบ้นกันไปหมด 'พ่อ พระ' ท่านก็อยู่เป็นหัวหน้าควบคุมอยู่ตลอดเวลา กว่า จะเสร็จราว ๆ ๒๒.๐๐ น. ถึงบ้านเกือบ ๒ ยามทุกคืน แต่พวกเราทุกคนไม่เคยบ่น หรือแสดงกิริยาเห็นดเห็นน้อยแสดงออกให้เห็นเลย เพราะผู้ใหญ่ท่านดีสมดัง ที่ว่าผูกพันด้วยไมตรีเราก็อพลอยสบายใจ ถือว่างานที่เราได้รับมอบเป็นงาน ที่มีเกียรติ คุณพระนพิตูนิติสาส์น 'พ่อพระ' ของพวกเรา ได้ช่วยส่งเสริม ให้โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยได้รับเกียรติอีกหลายเรื่อง แต่ข้าพเจ้าขอยุติ แต่เพียงนี้พอเป็นสังเขปในความดีของท่าน

“ระหว่างที่ท่านรับราชการอยู่ ท่านได้แต่งหนังสือไว้ เป็นหนังสือ แบบเรียนชั้นแรกสำหรับสอนเด็กเล็ก ๆ ข้าพเจ้าได้เคยเอามาสอนเด็ก ๆ แล้ว รู้สึกของท่านดีมากทีเดียว แต่บัดนี้ไม่ทราบว่า ยังใช้อยู่หรือเปล่า ถ้าเลิก ใช้ก็น่าเสียดายมาก

“พระท่านว่า 'โตโตในโลกล้วน อนิจจัง' ไม่ให้ยึดถือในสิ่งทั้งหลาย ว่าเที่ยงแท้เพราะโลกนี้มีแต่ความแปรวนแปร ไตรลักษณ์ว่า ทุกข์ สิ่งทั้ง

หลายเป็นทุกข์ อนิจจัง สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง อนตตฺตา สิ่งทั้งหลายไม่ใช่ตัว
ไม่ใช่ตน กล่าวสรุปแล้วโลกนี้มีแต่ความเปลี่ยนแปลงไม่แน่นอน ไม่มีอะไร
จีรังยั่งยืนและมีความประลัยไปในที่สุด

“อาจารย์พอพิศ เกษะนันท์ ได้รำพันว่า ‘คุณพ่อถึงแก่กรรมได้
๑๐ วัน คุณชัยวัช เกษะนันท์ ก็มาเสียลงอีก เมื่อก่อนหน้าเล็กน้อย
น้องชายคนเล็กที่สุดก็จากไป ดิฉันรู้สึกอ้างว้างว่าเหวเปล่าเปลี่ยว ฯลฯ’ น่า
เห็นใจและสลดใจยิ่งแต่จะทำอย่างไรได้ พระท่านกล่าวว่า มีจุดเกิดก็ต้อง
มีจุดดับ อาจารย์เป็นครู และอาจารย์โตเคยศึกษารวมมาแล้ว คงจะ
เข้าใจในเรื่องนี้ดีผู้อื่นที่ได้รับทุกข์ทรมาน ยิ่งกว่าอาจารย์ยังมีอีกมาก แต่
ต่างกรรมต่างวาระกัน ต่างก็อดทน ไม่ได้แสดงออกให้ใครรู้ใครเห็น
เท่านั้น ไม่ว่าจะสิ่งใดในโลกนี้จะเป็นอะไรก็ตาม ต้องมี เกิด แล้วก็มี
ดับเมื่อถึงคราวเสื่อมก็ต้องเสื่อม ไม่มีใครจะขยับยั้งยั้งไว้ได้ ต้องปล่อยไป
ตามกาลเวลา เมื่อถึงคราวเกิดก็เกิด เกิดแล้วก็แก่ ถึงความเจ็บก็เจ็บ แล้ว
ก็ตายไปในที่สุด ไม่รู้ว่าเมื่อไรเท่านั้นแต่ต้องตายแน่ หนุ่มตายก่อนแก่ แก่
ตายก่อนหนุ่ม เป็นอนิจจัง เมื่อถึงเวลาเสีย ก็ให้เสียไป เสียอะไรก็ให้
เสียไปเพราะถึงคราวจะเสียแล้ว แต่ใจของเราต้องยึดมั่นไว้ข้อย่างเดียว
อย่าให้ใจเสีย (พระท่านเทศน์ว่าอย่างนั้น) ถ้าใจเสียข้อย่างเดียว ไม่มีทาง
แก้ได้ อะไร ๆ ก็เสียหายหมดเสียใจเป็นของธรรมดาของปุถุชน เสียใจไปแล้ว
ก็หายได้ ในเมื่อเราได้สติ อาจารย์ยังได้มีโอกาสตอบแทนพระคุณของ

คุณพ่อและของสามี ได้ทำบุญส่วนกุศลผลบุญไปให้ท่านผู้ล่วงลับไปแล้ว
 สมกับพุทธภาษิตว่า “นิमित्तํ สาธุ รูปานํ กตมัญญ กตเวทิตา” และ
 อาจารย์ยังมีแก้วตาหรือแก้วใจอีกดวงหนึ่ง คือบุตร จะได้เป็นเพื่อนใน
 ยามว่าเหวได้เป็นอย่างดีต่อไป

ข้าพเจ้ามั่นใจในธรรมะของพระพุทธเจ้า ทรงสั่งสอนไว้ว่า กุศลกรรม
 คือความดี อกุศลกรรมคือความชั่วเท่านั้น ที่จะเป็นเครื่องติดตามตนไปใน
 สัมปรายภพ จึงขอเชิญชวนท่านทั้งหลาย มีบุตร ธิดา ญาติมิตร จงร่วม
 กันตั้งจิตอธิษฐาน อังคุณพระศรีรัตนตรัยอันเป็นสรณะ และขออำนาจ
 บุญกุศลที่บุตรธิดาที่ได้บำเพ็ญด้วยความกตัญญูกตเวทิตามาแต่ต้น จนถึงวัน
 รับพระราชทานเพลิงศพประมวลกัน จงเป็นผลส่งเสริมวิบากสมบัติให้
 คุณพระนิพพานิศาสด์ (เชย สิงหนเสนี) ผู้ประกอบต่อกุศลกรรมสร้างคุณ
 ความดีไว้แต่หนหลัง เป็นอเนกปริยาย ได้สถิตในสรวงสวรรค์อันเป็นสถาน
 บรมสุข สมควรแก่ผลบุญนั้น ๆ ในปรโลกโน้นเทอญ.

‘พระนิพพานิศาสด์’ ผู้	‘พ่อพระ’
ศิษย์ชานานามการวะ	นอบน้อม
ท่านจากต่างอาตุระ	วิปโยค
กฏแห่งกรรมดีพร้อม	สู่แคว้นแดนสรวง

ขุนวิรุทธิ์จรยา

๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๑”

(ในการเขียนประวัติ ผู้เขียนได้รับความอนุเคราะห์จากหลวง
 วิฑยกรรมประสาท (แม่จัน โปราณานนท์) เป็นผู้บอกเล่าถึงการ
 ปฏิบัติราชการเกี่ยวกับการศึกษาในมณฑลร้อยเอ็ด จึงขอขอบ
 พระคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย)

เฉลิม สิทฺธิเสณี



หอสมุดคุรุสภา

พระพนิชยสารวิเทศ

(ผาด มนธาตุผลิน)

พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๕๑๓

พระพนิชยสารวิเทศ เป็นบุตรคนแรกของสืบเอก พร้อม (ทหาร
มหาดเล็ก) และนางทองอยู่ มนธาตุผลิน เกิดเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม
พ.ศ. ๒๔๓๑ ที่บ้านข้างวัดศรีสุตาลย์ (วัดหนัง) ตำบลบางค้อ อำเภอบาง
ขุนเทียน จังหวัดธนบุรี มีน้องร่วมบิดามารดาเดียวกันอีก ๕ คน คือ

หลวงชาญคุณวิทย์ (พริ้ง มนธาตุผลิน) ถึงแก่กรรม

นางเยอน เนตรชำ ถึงแก่กรรม

น.ส. ย้อย มนธาตุผลิน ถึงแก่กรรม

พ.ต.ท. กิตติ มนธาตุผลิน ถึงแก่กรรม

ร.ท. อำพัน มนธาตุผลิน ข้าราชการบำนาญ

กระทรวงศึกษาธิการ

สมัยเมื่อพระพนิชยสารวิเทศยังเล็กอยู่ บิดาได้ให้ไปหัดหนังสือกับพระ
ครูภาวนาโกศล (พระครูทอง) ผู้เป็นญาติและเป็นเจ้าอาวาสวัดศรีสุตาลย์
(วัดหนัง) ต่อมาเมื่ออายุได้ ๘ ขวบ จึงส่งเข้าโรงเรียนวัดศรีสุตาราม (วัดชี
ปะขาว) เรียนอยู่ได้ ๓ ปี ก็สอบได้เทียบเท่าประถมปีที่ ๔ ปัจจุบัน ซึ่งเป็นชั้น



พระพลิชยสารวิเทศ
(ผาด มนธาตุผลิน)

สูงสุดสำหรับโรงเรียนแห่งนี้ หลังจากนั้นก็มาจึงได้นำไปฝากพระสยาม
 ปรียัติ ผู้เป็นอาจารย์โรงเรียนวัดประยูรวงศาวาส จนจบประโยคหนึ่ง
 มีอายุ ๑๓ ปีเศษ แต่เนื่องด้วยโรงเรียนนี้ไม่มีการสอนภาษาอังกฤษ
 พระอาจารย์สยามปรียัติจึงได้ส่งไปเรียนต่อที่โรงเรียนมัธยมวัดราชบูรณะ
 ในปีเดียวกันนั้นเองก็เรียนสำเร็จประโยคสาม และได้รับรางวัลในวิชาศัพท์
 มาดี พระอาจารย์สยามปรียัติเห็นว่าเป็นเด็กที่สามารถในการศึกษา จึง
 สนับสนุนให้เรียนสูงขึ้นไปอีก โดยนำตัวไปฝากกับเจ้าพระยาพระ
 เสด็จสุเรนทราธิบดี เมื่อครั้งเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ กรมศึกษาธิการ
 เพื่อฝากให้เป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
 ร่วมกันนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้ส่งเข้าโรงเรียนมัธยมสายสวัสดิ์ ซึ่ง
 ณะนั้นตั้งอยู่ที่โรงเรียนเลี้ยงเด็กถนนบำรุงเมือง และต่อมานักเรียนส่วน
 หนึ่ง ซึ่งมีพระพนิชยสารวิเทศรวมอยู่ด้วยได้ย้ายไปเรียนที่โรงเรียนสวน
 หลาย ได้เรียนอยู่จนจบชั้นมัธยมปีที่ ๖ เพราะโรงเรียนย้ายไปอยู่ที่อื่น
 ทำให้ลำบากต่อการเดินทาง ต่อมาบิดาได้นำไปฝากกับพระยาศรีสังกรณ์
 (ตาบ จารุรัตน์) ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ ผู้คุ้นเคยกัน เพื่อให้ฝึกงานในศาล
 ละให้เรียนกฎหมายไปด้วย แต่อยู่ไม่ได้ไม่นานเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเมื่อ
 ครั้งเป็นพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ฯ แนะนำว่า ไม่ควรทิ้งภาษาอังกฤษที่ร่ำ
 เรียนมาเสีย ขอให้มาเข้าโรงเรียนฝึกหัดครู จึงได้ปฏิบัติตาม ต่อมาได้
 ทางการสอนภาษาอังกฤษอยู่ที่โรงเรียนวัดคอนงคาราม นาย เอฟ. บี. เทรส์
 อาจารย์ใหญ่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยาได้มาพบเข้า และพอใจในวิชา

การสอน จึงได้ขออนุมัติกระทรวงธรรมการ ให้มาสอนภาษาอังกฤษ ณ โรงเรียนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา สอนอยู่ปีเศษจึงได้รับทุนรัฐบาลส่งไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒

ในระยะแรกได้เข้าเรียนวิชาเตรียมอุดมศึกษา ณ ชรูสเบอร์รี่ พับลิกสกูล เป็นเวลา ๒ ปี จึงได้เข้าต่อมหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม และในที่สุดสำเร็จการศึกษา ได้รับปริญญาทางด้านพาณิชย์การและวิชาการ

เมื่อก่อนกลับจากประเทศอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้เข้ารับราชการเป็นอาจารย์โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เป็นอาจารย์ประจำชั้นมัธยมปีที่ ๖ ท่านได้เอาใจใส่ในการสอนมาก เป็นต้นว่า นักเรียนคนไหนอ่อนวิชาใดก็กักตัวไว้สอนพิเศษให้เมื่อเลิกเรียนแล้ว ฉะนั้น เวลาสิ้นปีจึงสอบได้ได้คะแนนสูง นอกจากนั้นยังต้องทำงานพิเศษอีกหลายอย่าง คือ อธิบติกรมศึกษาราชการขอให้สอนพิเศษ ในวิชาบัญชี ภูมิศาสตร์ และภาษาอังกฤษ แก่เสมียนในเวลาว่างคืน เว้นวันเสาร์ - อาทิตย์ ต่อมาเปลี่ยนเป็นสอนภาษาอังกฤษเวลาบ่ายให้นักเรียนรุ่นใหญ่โรงเรียนเพาะช่าง และไปแสดงปาฐกถาวิชาชุดครูที่สามัคยาจารย์สมาคมให้แก่สมาชิก ระหว่างอยู่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ท่านเล่นฟุตบอลให้กับทีมของโรงเรียน และช่วยซ้อมฟุตบอลให้นักเรียนด้วย

ในพ.ศ. ๒๔๕๙ พระพนิตยสารวิเทศได้รับแต่งตั้งเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมหาวชิราวุธ ซึ่งจัดเป็นโรงเรียนประจำมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งตั้งอยู่ที่จังหวัดสงขลา เดิมโรงเรียนนี้มีนักเรียนทั้งหมดประมาณ

๑๐๐ คน สอนตงแต่นั้นมัยมีปีที่ ๑-๖ แต่มีนักเรียนมากในชั้นมัธยมต้น คือ มัธยมปีที่ ๑, ๒, ๓ เท่านั้น สอนชั้นมัธยมปีที่ ๔, ๕, ๖, รวมเป็น ๑ ชั้น มีครูประจำชั้นเพียงคนเดียว เมื่อท่านอยู่ได้ ๑ ปี จำนวนนักเรียนเพิ่มมากขึ้นจนต้องสร้างห้องเรียนเพิ่มชนอีก ๒-๓ ห้องก็ยังไม่พอ จำนวนนักเรียนเพิ่มเป็น ๓๐๐ คน ในที่สุดต้องไปสร้างเรือนแถวไม้ชั้นเดียวตรงข้ามสนามเสือป่าให้นักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๔, ๕, ๖ ท่านต้องขี่จักรยานไปควบคุมโรงเรียนทั้ง ๒ แห่ง ซึ่งอยู่ห่างกันราว ๒ กิโลเมตร และยังต้องสอนภาษาอังกฤษด้วยทั้ง ๒ แห่ง

ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์อุปราชมณฑลปักษ์ใต้ได้ทรงตั้งกองเสือป่าหลวงรักษาดินแดนมณฑลนครศรีธรรมราชขึ้น พระพณิชยสารวิเทศได้รับแต่งตั้งเป็นผู้บังคับกองร้อยที่ ๒ และออกชื่อมรบนเสมอ

ท่านรับราชการเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมหาวิทยาลัยราชู จังหวัดสงขลาเป็นเวลา ๖ ปีเต็ม จึงได้รับคำสั่งให้ย้ายกลับกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เพื่อรับตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตรแทนพระสันธิวิทยาน์ (ไฉ่เชียง สิริสิงห์) ซึ่งย้ายไปเป็นผู้ดูแลนักเรียนไทยในประเทศอังกฤษและอเมริกา โรงเรียนวัดเบญจมบพิตรเวลานนั้นมีชั้นมัธยมปีที่ ๔ อยู่ ๓ ห้อง ชั้นมัธยมปีที่ ๖ มี ๑ ห้อง และชั้นมัธยมปีที่ ๗, ๘ อย่างละ ๑ ห้อง มีครูไม่มากนัก ต่อมากระทรวงธรรมการได้ย้ายอาจารย์สอนภาษาอังกฤษ, ฝรั่งเศส ไปสอนที่โรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ ท่านจึง

ต้องรับหน้าที่สอนภาษาอังกฤษชั้นมัธยมปีที่ ๘ แทน และไม่เข้าครูสอนภาษาไทย ได้ถูกย้ายไปเสียอีก ท่านจึงต้องสอนชั้นมัธยมปีที่ ๗ และชั้นมัธยมปีที่ ๘ ทั้งภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส ภาษาไทย ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ด้วย

ในเรื่องการกีฬาของโรงเรียน ท่านเอาใจใส่มากและได้ผลสมหวัง คือโรงเรียนได้รางวัลถ้วยเงินเป็นนกรรมสิทธิ์ถึง ๓ ใบ เป็น ถ้วยฟุตบอล ๒ ใบ ถ้วยยิมนาสติก ๑ ใบ และยังได้ถ้วยวิ่งเบียวอีก ๒ ใบซ้อน

โดยเหตุที่ท่านเคยเป็นว่าที่นายหมวดเสือป่าผู้บังคับกองร้อยที่ ๒ ของกองเสือป่าจังหวัดสงขลามานแล้ว ครองย้ายมาเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตร จึงได้รับยศเป็นผู้กำกับลูกเสือเอกประจำโรงเรียน และนำลูกเสือโรงเรียนต่างๆ ในกรุงเทพฯ ไปซ้อมรบที่จังหวัดนครปฐมและจังหวัดราชบุรี ๓ ปี และได้รับพระราชทานเสมาทองคำเป็นบำเหน็จ

หลวงสำเร็จวรรณกิจได้เขียนคำไว้อาลัยว่า

“ครุมาศทำหน้าที่นักเรียนสอน เตรียมตัวไปเรียนเมืองนอก สอนวิชาภาษาอังกฤษที่โรงเรียนมัธยมวัดสุทัศน์ ซึ่งสมัยนั้น เป็นโรงเรียนมัธยมบริบูรณ์ เรียกว่าประโยคสอง ผู้ที่สำเร็จประโยคสองสมัยนั้นนับตัวได้ จะไปเรียนวิชาวิสามัญต่อจะเป็นวิชาแพทย์หรือวิชาทหารก็แสนจะสะดวก ถ้าอยากจะรับราชการทบทรวงทวงกรมกษัตริย์ เคยได้ทราบว่าจะไปถึงกับแย่งกัน ^{ขึ้น} ทงนเพราะประโยคสองสมัยนั้นรู้ภาษาอังกฤษพอใช้ได้ ภาษาอังกฤษสมัยนั้นเด่นมาก เพราะไม่ตื่น

“ครูผาดเรียนสำเร็จจากโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ (สุนันทาลัย) ความรู้ภาษาอังกฤษคงแน่นแพื้นโดยไม่ต้องสงสัย เพราะได้เรียนภาษาอังกฤษล้วน ๆ กับครูฝรั่งตั้ง ๕-๖ ปี เคยได้ทราบว่านักเรียนรุ่นครูผาดไปทำหน้าที่ล่ามในกระทรวงยุติธรรมได้ทีหลายคน

“โรงเรียนมัธยมประโยคสองมีอยู่ ๒-๓ แห่ง แต่ละแห่งมีครูพิเศษสอนภาษาอังกฤษ จำได้ว่ามีคนหนึ่งสำเร็จมาจากชั้นสูงที่บึง ด้งเนื้อด้งตัวตลอดจนทำทางมีแว่วฝรั่งภาคภูมิผิดกับครูทั่วไป

“ครูผาดนักเรียนสอนทำหน้าที่ครูพิเศษภาษาอังกฤษเช่นเดียวกัน แต่ไม่มีแว่วฝรั่งแน่ ทราบจากเพื่อนรุ่นเดียวกับแเกคนหนึ่ง บ้านอยู่แถวสะพานถ่านใกล้โรงเรียนวัดสุทัศน์เขาว่าลูกศิษย์ชอบแเกเขาเข้าใจว่ามันชอบเพราะแเกยมเสมอ จนกระทั่งเจ้าพวกคะนองให้ฉายาว่า “ครูผาดยมแปล” ในที่สุดจึงได้ทราบความจริงว่าเด็กที่ชอบเป็นเด็กเอาการ เอางาน ชอบเพราะแเกเอาใจใส่และสอนดี พ่อแม่และผู้ปกครองของเด็กเหล่านั้นพากันติดใจ บางวันเมื่อโรงเรียนเลิกแล้ว ครูผาดแวะมาคุยกับเขา ผู้ปกครองบางคนก็แวะมาร่วมด้วย ส่วนพวกลูกศิษย์คะนองปากก็ร้องตะโกนบอกเพื่อน ๆ ‘เฮ้ย.....ครูผาดมายืนยมแปลอยู่นั่นแหละ’ แล้วบางคนก็เข้ามาหา แล้วครูผาดก็หันไปยมด้วย

“ครูที่ยมแย้มใจดี ลูกศิษย์ไม่กลัวเหมือนครูที่หน้าตาเคร่งเครียด หนักใช้ไม่เรียวและบังคับให้เขกกระตาคที่ไหนไม่ตั้งไปก็ไม่นับ กว่าจะครบครึ่งก่อนโหลซัอนักก็เจ็บไปหลายวัน ครูประเภทนี้ลูกศิษย์กลัวลาน ซ้าแกลียด

ด้วย ครูผาดลูกศิษย์ไม่กลัวแต่ไม่เกลียด เมื่อไม่เกลียดก็รักไม่มากนัก
น้อย เมื่อมีรักความนับถือก็ตามมา ครูที่ได้รับความรักความนับถือจาก
ลูกศิษย์ ย่อมประสบสัมฤทธิ์ผลในหน้าที่การงานสมความมุ่งหมายของ
บ้านเมือง ถ้ากรมการ ฝึกหัดครู พยายามฝึกครูให้ได้ คุณลักษณะ เช่นนี้
ต่อไป จะไม่ต้องรุ่น วิตกกังวลถึงอนาคตของเด็กวัยรุ่นเหมือนที่เป็น
อยู่เดี๋ยวนี้ กระทรวงศึกษาธิการมีงาน สำคัญจะต้องผลิตครูเป็นจำนวนหมื่น
น่าหนักใจแทน ถ้าพยายามให้ได้คุณภาพอย่างครูผาดเพียง ๒๐ เปอร์เซนต์
จะคุยได้เต็มปากว่า เห็นฝีมือใหม่ละ.....

“ครูผาดเรียนสำเร็จกลับจากเมืองนอก ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์
เป็นพระพณิชยสารวิเทศ และคงได้ไปส่งสอนลูกศิษย์ จำได้ว่าที่โรงเรียน
มัธยมวัดเบญจมพิกุล วิทยาลัยครูทำให้เห็นกันสับสนมา จนกระทั่งได้รับความไว้วางใจ
ของทางราชการ ย้ายไปเป็นผู้ช่วยปลัดกระทรวง และรับหน้าที่
ควบคุมการเงินกองคลัง

“ครูผาดคุณพระพณิชย ๖ แม้ไปได้แว่วฝรั่งมาแล้ว และภาคภูมิใจสม
เป็นนักเรียนนอกแต่ลักษณะยิ้มเผละเสมอหาได้ลบเลื่อนไปไม่ คงเป็นเสน่ห์
ใคร ๆ ชอบ เล่ากันว่า คุณพระใจดียอมให้เสมียนพนักงานในกระทรวง
ค้างค่าบำรุงหนังสือพิมพ์วิทยาสารคนละ ๒-๓ ปี อัจฉริยะเข้าใจผิดว่า
เป็นการปล่อยปละละเลยหน้าที่ แต่ข้าพเจ้าขอยืนยันว่าเป็นนิสัยของครูดี
โดยแท้

“คราวหนึ่งข้าพเจ้าได้รับหน้าที่เป็นอาจารย์ผู้ปกครองโรงเรียนมัธยม
วัดเทพศิรินทร์ ทางด้านตึกเขาวมาลย์อุทิศไม่มีที่รับประทานอาหาร เวลาฝน

ตกเข้ามาโรงอาหารหลังตึกแมนนิมิตรไม่ได้ นักเรียนตึกนั้นต้องเปียก
 ปอนหรือทอนอาหารกลางวัน ข้าพเจ้าคิดจะสร้างโรงอาหารให้ ใต้ทราน
 จากสมุห์บัญชีว่าเงินของโรงเรียนมีมากพอ แต่จะต้องขออนุญาตกองคลัง
 ข้าพเจ้าคิดว่าจะพูดกันในเรื่องกึ่งพอตีสันฤคุณ จึงสั่งให้เรียกช่างมาคว่น
 คุเหมือนเสร็จเรียบร้อยภายใน ๑๐ วัน เมื่อไปขอเบิกเงินคุณพระท้าวว่า
 ผิดระเบียบ ขอพบข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเตรียมตัวไปทะเลาะ เพราะคิดว่าคุณ
 พระคงไล่หน้ายักษ์เล่นงานแน่ แต่ท่านก็ขมเขมพล่มพร้อมกับบอกว่า ‘คุณ
 หลวงจะต้องรับใช้เงินก่อนนี้’ ข้าพเจ้าตอบว่า ‘ผมไม่มีจะให้ ถ้าคุณพระ
 ต้องการเงินก็ไปขายทอดตลาดเอา’ ไม่ยกโกรธเพียงแต่ไม่ยอมเท่านั้น นั่งพลิก
 กระดาษไปมาอยู่ครู่หนึ่ง แล้วบอกให้ข้าพเจ้ากลับ อีก ๒-๓ วันต่อมา
 สมุห์บัญชีขมเขมเต็มมาบอกว่าอนุญาตแล้ว”

พ.ศ. ๒๔๖๘ พระพณิชยสารวิเทศ ย้ายจากโรงเรียนวัดเบญจมบพิตร
 ไปเป็นผู้กำกับคณะโรงเรียนนชิราวุธวิทยาลัย เหตุที่ย้ายเพราะการสวรรคต
 ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.
 ๒๔๖๘ เป็นเหตุให้ต้องยุบโรงเรียน ในพระบรมราชูปถัมภ์ โรงเรียน
 มหาเศ็กหลวง และโรงเรียนราชวิทยาลัย ไปรวมแห่งเดียวกันที่โรงเรียน
 มหาเศ็กหลวงกรุงเทพฯ ให้ชื่อใหม่ว่า “โรงเรียนนชิราวุธวิทยาลัย” เนื่อง
 จากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าให้
 รวมโรงเรียนมหาเศ็กและโรงเรียนราชวิทยาลัยเข้าด้วยกัน ท่านอยู่
 โรงเรียนนชิราวุธวิทยาลัยได้ไม่นาน พอปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๐ พระวร-

วงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ขณะนั้นดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าธานีนิวัติ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ โปรดให้ย้ายไปทำงานหน้าการเงินในกระทรวง ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ เลขาธิการสามัคยาจารย์สมาคมว่างลง เพราะคนเก่าถึงวาระออกไป สภานายกของสามัคยาจารย์สมาคมคือ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ แต่งตั้งให้ท่านเป็นเลขาธิการแทน ราชการทุกอย่างอันจะพึงมีในสมาคม เป็นต้นว่า หาครูสอนวิชาชุดต่างๆ ให้สมาชิก หาผู้ทรงคุณวุฒิมาแสดงปาฐกถาพิเศษ เป็นครั้งคราว จัดงานรื่นเริงของสมาคม เช่น การแสดงละครหรือการสังสรรค์อื่นๆ ท่านเองเคยสอนวิชาประวัติศาสตร์การศึกษา วิชาพันิชยการและวิชาเศรษฐศาสตร์ที่สามัคยาจารย์สมาคมเป็นเวลาหลายปี และเคยได้รับเหรียญสมณาคณชนิตเงิน ๒ เหรียญ ชนิตทองคำ ๑ เหรียญ จากสามัคยาจารย์สมาคมเป็นเครื่องตอบแทนที่ได้ทำประโยชน์ให้แก่สมาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ และต่อมาเมื่อพระชนนรัตนพิมลปลัดบัญชาเกษียณอายุ ท่านก็รับหน้าที่ปลัดบัญชาอีกตำแหน่งหนึ่ง

ใน พ.ศ. ๒๔๗๕ หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้มีการเปลี่ยนชื่อตำแหน่งต่างๆ หลายตำแหน่ง เช่น ปลัดทูลฉลองเปลี่ยนเป็น ปลัดกระทรวง เสนาบดีเปลี่ยนเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวง ท่านได้รับแต่งตั้งใหม่ เป็นผู้ทำการหัวหน้ากองคลัง เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีไว้วางใจท่าน เพราะเห็นเป็นคนซื่อจึงให้ไปรับกองศาสนสมบัติมาจากกระทรวงวัง และ

ให้รักษาการในตำแหน่งหัวหน้ากองนั้นอีกตำแหน่งหนึ่ง และถ้ากรรมการ
จังหวัด กรรมการมณฑลใดมีเรื่องเกี่ยวกับการเงิน ต้องให้ท่านออกไป
สะสางทุกราย

ใน พ.ศ. ๒๔๗๗ พระสารสาสน์ประพันธ์เป็นรัฐมนตรีว่าการ ท่าน
ได้รับแต่งตั้งเป็น ผู้รักษาการในตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ แต่
ก็ยังต้องรับผิดชอบในตำแหน่งหัวหน้ากองคลัง และกองศาสนสมบัติอยู่
ตามเดิม

อันคุณงามความดีระหว่างที่ท่าน รับราชการอยู่ในกระทรวงศึกษา-
ธิการนั้น นายอภัย จันทวิมล ซึ่งเคยเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวง
ศึกษาธิการ ได้เขียนคำไว้อาลัยพระพนิตยสารวิเทศดังนี้

“ชีวิตราชการ ของคุณ พระพนิตยสาร วิเทศใน ระยะต่อมา ได้ดำเนิน
ไปด้วยดี กล่าวคือภายหลังที่ได้กลับจากประเทศอังกฤษแล้ว ไม่ช้าก็ได้
รับแต่งตั้งให้เป็นอาจารย์ของโรงเรียน สอนกุลสถานวิทยาลัย แล้วย้ายไป
เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมหาวชิราวุธ จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นโรงเรียน
ประจำมณฑลนครศรีธรรมราช เมื่อปี ๒๔๕๔ ได้อยู่ในตำแหน่งนั้นจน
ถึงปี ๒๔๖๕ จึงได้ย้ายมาเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตร
ต่อมาในปี ๒๔๕๔ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นอาจารย์โรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย
แล้วย้ายไปดำรงตำแหน่งผู้ตรวจบัญชีเงินกระทรวงธรรมการ เมื่อปี ๒๔๗๐
สองปีต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งเป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง และได้รับมอบหมาย
ให้ทำการแทนหัวหน้ากองคลัง และหัวหน้ากองศาสนสมบัติด้วย ในปี

๒๔๗๗ ได้รับหน้าที่ใหม่เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ แล้วย้ายไปดำรงตำแหน่งผู้บังคับการวชิราวุธวิทยาลัยเมื่อปี ๒๔๗๘ และออกจากราชการรับบำนาญฐานรับราชการนาน เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๘๐ แต่คงเป็นผู้บังคับการวชิราวุธวิทยาลัยต่อไปจนถึงวันที่ ๑ มกราคม ๒๔๘๕

“ในระหว่างที่รับราชการเป็นอาจารย์โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย คุณพระพนิชยสารวิเทศ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพนิชยสารวิเทศ เมื่อปี ๒๔๕๘ และต่อมาในปี ๒๔๖๖ ในขณะที่ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตรก็ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระพนิชยสารวิเทศ

“นอกจากงานในหน้าที่ราชการ คุณพระพนิชยสารวิเทศเป็นผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และได้อุปสมบท ณ วัดบวรนิเวศวิหารเมื่อปี ๒๔๖๒ โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นองค์อุปชฌาย์ รวมเวลาอุปสมบท ๑๑๐ วัน ปรากฏว่าในระหว่างอุปสมบท พระพนิชยสารวิเทศเป็นผู้ที่สนใจในการศึกษาและปฏิบัติตามพระธรรมวินัยสอบได้ประกาศนียบัตรนักธรรมชั้นตรี ชั้นที่ ๑ ณ สนามสอบวัดบวรนิเวศวิหาร

“นอกจากเรื่องพระพุทธศาสนา งานที่คุณพระพนิชยสารวิเทศสนใจคือเรื่องเสือป่าและลูกเสือ ตามบันทึกที่ท่านจดไว้เอง ปรากฏว่า ท่านเคยเป็นนายหมวดเสือป่ากองปืนใหญ่ ๒ ในกองเสือป่าหลวงรักษาดินแดนมณฑลนครราชสีมา และไปซ้อมรบหลายครั้ง ต่อมาในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งผู้กำกับเอก กองลูกเสือกรุงเทพฯ ที่ ๖ (มัธยมวัดเบญจม-

พิตร) ได้นำลูกเสือไปซ้อมรบสามปี สองปีแรกเป็นผู้บังคับกองร้อย ปี
 ถัดมาเป็นผู้บังคับกองพัน ๑ ลูกเสือรักษาดินแดนกรุงเทพ และได้รับพระ
 ราชทานเสมาทองคำเป็นบำเหน็จ”

“งานพิเศษอีกอย่างหนึ่งที่คุณ พระพิชยสารวิเทศ ได้มีส่วนเกี่ยวข้อง
 ้วยเป็นอย่างมาก คือการส่งเสริมกิจการของสามัคยาจารย์สมาคม ท่านได้
 วยสอนวิชาประวัติศาสตร์ศึกษา วิชาพณิชยการและเศรษฐศาสตร์ที่สามัคยา
 ารย์สมาคมเป็นเวลาหลายปี นอกจากนี้ท่านยังได้รับแต่งตั้งให้เป็น
 ษาธนาคาร เฮอร์อูนิค และผู้เชี่ยวชาญการเงินของสามัคยาจารย์สมาคมจน
 ับรับเหรียญทองของสมาคมเป็นที่ระลึก

“นายโต สุขะวรรณ อดีตหัวหน้ากองคลัง สำนักงานปลัดกระทรวง
 ษการ ซึ่งเคยทำงานอยู่ในบังคับบัญชาของคุณพระพิชยสารวิเทศ
 ่าวว่า คุณพระพิชยสารวิเทศเป็นผู้มีคุณธรรมสูง เป็นผู้โอบอ้อมอารี
 อารมณ์เยือกเย็น เป็นนักกีฬา เป็นนักเทนนิสของสโมสรสามัคยาจารย์
 าคม และเป็นที่เคารพนับถือของบรรดาข้าราชการทั่วไป อนึ่ง นายโต
 ษะวรรณ ได้บันทึกประวัติของคุณพระพิชยสารวิเทศเมื่อตอนดำรงตำแหน่ง
 ่วยปลัดทูลฉลองไว้ดังนี้

“ในระหว่างที่คุณพระพิชยสารวิเศษเข้ามาดำรงตำแหน่งผู้ช่วยปลัด
 ณฑลฉนวนนั้น เป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของการขยายตัวในด้านการศึกษา
 ละเป็นระยะที่ได้รับความร่วมมือจากต่างประเทศ ตามโครงการปรับปรุง
 ณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลศิริราช กระทรวงธรรมการต้องประสบ

กับปัญหาเรื่องคนที่จะทำงานตามโครงการใหม่ๆ ประสบปัญหาเรื่องการหาเงินมาใช้จ่ายและปัญหาอื่นๆ อีกมาก คุณพระพณิชยสารวิเทศได้เริ่มเข้ามามีบทบาทเป็นสื่อกลางประสานงานระหว่างกระทรวงธรรมการกับหัวหน้าคณะผู้เชี่ยวชาญชาวจีนต่าง ประเทศ และ ระหว่าง กระทรวงธรรมการกับกระทรวงการคลัง ในฐานะที่เป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง พระพณิชยสารวิเทศได้รับมอบหมายให้สั่งการเกี่ยวกับการเงินต่างๆ ไปของกรมต่างๆ ในสังกัดเรื่องใดที่เป็นอำนาจของปลัดทูลฉลองหรือเสนาบดีสั่งการ ก็จะต้องผ่านการพิจารณาของผู้ช่วยปลัดทูลฉลองเสียก่อน

การขาดแคลนเจ้าหน้าที่ที่จะมอบหมายให้ปฏิบัติงานชั้นรองๆ ลงมาในสมัยนั้นนับว่าเป็นปัญหาสำคัญมาก เพราะจำเป็นจะต้องได้คนที่รู้งานพอที่จะรวบรวมข้อมูลต่างๆ ที่ขัดแย้งกัน พร้อมทั้งปัญหาข้อเท็จจริงและเหตุผลประกอบเพื่อเป็นแนวทางพิจารณาแก้ไข คุณพระพณิชยสารวิเทศได้มีส่วนริเริ่มให้มีการอบรมเจ้าหน้าที่เป็นการภายใน เพื่อให้มีความเข้าใจในเรื่องบัญชีและการใช้จ่ายเงินตามโครงการ เพื่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของโครงการ

ข้อขัดแย้งซึ่งน่าจะไต่กล่าวไว้ในที่นี้ ได้แก่ การจ่ายเงินตามโครงการปรับปรุงคณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลศิริราช ซึ่งตามสัญญาให้ความช่วยเหลือบ่งว่า ทั้งสองฝ่ายจะออกค่าใช้จ่ายคนละครึ่ง กระทรวงธรรมการตั้งงบประมาณสมทบ ฝ่ายต่างประเทศโอนเงินมาตั้งจ่ายเป็นงวดๆ โดยความยินยอมของทั้งสองฝ่าย มอบอำนาจให้ ดร. เอ. จี. เอลลิส เป็นผู้สั่งจ่ายเงินตามโครงการนี้

‘การใช้จ่ายเงินตามโครงการนั้น ฝรั่งเชื่อถือความสะดวก รวดเร็ว
 ความสำเร็จตามโครงการ ส่วนฝ่ายไทยดีระบบการตรวจก่อนจ่าย
 ระเบียบแบบแผนของราชการ การใช้จ่ายเงินจึงประสบปัญหาหนานา
 ราชการ เป็นผลให้งานตามโครงการล่าช้า และเกิดความเสียหาย เพราะ
 งานเสร็จแล้ว เบิกเงินไม่ได้ คุณพระพณิชยสารวิเทศได้พยายามแก้ไขโดย
 ยการใ้จ่ายจากงบประมาณไม่ได้ก็ให้จ่ายจากเงินฝรั่ง งบประมาณของฝรั่ง
 มตกลง ก็ต้องประสบปัญหาเดิมอยู่อีก คุณพระพณิชยสารวิเทศได้เจรจา
 ไขโดยขอแย่งงบจ่ายจากงบประจำเป็นงบใหม่อีกงบหนึ่ง เรียกว่า ‘หมวด
 ฝีมือ’ ได้กำหนดรายการจ่ายไว้กว้าง ๆ เพื่อให้การใช้จ่ายของงบนี้มีการ
 ่งตัวยิ่งขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์แก่การใช้จ่ายตามโครงการเป็น
 ่างมาก การเจรจากันในสมัยนั้น ก็เป็นที่รู้ ๆ กันอยู่ว่า ต้องใช้เวลา
 นและยากพอๆ จึงนับว่าเป็นผลงานที่สำคัญชิ้นหนึ่งที่คุณพระพณิชยสาร
 เทศได้ทำไว้’

“นายบรรเจ็ด เทศวิศาล อดีตหัวหน้ากองกลาง สำนักงานปลัด
 กระทรวงศึกษาธิการบันทึกว่า ‘คุณพระพณิชยสารวิเทศเป็นผู้มีอารมณ์ดี
 ถือตัว ไม่ว่าจะพูดหรือติดต่อกับข้าราชการชั้นใด ๆ ก็ตาม โดย
 พาะข้าราชการชั้นผู้น้อยท่านมักจะหัวเราะรื่นเริงอยู่เสมอ ทำให้ข้าราชการ
 ผู้ติดต่อกับท่านสนุกสนานรื่นเริงไปด้วย ไม่ต้องหวาดภัยหรือกลัวถูกดู
 ็นเป็นผู้สุจริตที่ซื่อตรง หวังผลในราชการเป็นที่ตั้ง หวังดีต่อหน้าที่ราช
 ราชจริงใจ ไม่คร่ำเคร่งจนเกินไป

‘ครั้งหนึ่งเมื่อท่านออกจากราชการไปแล้ว ได้เข้ามาหาผม (ขณะดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองกลาง) ท่านได้ทำหนังสือระเบียบงานสารบรรณมาให้ ท่านว่า ท่านไปงานแห่งหนึ่งเขาแจกหนังสือระเบียบงานสารบรรณ ท่านไม่ต้องใช้แล้ว จึงนำมาให้ทางกองกลางเพื่อจะได้ประโยชน์แก่ราชการ ผมได้กราบขอบพระคุณท่าน ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าแม้ท่านจะพ้นจากราชการไปแล้ว จิตใจท่าน ก็ยัง ระลึกและ ห่วงงาน ของกระทรวงศึกษาธิการเสมอ นับว่าเป็นผู้มีจิตใจสูง’

คุณงามความดีของคุณพระพนิชยสารวิเทศก็อย่างหนึ่ง ท่านชอบเขียนบทความเกี่ยวกับความรู้ในเรื่องต่าง ๆ กับเคยแต่งบทละครพูดไว้สองเรื่อง คือเรื่อง “น้ำแข็งที่ละลาย” และเรื่อง “บทเรียนของสตรี” ซึ่งโรงพิมพ์คุรุสภาได้รวบรวมจัดพิมพ์ไว้ใน หนังสือชุดภาษาไทยอันฉบับที่ ๕๐๘ ส่วนคำบรรยายของท่านเรื่อง ประวัติ การ ศึกษา ของ ประเทศ สยาม ได้ตีพิมพ์ในหนังสือวิทยากรเล่ม ๓๑ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๔ นอกจากนี้ ในปี ๒๕๐๑ ท่านได้สมัครไปร่วมการเดินทางเพื่อการศึกษาในระหว่างปีดภาคเรียนฤดูร้อน (ต.ศ.ร.) ตามที่คุรุสภาได้จัดขึ้นเพื่อให้สมาชิกได้มีโอกาสเดินทางร่วมกันไปชมภูมิประเทศไทยฝั่งมหาสมุทรอินเดีย ในการนี้ คุรุสภาได้จัดให้มีการประกวดเรียงความ เกี่ยวกับ การ เดินทาง ครั้งนี้ ในระหว่างสมาชิก ต.ศ.ร. ด้วยกัน ปรากฏว่าคุณพระพนิชยสารวิเทศได้ส่งเรียงความเข้าประกวดด้วยในฐานะสมาชิกคุรุสภาจังหวัดพระนคร ผลของการประกวด ฉบับของคุณพระพนิชยสารวิเทศได้รับรางวัลที่ ๑ และ

เรียงความนี้ให้นำลงพิมพ์ในหนังสือวิทยาสารปีที่ ๕๗ ฉบับที่ ๑๑

พ.ศ. ๒๕๐๑

“อาจสรุปได้ว่า ตลอดชีวิตของคุณพระพนิชยสารวิเทศ ท่านได้ปฏิบัติ
ตนดั่งคำปฏิญาณของครูที่กล่าวในงานวันครูของทุกปี คือ (๑) บำเพ็ญตน
สมกับที่ได้ชื่อว่าเป็นครู (๒) ตั้งใจฝึกสอนศิษย์ให้เป็น พลเมืองดี ของชาติ
(๓) รักษาชื่อเสียงของคณะครูและบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์แก่สังคม

“ข้าพเจ้าเคารพนับถือคุณพระพนิชยสารวิเทศในฐานะที่ท่านเป็นครู
รุ่นอาวุโสและเห็นว่าท่านเป็นบุคคลที่ครูรุ่นหลังอาจถือเป็นตัวอย่างได้”

พ.ศ. ๒๕๗๘ ท่านย้ายไปเป็นผู้บังคับการโรงเรียนนชิราวุธวิทยาลัย
ระยะเวลาที่อยู่โรงเรียนนชิราวุธฯ เป็นเวลา ๑ ปี ได้พยายามปรับปรุง
ให้โรงเรียนเจริญขึ้นทั้งทางด้านการเรียนและการกีฬาจนมีผู้นิยมมีนักเรียน
เพิ่มช้นมาก

นายคำนึ่ง ชาญเลขา ประธานคณะกรรมการตรวจเงินแผ่นดิน
มักเรียนเก่าโรงเรียนนชิราวุธวิทยาลัย ได้เขียนคำไว้อาลัยไว้ดังนี้

“คุณครูพระพนิชยสารวิเทศ เคยสอนหนังสือข้าพเจ้า แม้ว่าจะเป็
ระยะเวลาเพียงปีเศษ ๆ แต่จิตใจของคุณครูก็ได้ฝังแน่นอยู่ในใจของข้าพเจ้า
ตลอดมาจนทุกวันนี้ พุฒได้ว่าท่านเป็นคนหนึ่งที่ได้ให้ความเมตตาปรานีแก่
ศิษย์ทุกคน ความดีอันเป็นที่รักนอยู่ทั่ว ๆ ไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่
ข้าพเจ้า

“ในสมัยที่นชิราวุธวิทยาลัย เปิดช้นใหม่ ๆ เราเรียกชื่อคณะตามชื่อ
ครูผู้กำกับคณะ ไม่ใช่คณะดุสิต คณะจิตรลดา หรือ คณะพญาไท อย่าง

ปัจจุบัน คณะปริชาณาสาสน์ คณะประทัด ๆ คณะวิเศษ ๆ ล้วนแต่อยู่ในความทรงจำของพวกเราเป็นอย่างดี เพราะครูทุกคนล้วนแต่โอนมาจากโรงเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์เดิม คือมาจากราชวิทยาลัย มหาตเล็กหลวง มหาตเล็กหลวงเชียงใหม่ทั้งนั้น ข้าพเจ้าคิดว่าคงจะขาดครูผู้กำกับคณะไปคณะหนึ่ง คณะนั้นจึงคุอลเวงกันมาก (คณะตรงข้ามอำเภอคูสิต) เริ่มต้นคุณพระพนิชยสารวิเทศอยู่ปีเดียวก็ย้ายกลับเข้ากระทรวงศึกษาธิการ คุณพระตีรณสาร ๆ มาอยู่อีกปีหนึ่ง ก็เปลี่ยนเป็นคุณพระช่วง ๆ และคุณหลวงอิงศรีกสิกร พระปวโรฬารวิทยา ตามลำดับ ครูคณะอื่น ๆ ก็ล้วนแต่เรียนวิชาครู แต่แปลกที่ครูคณะนี้ส่วนมากมาจากแขนงวิชาต่าง ๆ กัน เช่น วิศวกรรม เกษตรกรรม พาณิชยศาสตร์ ฯลฯ คุณพระพนิชยสารวิเทศ สำเร็จมาทางพาณิชยศาสตร์และการบัญชี ตั้งนั้นในระยะหลังนี้ ความเกี่ยวพันระหว่างข้าพเจ้าและคุณพระพนิชย ๆ จึงมีมากกว่าครูอื่น ๆ เพราะมีความจำเป็นต้องติดต่อสอบถามเกี่ยวกับการบัญชีกันเสมอมา ท่านเคยขอโอนหน้าที่ผู้สอบบัญชีกิตติมศักดิ์ของสมาคมสโมสรมูลนิธิ ก็หลายแห่ง โดยท่านอ้างว่าแก่ชราแล้ว ทำงานไม่ไหว การسنชีวิตของท่านในครั้งนั้นจึงยังความสลัดใจแก่ข้าพเจ้าเป็นอย่างยิ่ง

“ชีวิตของความเป็นครูนั้น ลูกศิษย์ ลูกหาขึ้น มารับ ใช้ประเทศชาติบ้านเมืองมากายก่ายกอง หากท่านผู้ใดจะได้นำเอาแนวทางของท่านไปอบรมสั่งสอนและปฏิบัติ ย่อมจะเป็นผลดีแก่ประเทศชาติและตัวท่านเอง รวมทั้งครอบครัวและผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชา ข้าพเจ้าขอยืนยันว่าคำอบรมสั่งสอนของท่านที่มีต่อข้าพเจ้านั้น ได้ทำให้ข้าพเจ้าเป็น “คน” และที่

ข้าพเจ้าอยู่ใต้ตลอดครอดฝั่งมาจากทุกวันนี้ ก็เพราะคำอบรมสั่งสอนส่วนหนึ่งของท่านที่ได้ให้ไว้แก่ข้าพเจ้า

“ข้าพเจ้ามีความเชื่อมั่นว่าผลแห่งคุณงามความดีของคุณครูที่ได้ปฏิบัติไว้ในระยะที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ จะมีผลส่งเสริมให้ดวงวิญญาณของคุณครูได้ประสบสุคติในสัมปรายภพอย่างแน่นอน

“ข้าพเจ้าขอถือคำไว้อาลัยนี้ต่าง ดอกไม้ธูปเทียน บูชาพระคุณของคุณครูที่มีต่อข้าพเจ้า ขอให้อำนาจแห่งกุศลกรรม คุณงามความดีทั้งหลายที่คุณครูได้บำเพ็ญไว้จึงประมวลกันให้สำเร็จเป็นอุปถัมภ์กรรม ติดตามอุปถัมภ์ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ ของคุณครูผู้ล่วงลับ ไปสู่ปรโลก ให้ประสบสันติสุขโดยสมบูรณ์ ใน ทิพยสถาน สมตามเจตนาของบรรดาท่านเจ้าภาพ

“ในฐานะที่ท่านเคยเป็นครูผู้กำกับคณะในวิชาวุฒวิद्याลย์ และได้กลับมาเป็นผู้บังคับการวุฒวิद्याลย์อยู่ระยะหนึ่ง ข้าพเจ้าในนามสมาคมนักเรียนเก่าวุฒวิद्याลย์ ฯ ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและอานิสงส์คุณบุญราศีแห่งอามิสถาน ซึ่งคุณครูได้ปฏิบัติมาจงเป็นสำภาทองนำคุณครูข้ามห้วงมหรรณพสงสาร ถึงซึ่งอมตมหานฤพานเทอญ”

พ.ศ. ๒๔๘๕ พระพนิชยสารวิเทศได้ลาออกจากโรงเรียนวุฒวิद्याลย์ เพราะไม่มีใครสบายเกี่ยวกับโรคกะเพาะ จึงพักรักษาตัว ต่อมาก็มียุมาเชิญให้ท่านไปสอนพิเศษตามโรงเรียนต่าง ๆ อีกหลายแห่ง เช่น มหา-วิทยาลัยเกษตรศาสตร์ โรงเรียนเทเวศร์ศึกษา เป็นต้น

เมื่อพ.ศ. ๒๔๙๒ พระยาสุภชิต การ บร ร จ อ า จ า ร ย ์ โ ร ง เ ร ย ี น
 วิศวกรรมรถไฟ เชิญท่านไปสอนที่โรงเรียนและบรรจุเข้าเป็นข้าราชการ
 รถไฟด้วย ท่านจึงสอนประจำอยู่ที่โรงเรียนวิศวกรรมรถไฟนั้นจนกระทั่ง
 เกษียณอายุ

พระพนิชยสารวิเทศเป็นผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก ท่าน
 ทำบุญให้ท่านพึ่งพระธรรมเทศนาอยู่เป็นนิตย์ ภายหลังที่ท่านเกษียณอายุ
 ออกจากราชการแล้วก็หันเข้าวัดบำเพ็ญกุศลยิ่งขึ้น ท่านไปพึ่งพระธรรม
 เทศนาที่วัดเบญจมบพิตรเป็นประจำทุกวันพระมิได้ขาด นอกจากจะเจ็บ
 ป่วยจริง ๆ ท่านช่วยทำประโยชน์ให้วัดจนได้รับเลือกเป็นประธานกรรมการ
 มูลนิธิวัดเบญจมบพิตร เมื่อถึงวันเกิดของท่านจะทำบุญผลัดเปลี่ยนไปทุกปี
 เช่น ทอดกฐิน บำรุงโรงเรียนคนตาบอด โรงเรียนสอนคนหูหนวก
 สมาคมปราบวัณโรค สมาคมโรคมะเร็ง โรงพยาบาลสงฆ์ โรงพยาบาล
 จุฬาลงกรณ์ และตั้งมูลนิธิอุดหนุนยากจนตามโรงเรียนต่าง ๆ เป็นต้น

สิ่งที่ท่านภูมิใจมากที่สุดคือ ท่านได้สร้างห้องสมุดสำหรับประชาชน
 ชนที่วัดหนังตำบลบางขุนเทียน ให้ชื่อว่า “ห้องสมุดประชาชน มนธาตุ
 ผลิติน” เพราะรักหนังสือมาก ท่านกล่าวว่าหนังสือทำให้ได้รับความรู้
 และความรื่นเริง จึงอยากให้คนอื่นได้รับอย่างท่านบ้าง

พระพนิชยสาร วิเทศ ได้รับ พระ ราช ทาน เกร็ อ ง ราช อิศรียา ภรณ์ คือ
 ตริตาภรณ์ช้างเผือก จตุรตาภรณ์มงกุฎไทย เหริยัญจักรพรรดิมาลา

พระพนัชชยสารวิเทศ ได้สมรสกับนางสาวเสงี่ยม สุวรรณปัทม์
บุตริพระยาสวัสดิศิริศรีสมันตราษฎร์นายก เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๘
มีบุตรธิดารวม ๘ คน คือ

๑. นายผงาด มนธาตุผลิน
๒. น.ส.สงบ มนธาตุผลิน (ถึงแก่กรรม)
๓. นางผสม สีมานันท์
๔. น.ส.พรสุข มนธาตุผลิน
๕. น.ส.สงวน มนธาตุผลิน
๖. ท.ญ. แดง มนธาตุผลิน (ถึงแก่กรรม)
๗. นายผसान มนธาตุผลิน
๘. นางโสภา บุราคม

ปกติท่านเป็นผู้ที่มีร่างกายแข็งแรง มีอารมณ์ดี มีความขยันหมั่น-
เพียร ทำอะไรทำจริง มีความมัธยัสถ์และกตัญญูทุกเวทีเป็นนิสัย ท่าน
เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของลูกหลานตลอดจนญาติมิตร ถ้าใครได้ทุกข์ร้อน
ท่านก็ให้ความอุปการะช่วยเหลือเสมอ ฉะนั้น ลูกหลานจึงรักเคารพท่าน
อยู่ในโอวาทของท่าน ลูกหลานทุกคนมีแต่ความสุขความเจริญ

พระพนัชชยสารวิเทศ ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ.

๒๕๑๓ ด้วยโรคเส้นโลหิตใหญ่ในสมองแตก รวมอายุ ๘๓ ปี

สงวน มนธาตุผลิน

นางสาวเทียบจุกา ถูกชะลาร

พ.ศ. ๒๔๓๘—๒๕๑๒

“ข้าพเจ้าเกิดเมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ ร.ศ. ๑๑๔ ตรงกับวันศุกร์แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ เป็นบุตรขุนบริรักษ์ศิริราช (สารภี) และนางบริรักษ์ศิริราช (ก้อนทอง) เป็นบุตรอันดับที่ ๗ ถ้านับจากที่มีชีวิตอยู่จนเป็นผู้ใหญ่ก็เป็นคนที่ ๔ มีพี่สาว ๒ คน และพี่ชาย ๑ คน เรียงลำดับดังนี้ คือ

๑. นางประสาธน์อักษรการ (สังวาลย์ ปิณฑะเกษตริณ ถึงแก่กรรม)
๒. นายร้อยเอก หลวงประจวบจตุรงค์ (สศ ถูกชะลาร ถึงแก่กรรม)
๓. นางสาวประดับ ถูกชะลาร
๔. นางสาวเทียบ ถูกชะลาร (มาเติมเป็นเทียบจุกา เมื่อสมัยจอมพลแปลก พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี กำหนดให้ตั้งชื่อหญิงและชายต่างกัน)
๕. นายผะอบ ถูกชะลาร น้องต่างมารดา

“บ้านเดิมของตระกูลข้าพเจ้าอยู่กลาง ถนนพารุค เรียกว่าตำบลบ้านฉนวน ถูกไล่ที่ทำถนน เหลืออยู่ริมถนนเพียงเล็กน้อย ก็ได้ขายไป ส่วนที่ที่ถูกไล่มาได้เงินชดเชยเลย มาซื้อที่ใหม่ริมคลองวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) ข้าพเจ้าเกิดที่บ้านใหม่นี้ คลองวัดราชบูรณะเป็นคลองต้น



นางสาวเทียบจุฑา อุกษะสาร

มาต้นตรงถนนตรีเพชร ตรงข้ามกับโรงเรียนเพาะช่างเดี๋ยวนี้ ปากคลอง
ติดต่อกับคลองโอ่งอ่าง ตอนปากคลองเป็นที่ตั้งโรงไฟฟ้าปัจจุบันนี้ (ฝั่ง
ตรงข้ามคลองกับบ้านข้าพเจ้าเป็นกุฏิพระ หนังกุฏิเป็นอยู่เรือนของสมเด็จพระเจ้า
วชิร ต่อจากอยู่ไปถึงตึกกุฏิสมเด็จพระเจ้าวชิร รอบคลองข้างอยู่เรือนมีต้นโพธิ์ใหญ่
อยู่ต้นหนึ่ง)

“ทางฝั่งคลองตรงข้ามกับวัดซึ่งบ้านข้าพเจ้าตั้งอยู่ ริมคลองมีทางเดิน
ถึงกันตลอด กว้างประมาณ ๒ เมตร ทางเดินนั้นผ่านบ้านอีกสองสามบ้าน
ก็ไปทะลุออกถนนพาหุรัด อีกด้านหนึ่งผ่านบ้านเพียงบ้านเดียวไปทะลุออก
สะพานข้ามคลองเข้าวัดราชบูรณะ ทางที่จะเลยวชนสะพานนี้ ต้องชน
บันไดแคบ ๆ วกไปวนมา ในสมัยที่ข้าพเจ้ายังเด็กชอบใจนักหนา นาน ๆ
จึงจะได้ไปทางนี้สักครั้ง เช่นไปก่อพระเจดีย์ทรายในเทศกาลสงกรานต์
ริมคลองมีบ้านข้าพเจ้าอยู่บ้านเดียวทมิเชอนเบนเชอนไม้สัก เพราะบิดา
ข้าพเจ้าเป็นคนขยัน ลงมือทำด้วยตนเอง รวบรวมที่อยู่ถัดทางเดินเข้าไปทำ
ด้วยไม้สัก (ได้แก่ไม้ซึ่งก่อนที่เขาจะเลยเป็นแผ่นกระดาน เขาก็เลยให้
หน้าตรงเสียก่อน เรียกว่าไม้ รากาถูกกว่าไม้หน้าเรียบทั้งสองข้าง
เวลาตีรวกเอาด้านเรียบไว้ข้างนอก) การก่อสร้างบ้านเรือนบิดาข้าพเจ้าก็
ทำเอง บ้านก็ทำด้วยไม้สัก ชนบันไดหน้าบ้านก็ถึงชานเรือน มีราวไม้โปร่ง
ไปถึงห้องหนึ่งไม่มีฝา ก็ห้องรับแขกนั้นแหละ มีชานเดินไปถึงเรือนนอน
และครัวอยู่ด้านหลัง

“การที่ริมคลองอยู่หน้าบ้าน เด็ด ๆ จึงว่ายาเนาเบน ไม่เหมือนเดี๋ยวนี้
ไม่รู้จะไปหัดให้เด็กว่ายาเนาที่ไหน ต่อไปคนจะว่ายาเนาไม่เบนมากขึ้น ซึ่ง

เป็นภัยแก่การเดินทาง ๆ เรือ ข้าพเจ้าหัดว่ายน้ำแต่ ๓ ขวบเห็นจะได้ ใส่
 พวงมาลัยว่ายน้ำไปตลอดคลอง มารดาข้าพเจ้าเห็นท่าจะว่ายน้ำไม่เป็น จึงจับ
 ถอดพวงมาลัยแล้วโยนไปกลางคลอง อารามตกใจว่ายน้ำเข้ามาทำน้ำได้ ตั้งแต่
 นั้นก็ไม่ต้องใส่พวงมาลัย

“เหตุที่บ้านข้าพเจ้าอยู่ริมคลอง และมีเรือบดเรือสำปั้นเล็ก ๆ จึง
 เป็นที่สนุกสำหรับเพื่อนฝูงมาเล่นเรือกัน ในฤดูหนาว ข้าพเจ้าเป็นคนถือ
 ท้ายที่เพื่อนฝูงไว้วางใจ เล่นมาแต่เด็กจนถึงเป็นครู ก็มีเพื่อนครุנדักกันไป
 ในวันอาทิตย์ บางคราวยังหาญข้ามแม่น้ำไปพายตามคลองฝั่งธนบุรี

“ในสมัยก่อนถนนพายุหิมะที่ไฟไหม้บ่อยที่สุดตั้งแต่เรียกว่าบ้าน
 ญวนอยู่แล้ว บ้านบิดามารดาข้าพเจ้าถูกไฟไหม้ถึง ๒ ครั้ง ตั้งแต่เป็นบ้าน
 ญวนครึ่งหนึ่ง มาอยู่บ้านที่ข้าพเจ้าเกิดคนก็ถูกออกครึ่งหนึ่ง เวลานั้นข้าพเจ้า
 อายุได้ ๘ ขวบ เรือใหญ่ใหม่หมดเหลือแต่เรือแถวที่ปลูกให้คนใช้อยู่
 และซ่อมแซมอยู่มาเป็นหลายปี

“บิดาข้าพเจ้าเป็นข้าราชการกรมศุลกากร เขามักจะพูดกันว่าคนที่
 ทำงานกรมนี้รวย เพราะเป็นที่เก็บภาษี เรียกว่าภาษีร้อยชักสาม แต่บิดา
 ข้าพเจ้าไม่รวย เพราะเป็นผู้ตั้งมั่นในหลักธรรม ทั้งได้ส่งสอนบุตรหลาน
 ต่อ ๆ มา รอคิวที่เป็นคนขยัน มารดาข้าพเจ้าก็ขยัน มีฝีมือในการทำ
 อาหาร ท่านเล่าว่าท่านทำขนมให้บ่าวชายมาตั้งแต่เล็ก ๆ ลูกชั้นแต่เข้าครัว
 ในสมัยที่ท่านแต่งงานแล้ว ก็ทำไส้กรอกหมูแฉม, ปลาแฉม, ให้บ่าวชาย
 ที่ประคุดสะพานหัน (เดิมเป็นประตูเมือง มีกำแพง สะพานข้ามคลองโอบอ่าง

นั้นไม่ได้ คือเวลาเรือจะลัดสะพานไม่ได้ ก็หันให้เรือลัดไป) ใครอยู่
ถึงไหนก็มาซื้อ ความขยันของทั้งสองท่านนี้จึงทำให้ท่านเอาตัวรอดมาได้
ถึงแม้จะถูกไล่ที่ถูกไฟไหม้ถึงสองครั้ง

ในวัยบ้านอันเดียวกัน แต่เป็นที่คนสองแปด ท่านหลงเป็นที่คน
ของคุณป้า พี่สาวมารดาของข้าพเจ้า ท่านมีบุตรสาวสองคน คนพี่ชื่อเยอน
คนน้องชื่อยิม พี่เยอนแต่งงานกับนายเจิม ไชยสุต มีบุตรสาวชื่อแจลัม
เกิดปีเดียวกับข้าพเจ้า แต่อ่อนเคือนกว่า กับมีบุตรเลี้ยงของคุณป้าอีกหนึ่ง
คน อายุแก่กว่าข้าพเจ้า ๑ ปี เด็กสามคนนั้นจึงเป็นเพื่อนเล่นกับข้าพเจ้า
ในสมัยนั้น คุณละครแกสินบนแล้ว ข้าพเจ้าก็จามาเล่น จนเจ้าคุณประสิทธิ์
บิดาเจ้าพระยารามราฆพให้เครื่องแต่งตัวนางละครข้าพเจ้า ๑ ชุด คุณหญิง
ของท่านเป็นน้ามารดาข้าพเจ้า ท่านมีละครในบ้าน นอกจากเล่นละคร
ก็เล่นเกมต่าง ๆ ของเด็ก ๆ เช่นเล่นเอาเถิดซ่อนหา แต่ที่ข้าพเจ้าชอบเล่น
มากที่สุดคือข้าพเจ้าเป็นครู เด็กอื่น ๆ เป็นนักเรียน

“ข้าพเจ้าเริ่มเรียนหนังสือเมื่ออายุประมาณ ๕ ขวบ เรียนกับพี่สังวาลย์
ที่บ้าน เรียนหนังสือมูลบทบรรพกิจ เอาหนังสือมาวางบนม้าสูงประมาณ
๔ นิ้วฟุต ใช้ไม้ก้านธูปชี้ เริ่มเรียนตอนเช้าเมื่อรับประทานอาหารแล้ว
พอกกลางวันก็เลิก ข้าพเจ้าอ่านได้เร็ว พอจบมูลบทก็อ่านหนังสือเรื่อง
ต่าง ๆ ออก

“พออ่านหนังสือออก มารดาข้าพเจ้าก็ให้อ่านหนังสือต่าง ๆ ที่มีอยู่
ในบ้าน พอท่านว่างธุระ ก็เรียกมาอ่านหนังสือให้ฟัง ที่ชอบให้อ่านบ่อย

ที่สุดก็เรื่องควา เรื่องไกรทอง ต่อมาก็ให้คนยืมหนังสือห้องสมุดไปให้อ่าน เช่นเรื่องสามก๊ก พงศาวดาร ข้าพเจ้าก็อ่านได้ไม่เบื่อเพราะชอบอยู่แล้ว อ่านหนังสือแล้วก็ไม่ได้ไปเล่นอย่างอื่น

“ต่อมาจนอายุได้ ๘ ขวบ พี่เขยเขาน้าแม่แจ่มไปเข้าโรงเรียนเสาวภา ข้าพเจ้าก็อยากเข้าโรงเรียนบ้าง จึงรบเร้ามารดาให้พาไปเข้าโรงเรียน มารดาก็ไปติดต่อกับพวบนครของหลวงทวยหาญรักษา ซึ่งเป็นอาข้าพเจ้า พวบนครเรียนกลุสกรู่วังหลังก็พาข้าพเจ้าไปเข้าโรงเรียนสตรีวิทยา ซึ่งตั้งอยู่ที่ตึกแถวริมถนนทหารบกทหารเรือ กับถนนเจริญกรุง เพราะมีสลูสกินแลบ ซึ่งเป็นนักเรียนวังหลังอยู่เป็นครูใหญ่ ข้าพเจ้าเข้าเรียนชั้นหนึ่ง”

ข้อความข้างบนนี้เป็นชีวประวัติของนางสาวเทียบจุกา ถูกชะสาร เขียนเองขณะเมื่อกำลังบวชอยู่ และได้เขียนทางไว้เพียงเท่าที่ยกมานี้

นางสาวเทียบจุกา ถูกชะสาร ได้ศึกษาอยู่ในโรงเรียนสตรีวิทยาจนสำเร็จชั้นมัธยมบริบูรณ์หญิงของสมัยนั้น คือชั้นมัธยมปีที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้รับประกาศนียบัตรพิเศษมูล (พ.) เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับประกาศนียบัตรพิเศษประถม (พ.ป.) เมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ และได้รับประกาศนียบัตรพิเศษมัธยม (พ.ม.) เมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๙

นางสาวเทียบจุกา ถูกชะสาร เริ่มเข้ารับราชการที่โรงเรียนสตรีวิทยาเมื่อวันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ จนถึงวันที่ ๓๐ ตุลาคม

พ.ศ. ๒๔๕๗ จึงย้ายไปประจำโรงเรียนศึกษานารี ต่อมาวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ย้ายไปประจำโรงเรียนเบญจมราชาลัย จากนั้นได้รับหน้าที่เป็นครูใหญ่โรงเรียนบำรุงเขาวาสตรี (โรงเรียนสอนภาษาจีน) เมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑ แล้วจึงย้ายไปประจำโรงเรียนสายปัญญาเมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ครั้นถึงวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๔ ย้ายกลับมาประจำโรงเรียนสตรีวิทยาอีก ถึงวันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ จึงไปรับหน้าที่ครูใหญ่โรงเรียนสตรีโชติเวช ในวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้ย้ายมาเป็นครูประจำกรมศึกษาธิการ และอยู่มาจนถึงวันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ก็เข้ารับตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนสุนารี ซึ่งเป็นโรงเรียนสตรีประจำจังหวัดนครราชสีมา จนถึงวันที่ ๒๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ จึงย้ายไปเป็นครูโรงเรียนสายปัญญา เนื่องจากท่านมีความถนัดในวิชาการช่างและการเรือนการครัวอยู่แล้ว เมื่อมาอยู่โรงเรียนสายปัญญาสมัยหม่อมราชวงศ์หญิงต๋อง สนิทวงศ์ ผู้มีความสามารถในวิชาการช่าง การครัวเป็นอันมาก เป็นอาจารย์ใหญ่ จึงเป็นที่สอคล้องกันมาก ต่อมาได้ย้ายไปรับหน้าที่ครูใหญ่โรงเรียนศึกษานารี เมื่อวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ใน พ.ศ. ๒๔๘๒ โรงเรียนเสาวภาผ่ายสามัญได้ย้ายมาอยู่ที่โรงเรียนศึกษานารี ท่านก็ได้บริหารโรงเรียนมาด้วยความเรียบร้อย จนในครั้งสุดท้ายจึงย้ายไปเป็นครูประจำกรมสามัญศึกษา (เดิม) แผนกตรวจ กองโรงเรียนราษฎร์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ และอยู่ในตำแหน่งนี้จนกระทั่งครบเกษียณอายุ นางสาวเทียบจุฑา ฤกษ์สาร ได้รับพระราชทานเครื่องราช

อิสริยาภรณ์ จตุรตถาภรณ์มงกุฎไทย เบญจมาภรณ์ช้างเผือก และเหรียญ
จักรพรรดิมาลา

นอกจากจะปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยความขยันหมั่นเพียร และด้วยความ
เที่ยงตรงซื่อสัตย์สุจริตแล้ว นางสาวเทียบจุกา ถูกชะสาร ยังเป็นผู้ที่
เชื่อมั่นในความคิดเห็นของตนเองอย่างแน่วแน่ รักความเป็นผู้นำ เป็นผู้
สนใจ ใฝ่หาความรู้เกี่ยวกับการศึกษาและหาความรู้ทั่วไปเพิ่ม
เติมด้วยการไปดู ไปฟัง กิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์อยู่เสมอ ทั้งมี
นิสัยและฝีมือในเรื่องศิลปหัตถกรรม จนได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการ
ตัดสิน การ ประกวดในงาน แสวง ศิลปหัตถกรรม นักเรียน เป็น ประจำทุกปี
ผลงานที่เห็นได้ชัดคือ เขียนตำราอาหารออกจำหน่ายถึง ๓ เล่ม ชื่อตำรับ
อาหารคาวหวาน ตำรับอาหารทั้ง ๓ เล่มนี้ ใช้เป็นคู่มือแม่บ้านในการ
ประกอบอาหารประจำวันได้ดี ยิ่งกว่านั้น นางสาวเทียบจุกา ถูกชะสาร
ยังเป็นนักดนตรีที่สามารถเล่นดนตรีได้อย่างไพเราะเพราะพริ้ง ดนตรีที่
ถนัดคือจะเข้ เคยแสดงร่วมวงดนตรี ของ สามัคยาจารย์ สมาคม และ ของ
ครูสุภา

ระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง ขณะบรรพชาอยู่ในกองโรงเรียน
ราษฎร์ นางสาวเทียบจุกา ถูกชะสาร ได้ประสบภัยทางอากาศ เนื่องจาก
บ้านเดิมอยู่ใกล้โรงไฟฟ้าวัดเลียบ จึงถูกระเบิดพังหมด ตนเองก็ได้รับบาดเจ็บ
เจ็บ หลังจากหายป่วยแล้ว ได้ย้ายมาอยู่ที่ถ้ำแถวใกล้วัดราชาธิวาส ต่อมา
เมื่อออกจากราชการแล้ว จึงได้ย้ายไปปลูกตึกอยู่ที่ถนนสุทธิสารวินิจฉัย ซอย

อินทราภระ ๑๐ ในระหว่างการก่อสร้าง ท่านเป็นผู้ซื้ออุปกรณ์การก่อสร้าง
เอง ควบคุมงานเอง ติกของท่านจึงแข็งแรงมาก

ในเรื่องส่วนตัวของนางสาวเทียบจุกา ถูกชะสาร์ ที่ควรเป็นตัวอย่าง
แก่คนรุ่นหลังก็คือ เป็นผู้ระเบียบในความเป็นอยู่อย่างสม่ำเสมอ เช่น
จัดตารางอาหารประจำวันให้คนรับใช้ทำตลอดสัปดาห์ ถ้ามีเวลาก็มักลงมือ
ทำอาหารด้วยตนเอง ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ด้วยการ ปลูกไม้ดอก
ไม้ใบ ไม้ผล ไม้ใช้เองและจำหน่าย ตัดเย็บเสื้อผ้าใส่เองไม่ต้องจ้าง เป็นผู้
รักสวยรักงาม และทันสมัยอยู่เสมอในเรื่องการแต่งกาย ซึ่งก็เป็นไปอย่าง
ประหยัด บ้านของท่านไม่ว่าจะเป็นที่บ้านเดิม ที่ตึกแถว หรือที่บ้านสร้าง
ใหม่ก็ตาม ท่านจะดูแลรักษาให้สะอาดเรียบร้อยทุกห้อง นับตั้งแต่ห้อง
รับแขก ห้องนอน ห้องครัว ตลอดจนห้องส้วม นางสาวเทียบจุกา
ถูกชะสาร์ เป็นผู้สนใจนาฏศิลป์มาก มีความสุขในการได้ชมโขน ละคร
ของกรมศิลปากรทุกเรื่อง เป็นผู้ว่างไม่ได้ ชอบทำงาน และก็ทำงาน
ตลอดชีวิต เมื่อออกมารับพระราชทานบำนาญแล้ว ก็ยังไปทำงานในโรง-
เรียนราษฎรจนถึงเวลาป่วย ครั้นสุดท้ายแห่งชีวิตจึงหยุดทำงานนอกบ้าน
ขณะป่วยก็ยังเย็บเสื้อผ้าเอง เพราะผมหลง ต้องคิดแปลงเสื้อผ้าให้เล็กลงตาม

นางสาวเทียบจุกา ถูกชะสาร์ เป็นผู้เยี่ยมไปด้วยความเมตตากรุณา
ชอบเลี้ยงเด็ก มีอารมณ์ดี ถึงกับมีผู้พูดว่า "ครูสิริ (นางสาวสิริมา จินณาสา)
ชอบเลี้ยงสุนัข ครูเทียบชอบเลี้ยงเด็ก" ตลอดระยะเวลาที่มีชีวิตอยู่ ท่าน
ได้เลี้ยงเด็กไว้เป็นรุ่น ๆ อุปการะเลี้ยงดูให้การศึกษาจนเติบโต ได้ดีเป็น

หลักฐานไปแล้วก็มี ยังอยู่ในอุปการะจนกระทั่งสิ้นชีวิตก็มี ที่เลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรมมี ๓ คน คนแรกเป็นหญิงศึกษาจนถึงชั้นปริญญา ท่านได้จัดการแต่งงานให้ ปัจจุบันมีตำแหน่งหน้าที่และหลักฐานดี คนที่สองเป็นชายเรียนสำเร็จวิชาช่างกล และออกทำงานแล้ว คนที่สามเป็นหญิงและเป็นหลานกำลังศึกษาอยู่ แม่เมื่อถึงแก่กรรมแล้ว ก็ยังมีเด็กชายในอุปการะกำลังศึกษาในชั้นมัธยมอีก ๒ คน

นางสาวนงลักษณ์ รมยานนท์ ศึกษานิเทศก์เอก กองเผยแพร่การศึกษา สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ เป็นนักเรียนโรงเรียนสตรีโชติเวช ตลอดสมัยที่นางสาวเทียบจุกา ฤกษ์สารเป็นครูใหญ่ ได้กล่าวถึงท่านว่า

“อาจารย์เทียบจุกา ฤกษ์สาร เป็นผู้มีความเมตตากรุณา ชยันต์ขันแข็ง และมีบุคลิกสมเป็นครูใหญ่ เวลาเข้าท่านมักจะออกตรวจแถวนักเรียน และจะได้ตามทุกข์สุขเสมอในเมื่อมีโอกาส เมื่อศิษย์สำเร็จการศึกษาไปแล้ว ท่านก็ยังอุตสาหะติดตามตามข่าว เป็นผู้มีความเอื้อเฟื้อไม่เฉพาะแต่แก่ผู้เป็นศิษย์เท่านั้น แม้ผู้ใดมีความข้องใจ หรือมีปัญหาประการใด หากท่านสามารถก็จะกรุณาให้คำแนะนำด้วยดีเสมอ”

นางสาวสวัสดิ์ วรรณโกวิท ข้าราชการบำนาญ ผู้เคยเป็นอาจารย์เอกวิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาจวงกรณ์ และได้เริ่มรับราชการครั้งแรกเป็นครูโรงเรียนสตรีโชติเวช สมัยนางสาวเทียบจุกา ฤกษ์สารเป็นครูใหญ่โรงเรียนนั้น ได้กล่าวถึงท่านไว้ดังนี้

“ท่านอาจารย์เทียบ ฤกษ์सार (เทียบจุฑา) ผู้เข้มแข็งแห่งโรงเรียนสตรีโชติเวชในอภิตสมัย !

“เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่ข้าพเจ้าเพิ่งได้รับทราบอย่างกะทันหันในการที่จะเขียนเรื่องราวในอภิตของท่านอาจารย์เทียบ ผู้เป็นที่เคารพรักอย่างสูงของข้าพเจ้าและเพื่อน ๆ ในสมัยเดียวกัน เราจึงหาเวลาที่จะนึกและไต่ถามบรรดาญาติมิตรและสานุศิษย์ของท่านถึงเหตุการณ์และเรื่องราวที่น่าสนใจอีกเป็นอันมากไม่ได้ เรื่องที่น่าเขียน น่ารู้อ น่าสรรเสริญ แต่นึกไม่ได้ จึงไม่ปรากฏออกมาอย่างที่ต้องการ ท่านทั้งหลายที่ได้เคยเป็นสานุศิษย์ หรือเคยอยู่ได้บ้าง กับ บัญชา หรือ คุณเคยกับ ท่านในสมัยเดียวกับข้าพเจ้า โปรดให้อภัยที่เราไม่มีโอกาสช่วยกันร่วมเขียนให้ท่าน

“ราว ๆ ๓๐ ปีเศษมาแล้ว มีโรงเรียนสตรีแห่งหนึ่งเป็นโรงเรียนที่มีอาณาเขตไม่ใหญ่โตนัก แต่ก็มีชื่อเสียงรุ่งโรจน์พอสมควร เป็นที่รู้จักกันกว้างขวางในหมู่ประชาชนถิ่นนั้น และยังเป็นที่ยู่อักกันดีในเวลาต่อมา โรงเรียนนี้ตั้งอยู่ที่วัดเทวราชกุญชร ตำบลสามเสน ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้ ๆ กับสี่เสาสะพานเทเวศร์ โรงเรียนนี้มีชื่อว่าโรงเรียน สตรีโชติเวช เป็นโรงเรียนมัธยมศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ ไม่ได้ขึ้นกับกรมอาชีวศึกษาเหมือนในปัจจุบัน โรงเรียนนี้แหละเป็นแห่งแรกในชีวิตการเป็นครูของข้าพเจ้ากับเพื่อน ๆ ที่ถูกส่งไปในเวลาต่อมา ท่านอาจารย์เทียบได้เป็นครูใหญ่ และเป็นผู้บังคับบัญชาคนแรกของเราด้วย เมื่อได้สบตากันเป็นครั้งแรก ท่านกล่าวว่า อยู่ ! กระทรวงส่งตุ๊กตามาให้ฉันเล่นแล้ว

ท่านพูดหมายม ๆ พอข้าพเจ้าได้ยินก็รู้สึกทงกิ้วและตื้นตัน พยายามยิ้ม
แล้วนั่งก้มหน้านั่ง ท่านคงเห็นครุฑที่ไปใหม่ ๒ คน (มณี เกตุรายนาค)
ท่าทางเป็นเด็กเซย ๆ หน้าตาตื้น ๆ และอายุน้อย ยังไม่ถึง ๒๐ เมื่อ
ได้อยู่ด้วยกันต่อมาประมาณครึ่งเดือน พอมีเวลาว่างพบหน้ากันก็ปรับทุกข์
กันระหว่างเพื่อนฝูง เราก็เริ่มปากเสีย ประณามผู้ใหญ่อย่างไร้ความสุขภาพ
และรู้เท่าไม่ถึงการณ์ว่า โธ่! ลูกส่งออกมาอยู่โรงเรียนดัดสันดานแท้ๆ
ก็เพราะว่าท่านเป็นครุใหญ่ที่เข้มงวดกวดขัน ความคุมครุและนักเรียนให้อยู่
ในระเบียบวินัย และกฎเกณฑ์ที่ตัดตลอดเวลา ๒๔ ชั่วโมง รวมทั้งตัวท่าน
เองด้วย สำหรับตัวท่านเอง ท่านช่างเข้มแข็งฉลาดปราดเปรื่องเสียนี้กระไร
มีความจำดี มีความรู้กว้างขวาง เก่งเกือบทุกแขนงวิชา นับว่าสมยศ
ท่านเป็นครุใหญ่ที่มช่อเสียงสนทนาแหวนหน้าคนหนึ่งที่เดียว เข้าชนท่านก็
ตรวจสอบดูในตำราสอน (ล่องหน้า) ของครุทุกคน ซึ่งต้องทำอย่างละเอียด
ทั้งวิธีสอนและประเมินผล รวมทั้งทำเป็นโน้ตสน ๆ ให้นักเรียนจดลง
สมุดอีกด้วย โดยครุต้องค้นคว้าจากตำรา หากใครหยุดครุที่มาแทนอย่าง
กะทันหันจะใช้โน้ตสอนได้อย่างเต็มที่เท่ากับเจ้าของเดิม นอกจากนักเดิน
ไปดูการสอนตามชั้นของครุทุกคน คุยอยู่นานพอสมควรทีเดียว แล้วจึงไป
ตรวจห้องน้ำ กร้ว สวนดอกไม้ และความสะอาดตามสถานที่ต่าง ๆ ใน
โรงเรียน

“เนื่องจากพวกเราเป็นครุใหม่ งานชั้นหรืองานในด้านธุรการต่าง ๆ
ยังไม่ชินและไม่ชำนาญ ทำกันอย่างมุ่มง่าม พวกที่ถูกส่งไปส่วนมาก

ราว ๆ ๗๐% เป็นพวกจบจากโรงเรียนเบญจมราชาลัย จึงนับว่าคันทัน
กันทั้งนั้น ทำอะไร ไปไหนก็เป็นทีมเดียวกันหมด พอโรงเรียนเลิกก็ต้อง
กลับมาเรียนต่อ เรียนพิเศษที่โรงเรียนเก่า เพื่อจะได้สอบชั้นสูงต่อไปอีก
งานโรงเรียนทำทั้งวันไม่รู้จักหมด จนโรงเรียนเลิกแล้วก็ต้องอยู่ทำต่อเรื่อย
บางวันก็ต้องอยู่ถึงย่ำค่ำหรือเกือบ ๑ ทุ่ม (๑๙.๐๐ น.) จึงจะกลับบ้าน
ได้ ตัวท่านเองก็ไม่ได้กลับบ้านไปก่อน คงอยู่ควบคุมกับพวกเราด้วย
ทำไมงานถึงมากมายอย่างนี้? ก็เพราะว่าตั้งแต่โรงเรียนเริ่มต้นในเวลาเช้า
พวกเราชั่วโมงสอนเต็มอัตรา บางวันมีเวลาว่างเพียง ๑ ชั่วโมง บางวัน
มี ๒ ชั่วโมง นับเป็นอย่างมากที่สุด สอนเต็มที่โดยต้องเตรียมการสอนอย่าง
ละเอียดชนิดอธิบายอย่างแจ่มแจ้งทุกวิชาในไน้ติการสอน ทุกวันอาจารย์
ใหญ่จะเรียกสมุดไน้ติการสอนไปตรวจอย่างละเอียดทุกวิชา ทั้งคณิตศาสตร์
ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ สังคมศึกษา (เวลานั้นเรียกว่าภูมิประวัติ
ศาสตร์) ทุกหมวดวิชา บางทีก็แก้มาไน้ติอย่างละเอียดคล้ายแบบฝึกหัด
(เหมือนเราเป็นนักเรียนในชั้นของท่าน) ทั้งนี้ต้องมี การลอกใหม่ให้
เรียบร้อยอย่างดี ไ้ติการสอนแต่ละครั้งกินเวลานาน เพราะต้องค้นคว้า
ตำรับตำรา อ่านเขียนกันอย่างถูกต้อง เสร็จแล้วต้องทำบัญชีเรียกชื่อ
นักเรียน ซึ่งต้องเรียกนักเรียนทั้งเช้าและบ่าย ข้าพเจ้าทำซ้ำมาก เพราะ
ไม่สันหัด กว่าจะเสร็จเรียบร้อยก็พอตีห้าค่ำ เพื่อน ๆ ก็เหมือนกับข้าพเจ้า
นำตาตกทั้งข้างนอกข้างใน นอกจากนั้นยังมีสมุดประจำชั้น (ต้องลอก
ข้อสอบทั้งหมดลงในนั้นด้วย) การสอบ Test สอบข้อก็มีทุกเดือน

เป็นประจำ ไม่มีเว้น สอบบางหมวดบางวิชา และสอบหมดทุกวิชาใน
เวลาสั้นเทอมทุกเทอม ในสมุดรายงานนักเรียนก็ต้องคิดวิชาเป็นเปอร์เซ็นต์
ทุกวิชา รวมจำนวนนักเรียนทั้งหมดในชั้น ใครได้เปอร์เซ็นต์เท่าไร ได้ที่
เท่าไร ต้องลงไว้อย่างชัดแจ้งทุกเดือน ข้อสอบทุกครั้งต้องส่งครูใหญ่
ตรวจทั้งหมด มีการแก้ไขทุกท่วงบ้างพอสมควร แล้วจึงพิมพ์ได้ ต้อง
ตรวจคำตอบนักเรียนเป็นอันดับหนึ่ง ไม่มีการสอบแบบปรนัยอย่างขณะนี้
นอกจากยังมีการสอนวิชาอนุสภภาษาชาติ หัดกีฬานักเรียน และนำไปแข่ง
ชั้น เมื่อถึงการแข่งขันใหญ่ โรงเรียนเราก็กวาดถ้วยและโล่กีฬาของ
กระทรวงศึกษาธิการมากที่สุด นอกจากนั้นยังต้องหัดนักเรียนว่ายน้ำริมแม่น้ำ
เจ้าพระยาในวัดเทวราชกุญชรที่ตั้งโรงเรียนนี้เอง ข้าพเจ้าและเพื่อนบางคน
ว่ายน้ำไม่เป็น แต่ก็ไม่มีการยกเว้น ครูใหญ่ให้ครูอาวูโสเป็นผู้ใหญ่ไปด้วย
กับเราพร้อมด้วยภารโรง ผู้ปกครองนักเรียนที่บ้านอยู่แถบนั้นก็ช่วยดู คอย
ให้ความช่วยเหลือในความปลอดภัยของนักเรียนเมื่อไปสอบ ครูใหญ่ท่าน
ก็ไปช่วยดูบางครั้ง เราไปโรงเรียนกันแต่เช้ามาก เพราะต้องไปฝึกนักเรียน
สวาทพักอย่าง รวมทั้งกีฬา ไม่เว้นแม้แต่วันเสาร์และอาทิตย์ บางครั้งเรา
ไปซ้อมกันที่สนามเขาดิน หรือบางทีก็สนามวัดราชาธิวาส แต่ส่วนมาก
ไปเขาดิน สมัยนั้นไม่มีรถประจำโรงเรียนอย่างขณะนี้ ถนนหนทางยังเดิน
สะดวก เพราะรถรามีน้อย ผู้คนเดินถนนก็ไม่มาก เพราะฉะนั้น คณะ
นักเรียนและครูเวลาซ้อมกีฬาจึงเดินกันไปเป็นทางเต็มถนน หน้าโรงเรียน
จนถึงเขาดิน ผู้ช่วยหัดกีฬาก็เป็นครูและนักเรียนชาย ส่วนมากมาจาก
วัดราชาธิวาสและวัดเบญจมบพิตร เพราะใกล้กันมาก จากที่อื่นมาน้อย

เพราะต้องเดินทางไกล เมื่อถึงคราวเข้าแข่งขันในสนามกีฬา โรงเรียน
ได้ถ้วยโล่ชนะเลิศหลายใบ

“งานทั้งหลายที่เราได้ทำทั้งในเวลาและนอกเวลา ท่านจะอยู่ควบคุม
ถ้วยเสมอและคงเข้มงวดไม่ยอมละลดให้ใครได้กลับบ้าน โดยงานยังไม่เสร็จ
เรียบร้อย เมื่อข้าพเจ้าและเพื่อนซุคเดียวกันนั่งคุยกันถึงสมัยเมื่ออยู่โชติเวช
ยังอดหัวเราะไม่ได้เมื่อนึกถึงการทำงานด้วยอาการกระพืดกระเฟียด หน้าที่ซ้ำ
เติมตา ปากก็บ่นไปตลอดเวลา ยิ่งวันไหนต้องทำงานอยู่เย็นค่ำไม่มีใคร
หน้าตาสบายเลย ท่านครูใหญ่ท่านก็ทำไม่รู้ไม่ชี้เพราะจะให้งานของท่าน
เสร็จตรงเป้งตามแนวของท่าน ท่านเป็นผู้ปลุกฝังและฝึกให้เราทำงานอย่าง
มีประสิทธิภาพโดยแท้ แต่ในสมัยเราเพิ่งพ้นการเป็นนักเรียนออกมาใหม่
เป็นครูใหม่ ไม่เคยงาน เคยแต่เป็นนักเรียนอย่างสบาย เมื่อมาเข้ากับท่าน
ผู้นี้ จึงรู้สึกเป็นการทรมานใจ ซึ่งเรามาเข้าใจผลแห่งความดีของชีวิตใน
ภายหลัง

“ไม่แต่ในด้าน วิชาการที่ท่านสั่งหนัก การจัดดอกไม้ การเย็บปัก
ถักร้อย การฝีมือ ศิลปะต่าง ๆ การทำกับข้าว ขับร้องและดนตรี ท่านคิด
จะเข้แก่ง สีซอดังงออยู่ได้คล่อง ท่านมีชื่อเสียงปรากฏอยู่ไม่น้อยจากตำรา
ที่ท่านได้เขียนไว้ ทุก ๆ ปีในงานศิลปหัตถกรรมนักเรียน โรงเรียนทุกแห่ง
จะต้องออกร้านขายอาหารและการฝีมือ พวกครูที่เป็นเวรไปประจำร้าน(ผลัด
กันเป็นซุค) จะต้องไปช่วยท่านทำอาหารสำหรับขายที่บ้านท่าน ญาติพี่น้อง
ท่านช่วยกันทำทั้งบ้านรวมทั้งคนใช้ด้วย ท่านกำกับการเรียงอาหารเอง
แล้วนำไปขายในงานหาเงินให้โรงเรียน สมัยนั้นโชติเวชขายดีมาก

“ท่านอาจารย์เทียบเป็นครูเจนนัดและเป็รื่องปรารถไปเสียแทบทุกอย่าง
 นำสรรเสริญยิ่งนัก นับว่าเป็นตัวอย่างที่ดีข้หยอดได้ผู้หนึ่งในวงการการ
 ศึกษาทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบันนี้ ทั้งสมองและร่างกายท่านไม่ล้าสมัยเลย
 เสื้อผ้าการแต่งตัวของท่านก็ทันสมัย งานแม่บ้านท่านก็ทำได้อย่างดีทั้งๆ
 ที่ท่านมีชีวิตเป็นโสด ในที่สุดเราต่างก็แยกย้ายจากไปดำรงอาชีพตามโชค
 ชะตาของทุก ๆ ชีวิต อาจารย์เทียบคงจะได้ย้ายไปหลายแห่งจนได้ประจำ
 อยู่กองโรงเรียนราษฎร์ในชั้นสุดท้าย ท่านก็ได้บำเพ็ญตนเป็นครูที่มีคุณค่า
 ที่ที่สุดและปฏิบัติหน้าที่อย่างดีที่สุดจนสิ้นชีวิต

“เมื่อนึกถึงความสามารถและประสิทธิภาพของครูที่ดีทั้งหลายในอดีต
 ทำให้เราได้รู้สึกว่างานของครูในปัจจุบันนี้ทว่าหนักยิ่งยวด นั้น ที่แท้
 บुरพจารย์ของเราท่านได้ฟันฝ่ามาแล้วยิ่งกว่าพวกเราเสียอีก ท่านได้บำเพ็ญ
 ชีวิตเป็นประโยชน์ต่อโลกและสังคมเป็นส่วนรวมสมดังพุทธภาษิตว่า น
 สียา โลกวทุตฺถโน ออย่าเป็นคนรกโลก

“ในที่สุดข้าพเจ้าพร้อมด้วยมิตรสหายและสานุศิษย์ทั้งหลาย ซึ่งมี
 ใจอาลัยรักระลึกถึงท่านอาจารย์ ขอให้ผลแห่งความดีงามที่ท่านได้บำเพ็ญ
 ไว้ในโลก โปรดตกลงบันดาลให้วิญญาณอันบริสุทธิ์ไปสู่สุคติภพ มีความ
 สงบอยู่ในสรวงสวรรค์ชั่วนิรันดร”

นางกมลดา บัณฑิตะเกษตริณ หลานของนางสาวเทียบจุฑา ฤกษ์สาร
 ได้เขียนไว้ในหนังสืออนุสรณ์งาน พระราชทานเพลิงศพของท่านไว้ดังนี้

“ประวัติของคุณน้ำเทียบจุฑา ตามความทรงจำของข้าพเจ้าและคุณแม่ของข้าพเจ้าเล่าให้ฟัง คุณน้ำเป็นน้องคนเล็ก แก่กว่าข้าพเจ้า ๑๕ ปี คุณแม่เล่าว่าเมื่อข้าพเจ้าเกิดคุณน้ำตื่นตื่นมากถึงกับหยุดไม่ไป โรงเรียนในวันนั้น และต่อมาเมื่อข้าพเจ้าจำความได้ แทนที่จะเรียกว่าน้ำ ก็เรียกคุณนายเรื่อยมา คนที่บ้านแม่แต่คุณตาและคุณยายก็เรียกคุณนาย เพราะเมื่อเด็ก ๆ คุณน้ำเป็นคนเจ้าศเจ้าอย่าง ใครไม่เรียกคุณนายก็ไม่ยอมพูดด้วย มีนิสัยชอบเป็นผู้นำมาแต่เด็ก ๆ เช่นเวลาเล่นรำละครจะต้องรำออกหน้า เวลาเหาะต้องเดินรำเป็นวงกลม วันไปก็ไปอยู่ต่อท้ายคนข้างหลังก็เลิกไม่เล่น เพราะจะต้องไปรำตามหลังเขา คุณแม่ว่าเป็นเด็กว่าง่าย ร่างกายก็สมบูรณ์ เมื่อข้าพเจ้ายังเด็ก ๆ จำได้ว่าเป็นคนเจ้าระเบียบข้างสังสอน และไม่ชอบให้ตามใจเด็ก คุณพ่อคุณแม่ตามใจข้าพเจ้าจะต้องว่าทุกครั้งว่าให้เด็กจงจมูก ไม่ว่าจะพาไปไหนหรือออกรับแขกด้วยจะต้องทำให้เรียบร้อย ถ้ามองตาจะต้องรู้ที่เดียวว่าสิ่งนั้นทำไม่ได้ ถ้าทำพลาดพลั้งเช่นรับประทานอะไรทำผิดทำทาง เมื่อพ้นเวลานั้นแล้วจะต้องโดนอบรมเสียเป็นเวลานาน เมื่อเด็กออกจะเกรงมากกว่าใคร ๆ

“จำได้ว่าเมื่อเด็ก ๆ ไม่ว่าคุณน้ำจะไปไหน ไปงานโรงเรียนหรือจะไปหาเพื่อนฝูง มักจะต้องพาไปด้วยทุกครั้ง เพราะคุณยายท่านเป็นคนโบราณ ไม่ยอมให้ลูกสาวไปไหนคนเดียว ท่านว่าเป็นสาวไปไหนต้องมีหาง ข้าพเจ้าก็เลยเป็นหางของคุณน้ำด้วยประการฉะนี้ ทำให้ข้าพเจ้าเป็นคนกว้างขวางไปในหมู่เพื่อนฝูงและลูกศิษย์ และพลอยได้รับความเอ็นดู

จากท่านเหล่านั้นด้วย คุณน้ำมีนิสัยชอบท่องเที่ยวไปในจังหวัดต่างๆ เพื่อเป็นการทัศนศึกษา บางครั้งต้องพบความลำบากตรากตรำในการท่องเที่ยว ก็มีความอดทนไม่ถอดแอด คุณน้ำถือคติที่ว่า ตนเป็นทพวงแห่งตน ถ้า พุท^๕จะต้องไต่ยีนพูคอยู่เสมอๆ เป็นคนทำอะไรทำจริง ไม่ยอมปล่อยให้ เวลาให้ล่วงเลยไปโดยไม่มีประโยชน์ พยายามศึกษาหาความรู้เพื่อเลื่อน วิทยฐานะในหน้าที่ราชการ ในครั้งนั้นยังไม่มีใครนิยมเรียนโรงเรียนกลาง คิน หรือโรงเรียนกวดวิชาเช่นสมัยนี้ แต่คุณน้ำก็ยังไปเรียนภาษาอังกฤษ กลางคินที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย จนจบชั้น ๕ ของโรงเรียนใน ขณะนั้น และพยายามสอบวิชาชุดक्रमัธยม จนสอบได้ พ.ม. เป็นสตรีคน แรกของเมืองไทย

“เมื่อออกมารับพระราชทานบำนาญแล้ว ก็ยังมีโรงเรียนราษฎร์บาง โรงเรียนมาขอร้องให้ไปทำงานด้วย เพิ่งจะเลิกเมื่อก่อนหน้าจะถึงแก่กรรม ไม่กี่ปี ใช้เวลาว่างเขียนตำราอาหารคาวหวานไว้ถึง ๓ เล่ม คุณน้ำได้ ประพฤติตนสมกับคติประจำใจที่ว่า ตนเป็นทพวงแก่ตน จะเห็นได้จากการ ที่ได้ตั้งหลักฐานได้เป็นปีกแผ่น ถึงแม้จะถูกภัยทางอากาศเมื่อครั้งสงคราม โลกครั้งที่ ๒ บ้านพังย่อยยับและตัวเองก็ต้องได้รับบาดเจ็บในการนี้ ใน ชีวิตได้ปฏิบัติแต่ความดี ตั้งมั่นอยู่ในความกตัญญู ตั้งแต่บิดามารดาสิ้นชีพไปแล้ว จะต้องทำบุญเลี้ยงพระที่บรรจ^๕ฐิติของท่านบุพการีทั้งสองเป็น ประจำทุกปี ถึงแม้ล้มป่วยครั้ง^๕นี้ รู้แน่ๆจะมีชีวิตอีกไม่นานก็ได้สั่งเสีย แก่ผู้เป็นทายาทให้บูรณะที่บรรจ^๕ฐิติของท่านบุพการีทั้งสอง โดยที่เป็น

ครูบาอาจารย์ จึงมีผู้ชอบนำบุตรหลานให้มาอยู่ด้วยและไปโรงเรียนด้วย ชอบเลี้ยงเด็กและให้การศึกษาเป็นรุ่น ๆ ซึ่งแต่ละคนก็ได้มีหน้ามีตาไปก็หลายคน และเฝ้าไปจนถึงลูกหลานของคนเหล่านั้นในเรื่องหาที่เรียนและหางานให้ทำด้วย ในบรรดาเด็กที่อุปการะ ได้เลี้ยงอย่างเป็นบุตรบุญธรรม ๓ คน คือ

๑. นางวรลักษณ์ โล่ห์สุวรรณ (สกุลเดิมหุราพันธ์)
๒. นายเซาวพงศ์ เตชะเสน
๓. นางสาวคณินิจ ฤกษ์สาร

“ได้ป่วยกระเสาะกระแสะเมื่อเดือนกรกฎาคม ๒๕๑๑ โดยเข้าใจว่าเป็นโรคเกี่ยวกับทางเดินอาหาร เพราะมีอาการเบื่ออาหารและปากเบื่อย และต่อมาหน้าหนักตัวได้ลดลงอย่างรวดเร็ว มาทราบภายหลังว่าเป็นโรคมะเร็ง ก็อยู่ในระยะที่เหลืองจะเขียวยาแล้ว ได้ต่อสู้กับความทรมาณของโรคร้ายโดยอาศัยธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว ตามบันทึกที่ค้นพบภายหลังดังต่อไปนี้

กรรมยกจเมอใกล้ตาย

เมอกระวนกระวายด้วยทุกขเวทนา ใจของเราไม่เดือดร้อน ไปตามกาย จิตผู้รู้มันจักดับ เป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตน ช่างมันเถิด ไม่มีใครเจ็บ ไม่มีใครตาย จันท์ ๕ มันเจ็บ มันแตกไปต่างหาก นามรูปมันเจ็บมันแตกไปต่างหาก ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ช่างมันเถิด

เมื่อเกิดก็ไม่ได้อะไรมา เมื่อตายก็ไม่ได้อะไรไป ทั้งทมิ
 วิญญาณและไม่ทมิวิญญาณ เป็นของกลางสำหรับแผ่นดิน ไม่ใช่ของ
 ใคร ช่างมันเถิด

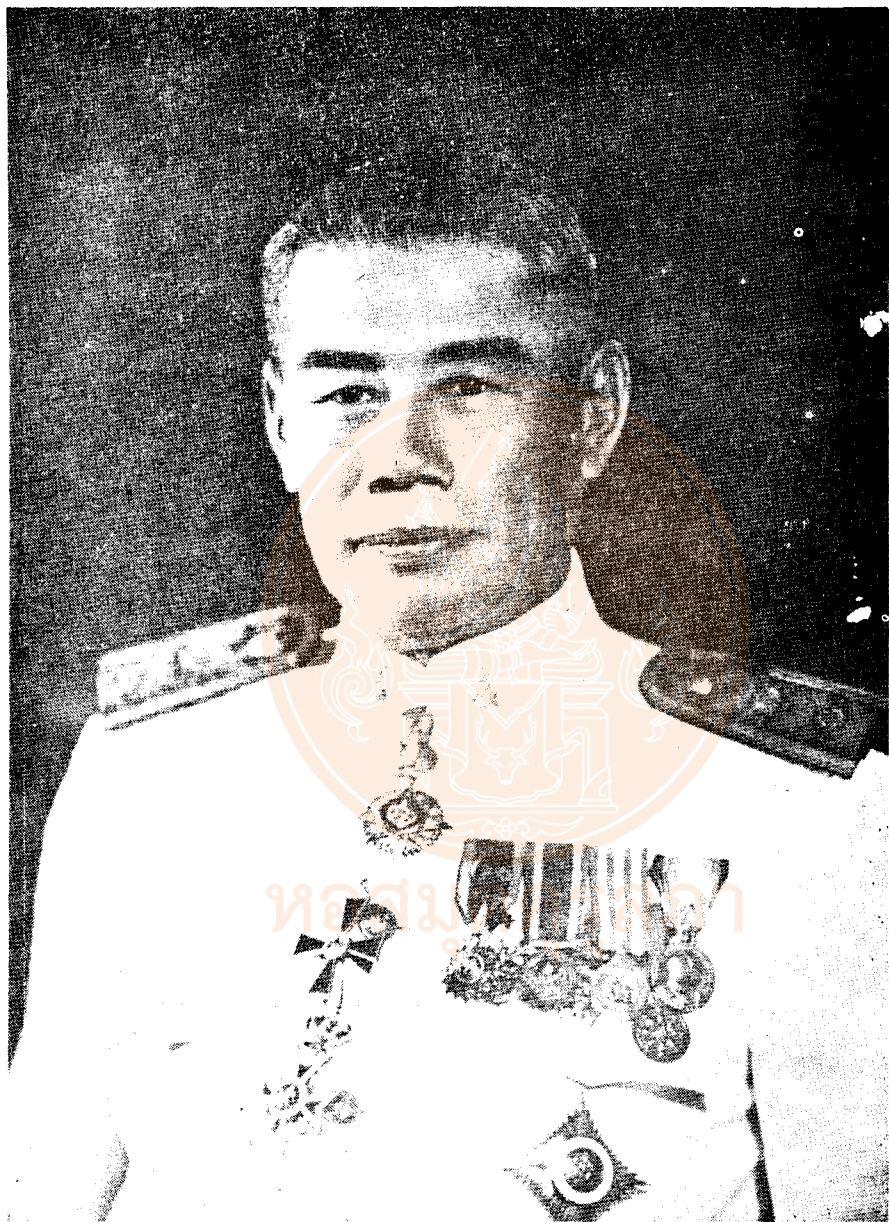
เมื่อตรกตรองด้วยปัญญา เห็นจริงแล้วจึงไม่เอาดูรเดือตรอน
 ไปตามกาย ไม่เอาลัทธิค้อยู่ในข้าวของทั้งสน ด้วยปัญญาที่เห็นจริง
 เมื่อใจทำได้อย่างนั้นขณะหนึ่ง ครู่หนึ่งก็ ได้ชื่อว่าตมกนชงพระ
 นฤพาน

“คุณน้าเป็นผู้รอบคอบ เพราะโรคภัยได้ให้ออกาสท่านได้มีเวลา
 เตรียมตัวนานพอสมควร ได้สั่งเสียเกี่ยวกับการจัดการศพถึถ้วน แม้แต่
 เสื้อผ้าที่จะสวมใส่เมื่อเวลาจะอาบน้าศพ ซึ่งทายาทก็ได้จัดการให้เป็นไป
 ตามความประสงค์ทุกประการ

ขอกรรมดีที่ได้ปฏิบัติมาจงเป็นปัจจัยให้ไปสู่สุคติในภพหน้าต่อไป”

นางสาวเทียบจุฑา ฤกษ์สาร ได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๓ มิถุนายน
 พ.ศ. ๒๕๑๒ ที่บ้านถนนสุทธิสารวินิจฉัย รวมอายุได้ ๗๔ ปี ๒ เดือน
 ๔ วัน ได้รับพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม เมื่อวันที่
 เสาร์ที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๒

ดวงรัษฎ์ ศตะนาวิน



นายวงศ์ ตรีชัย พุกประยูร

นายวงศ์ รัชชัย พุกประยูร

พ.ศ. ๒๔๕๒-๒๕๐๗

“.....ชีวิตของคุณวงศ์ฯ เริ่มต้นเมื่ออายุ ๑๗ ปี ด้วยการควบคุมคนงานทำไร่ที่อุตรดิตถ์ ตนเองก็ต้องขุดดิน พันหญ้า รดน้ำต้นไม้ จนมือแตกระบม ต่อมาท่านขุนชำนาญชบวน สอน (ขณะนี้เป็นอาจารย์โรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย) ธรรมการจังหวัดอุตรดิตถ์ในขณะนั้น ได้ไปขอตัวจากคุณแม่ให้มาทำราชการ คุณวงศ์ จึงเริ่มชีวิตราชการด้วยการเป็นเสมียนแผนกธรรมการจังหวัดอุตรดิตถ์.....”

ข้อความข้างต้นนี้ เป็นคำของนางสาววย พุกประยูร ภรรยาผู้ชีวิตของนายวงศ์ รัชชัย พุกประยูร กล่าวไว้ว่าลัยต่อสามีที่รักยิ่งซึ่งจากไปอย่างรวดเร็ว ผู้เขียนเป็นน้องนายวงศ์ ใกล้ชิดมากและอยู่ด้วยกันมานานปีตั้งแต่เล็กจนโต ได้เห็นและเข้าใจจิตใจของนายวงศ์ เป็นอย่างดี ไม่สามารถจะลืมเลยว่าที่อุตรดิตถ์เมื่อ ๔๕ ปีมาแล้ว นายวงศ์ กับผู้เขียนได้ร่วมกันต่อสู้กับความยากจนและระง่ำลำบากในไร่อันก้นถาวรและแห้งแล้ง นายวงศ์ กับผู้เขียนกรำแดดกรำฝน ขุดดิน ปลูกพืช รดน้ำ หาบของไปขายที่ตลาด แม่ตอนที่นายวงศ์ เป็นเสมียนแผนก ธรรมการ จังหวัดอุตรดิตถ์แล้วและมีเงินเดือน ๒๐ บาท นายวงศ์ นุ่งผ้าพัน เดินเท้าเปล่าไปทำงาน ส่วนผู้เขียนยังเป็นนักเรียนอยู่ ตกกลางคืนนายวงศ์

จุดตะเกียงนามในภาคแสงสว่างบริบูรณ์ ๕ ดวง สอดตำรา ตั้งแต่ ๑๙.๐๐ น. ไปจนถึงหลังเที่ยงคืน จึงเข้านอนเป็นประจำ คำพูดของนายวงศ์ ตักเตือนผู้เขียนซึ่งเป็นน้องว่า “คนเรานั้น ทำงานให้ดีไว้ พอถึงคราวมี โชค ก็ก้าวหน้าเอง อย่าไปคำนึงถึงเลยว่า จะไม่มีทางไปได้ พี่ถือ หลักการทำงานอย่างนี้มานานแล้ว” นายวงศ์ เป็นผู้ไม่ลืมความหลังอัน เป็นอดีต คิดเสมอว่า อดีตย่อมเป็นฐานรองรับอนาคต และอนาคตเป็น จุดยอดสูงและแหลมตงอยู่บนฐานมั่นคง นายวงศ์เป็นคน อยู่ง่ายกินง่าย ช่วยตัวเองได้เสมอโดยไม่ต้องการให้ใครมารับใช้ เป็นคนมีมานะทรหด อุตุน มีวิริยะ อุตสาหะอย่างไม่มีเสื่อมคลายและไม่ชอบบอขายมุข จึงได้ เลื่อนตำแหน่งในราชการสูงขึ้นเป็นลำดับ จนถึงชั้นพิเศษ ซึ่งเป็นชั้นสูง สุดของชั้นข้าราชการพลเรือนอย่างภาคภูมิใจในเมื่ออายุเพียง ๕๐ ปีเท่านั้น นับว่าชีวิตของนายวงศ์ เป็นตัวอย่างอันดีแก่นุชนชาวบ้าน ททั้งหลายเป็น ที่ยั้ง

นายวงศ์ ธวัชชัย พุกประยूर เป็นบุตรคนแรกของขุนประโชติกรณี (นาค พุกประยूर) และนางประโชติกรณี (ถนอม พุกประยूर) เกิดเมื่อ วันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๒ ณ ตำบลบ้านหม้อ อำเภอพนาหารัต ซึ่ง ปัจจุบันรวมกับอำเภออื่นๆ เป็นอำเภอพระนครศรี จังหวัดพระนครศรี มีน้อง หญิงชายอีก ๗ คนรวมทั้งผู้เขียนด้วย การศึกษาเบื้องต้นเมื่ออายุ ๑๐ ขวบ สำเร็จชั้นประถมปีที่ ๒ ของโรงเรียนประจำมณฑลพิษณุโลก อายุ ๑๓ ปี สำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๒ ของโรงเรียนประจำจังหวัดสวรรคโลก ปัจจุบัน เป็นอำเภอสวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย และได้เข้ามาศึกษาในจังหวัด

พระนคร จนอายุ ๑๖ ปี ก็สำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๕ (ปัจจุบันมัธยมศึกษา
ปีที่ ๒) ของโรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตร จังหวัดพระนคร

นายวงศ์ รัชชชัย พุกประยูร เมื่อเรียนสำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๕ แล้ว
ก็ขึ้นไปช่วยมารดาประกอบอาชีพทางกสิกรรมในจังหวัดอุตรดิตถ์ จนขุน
ชำนาญชบวนสอน กรรมการจังหวัดอุตรดิตถ์ในขณะนั้นไปพบ จึงขอตัว
จากมารดาเพื่อให้ไปรับราชการเป็นเสมียนแผนกกรรมการจังหวัดอุตรดิตถ์
ตั้งค่ากล่าวไว้ว่าล้นของนางสาวราย พุกประยูร ข้างต้น ถือว่าเป็นนิมิตร
อันดีของนายวงศ์ ที่มีดวงประทีปอันสว่างไสวมานำตนให้ก้าวขึ้นสู่บันได
ทอง ซึ่งเป็นความปรารถนาของนายวงศ์ อย่างแน่แท้ เพราะสมัยนั้น
การศึกษากำลังเจริญมีการเรียนกันถึงชั้นมัธยมปีที่ ๘ แล้ว ถ้าเรียนต่ออีก
๓ ปี ก็จะได้สำเร็จชั้นมัธยมปีที่ ๘ แต่จำเป็นต้องไปช่วยเหลือมารดาประกอบ
อาชีพด้วยความกตัญญูแก่ผู้สำเร็จการศึกษาในสมัยนั้นก็ออกประกอบ
อาชีพรับราชการกันได้อย่างง่ายดาย ยิ่งในส่วนภูมิภาคเช่นนี้มีความรู้เพียง
ชั้นมัธยมปีที่ ๕ หรือ ๖ ก็เป็นการง่ายที่จะเข้ารับราชการเป็นอย่างมาก
นายวงศ์ ได้รับการบรรจุเข้ารับราชการครั้งแรกเป็นเสมียนแผนกกรรมการ
จังหวัดอุตรดิตถ์ เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้รับเงินเดือน
๒๐ บาท บุญคุณของขุนชำนาญชบวนสอนครั้งนั้น ทำให้นายวงศ์ ระลึก
ถึงพระคุณอยู่อย่างมิรู้ลืมทีเดียว นายวงศ์ ยังมีความตั้งใจและพยายามที่จะ
ศึกษาให้มีความรู้สูงขึ้นอีกตามวิสัยของผู้หวังความก้าวหน้า จึงขอโอนไป
เป็นครูโรงเรียนประจำจังหวัดอุตรดิตถ์ เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ.

๒๔๗๒ ในโอกาสนั้นก็ศึกษาวิชาชุดक्रमมูลด้วยตนเองในเวลาค่าคืนหลัง จากได้ช่วยมารดาประกอบอาชีพและดูแลภารกิจต่าง ๆ ภายในบ้านในฐานะ เป็นบุตรคนโตตั้งกล่าวแล้ว ผลแห่งความอุตสาหะก็สมหวังคือสำเร็จประโยค ตรีพิเศษมูล (พ.) ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ แล้วกลับมารับหน้าที่เสมียนแผนก ธรรมการจังหวัดอุตรดิตถ์ใหม่อีกครั้งตั้งแต่วันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ ได้ขึ้นเงินเดือนเป็น ๓๐ บาท ในศกนั้น

ความพากเพียรในการศึกษาต่อให้สูงขึ้นยังมีอยู่อย่าง ไม่สร้างชานายวงศ์จึงศึกษาวิชาชุดครูประถมด้วยตนเองต่ออีกในเวลาค่าคืนเช่นกัน ก็ได้ผลสนองสมความปรารถนาคือสอบไล่ได้ประกาศนียบัตร ประโยคครู พิเศษประถม (พ.ป.) ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ นายวงศ์ ขณะนั้นมีอายุ ๒๒ ปี รับราชการมาแล้วเพียง ๓ ปี แต่ผู้บังคับบัญชาคงเห็นว่า นายวงศ์ มี บุคลิกลักษณะเป็นผู้บังคับบัญชาคงได้ เพราะเป็นผู้มีรูปร่างใหญ่โตแข็งแรง ยิ้มแย้มแจ่มใส ทำทางคล่องแคล่ว และมีปฏิภาณที่ ต้องปกครอง คนได้คึกแน่ จึงบรรจุไปเป็นกรรมการอำเภอแสนทอง ปัจจุบันอำเภอ หนองป่าครัง จังหวัดอุตรดิตถ์ เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๔ และในศกนี้ ได้เลื่อนเงินเดือนขึ้นเป็น ๕๐ บาท นายวงศ์ ดำรงตำแหน่งอยู่ ๑ ปีเศษ ก็มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในประเทศไทย จาก ระบอบสมบูรณาญา- สิทธิราชมาเป็นระบอบประชาธิปไตยใน พ.ศ. ๒๔๗๕ และในศกนี้ทาง จังหวัดได้ส่งนายวงศ์ ไปอบรมวิชาผู้กำกับลูกเสือในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ จังหวัดเพชรบุรี เป็นเวลา ๓๐ วัน ผลการปรากฏว่านายวงศ์ สอบ

ได้วิชาผู้กำกับลูกเสือชั้นโทที่ ๑๖ ได้รับเข็มเครื่องหมายเสือปัก เหตุที่
 ๒ ประการนี้เป็นผลให้นายวงศ์ มีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการยิ่งขึ้น
 ประการแรกคือใน พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้นเอง ได้ย้ายมาดำรงตำแหน่งธรรม-
 การอำเภอบางโพ ปัจจุบันคืออำเภอเมืองอุตรดิตถ์ ซึ่งขณะนั้นก็เป็นที่ตั้ง
 ของที่ว่าการ อำเภอเมืองอุตรดิตถ์ และอยู่ห่างจากอำเภอน้ำป่าคั้ง
 ๖๗ กิโลเมตร เมื่อได้ย้ายกลับเข้าอำเภอเมืองก็เป็นเหตุให้นายวงศ์ ยิ่ง
 เพิ่มความมานะในการศึกษาเพิ่มความรู้และวุฒิให้สูงขึ้น โดยการเรียนวิชา
 ชุดक्रमัธยมด้วยตนเองอีกจนสอบ ได้ได้ประกาศนียบัตร ประโยคครูพิเศษ
 มัธยม (พ.ม.) ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ แต่ยังไม่ได้รับการเลื่อนเงินเดือนเพียง
 ๕๕ บาทเท่านั้น ผลประการที่สองที่นายวงศ์ ได้รับต่อมาอีกก็คือ เมื่อ
 วันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้เลื่อนขึ้นเป็นข้าราชการพลเรือนชั้น
 ตริ และดำรงตำแหน่งกรรมการจังหวัดชัยภูมิ ได้เงินเดือนเดือนชนเป็น
 ๑๔๐ บาท แล้วรุ่งขึ้นอีก ๑ ปี ก็ได้เลื่อนเป็นข้าราชการพลเรือนชั้นโท
 ดำรงตำแหน่งและเงินเดือนเดิม ความจริงนายวงศ์ นั้นพอได้รับตำแหน่ง
 ธรรมการอำเภอก็รู้สึกว่าจะไม่มีทางก้าวหน้าในหน้าที่ราชการต่อไปอีก
 แล้ว แต่ได้อาศัยคติที่เคยคิดที่เคยคิดผู้เขียนว่า “ทำงานให้ดีไว้ พอถึงคราวมี
 โชค ก็ก้าวหน้าเอง” แล้วก็ประสบโชคจริงดังกล่าวแล้ว ดังข้อความ
 ในจดหมายฉบับหนึ่งซึ่งนายวงศ์ มีไปถึงผู้เขียนเล่าเรื่องโชคครั้งนี้ให้ฟัง
 ดังต่อไปนี้

“.....ตั้งแต่พี่ถูกย้าย จากครูโรงเรียนประจำจังหวัดอุตรดิตถ์
 ไปเป็นศึกษานิเทศก์อำเภอ ใครๆ ก็พูดว่า พี่เดินทางเข้าหามุมหรือทาง

ต้นแล้ว เพราะศึกษานิการอำเภอสมัยนั้นหมดทางจะก้าวหน้า ไม่มีทาง
 เลื่อนเป็นศึกษานิการจังหวัดได้ อย่างนี้ก็ไต่ยศเป็นราชบุรุษ ได้บรรดาศักดิ์
 เป็นขุนชั้นประทวน แต่พี่ไม่ทอดยอ คงไปทำงานในหน้าที่ให้ดีที่สุด
 พอเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว ก็มีการปรับปรุง พ.ร.บ. ข้าราชการ
 พลเรือนใหม่ให้ศึกษานิการอำเภอที่มีคุณวุฒิ ประโยชน์क्रमัธยม เข้าสอบ
 เลื่อนเป็นศึกษานิการจังหวัดได้ โดยที่พี่เล่าเรียนด้วยตนเองจนสมัครสอบ
 ได้ประกาศนียบัตรक्रमัธยม (พ.ม.) แล้ว พี่จึงสอบเป็นศึกษานิการจังหวัด
 ได้ และก้าวหน้าในราชการมาจนทุกวันนี้ พี่จึงไม่ลืมหลักการทำงานของ
 พี่ว่า ทำงานในหน้าที่ใด ก็ปฏิบัติงานนั้นให้ดีที่สุด ด้วยความซื่อสัตย์
 สุจริต ขยันขันแข็งจริงๆ ทางก้าวหน้าต้องมีมาเองเสมอ และเป็นทางที่
 มั่นคงต่อตำแหน่งหน้าที่ด้วย.....”

ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ นายวงศ์ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์-
 จตุรภรณ์มงกุฎไทย และได้เลื่อนเงินเดือนเป็น ๑๖๐ บาท แต่ก็ยังครอง
 ความเป็นโสดอยู่ รักชีวิตการเป็นครุมีความห่วงใยในการศึกษาและอนาคต
 ของเยาวชนเป็นอย่างมาก ชอบเดินทางไปตรวจราชการตามหมู่บ้าน ตาม
 ตำบลต่างๆ แม้จะเป็นเขตทรุกันดารอย่างไรก็ตาม มิได้มีความย่อท้อและ
 ไม่รู้สึกว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นความลำบากอย่างไร ฉะนั้น ระหว่างที่
 ดำรงตำแหน่งศึกษานิการอำเภอ และศึกษานิการจังหวัด จึงสามารถตรวจ
 โรงเรียนได้อย่างทั่วถึง เป็นที่ชื่นชมยินดีของนางประโชติภรณ์มารดาเป็น
 พิรง การมีครอบครัวของข้าราชการชั้นกรมการจังหวัด หรือแม้แต่เป็น



นายวงศ์ ออกตรวจราชการในท้องที่
ขณะดำรงตำแหน่งกรรมการจังหวัดชัยภูมิ พ.ศ. ๒๔๘๓

หัวหน้าหน่วยราชการในส่วนภูมิภาคนั้นดูมีความจำเป็น อยู่ มาก ใน สมัยนั้น เพราะถือกันว่า หัวหน้าส่วนราชการคนใดมีภริยาเป็น หลักฐานแล้วย่อมเป็นที่ไว้วางใจของผู้บังคับบัญชา และถือว่าภริยาของข้าราชการก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ความสามัคคีของข้าราชการในส่วนภูมิภาคมีความสัมพันธ์ มั่นคงกลมเกลียวยิ่งขึ้น ฉะนั้น นายวงศ์ ขณะนั้นเป็นข้าราชการ ในตำแหน่งกรมการจังหวัดเป็นข้าราชการชั้นโท เจริญแล้วด้วยทั้งวัยและวุฒิ สมควรแล้วที่จะมีครอบครัวให้เป็นผู้เป็นฝ่ายสมตามประเพณีนิยมของทางราชการ จึงได้ทำการสมรสกับ นางสาวสำรวย คำพิทักษ์ ณ จังหวัดชัยภูมิ เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๔

นายวงศ์ ดำรงตำแหน่งกรรมการจังหวัดชัยภูมิเป็นเวลา ๖ ปี นางสาวสำรวย พுகประยูร ได้เล่าถึงงานส่วนหนึ่งของนายวงศ์ สำมิ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งกรรมการจังหวัดชัยภูมิ ไว้ในคำไว้อาลัยตอนหนึ่งว่า

“.....คุณวงศ์ เป็นคนตรง เป็นตนของตนเองเสมอ และกล้าแสดงความคิดเห็นของตนโดยเปิดเผย เมื่อตั้งไว้ว่าจะทำสิ่งใดก็ทำตามนั้นโดยมิยอมให้สิ่งใดมาเปลี่ยนแปลงง่าย ๆ แม้จะเข้มงวดกวาดขันมีระเบียบวินัยในการงานอย่างเคร่งครัด แต่ในชีวิตส่วนตัวนั้น คุณวงศ์ กลับตรงกันข้าม คุณวงศ์ เป็นผู้อารมณ์ขัน มีเรื่องสนุกๆ มาเล่าให้ฟังได้เสมอ ทั้งกินง่ายอยู่ง่าย ไม่ต้องการให้ผู้อื่นปฏิบัติเอาอกเอาใจเป็นพิเศษแต่อย่างใด แม้ในการไปตรวจราชการ คุณวงศ์ก็ไม่ต้องการการต้อนรับเลี้ยงดูอย่างเอิกเกริก เพราะไม่ต้องการให้ผู้อื่นเคียดระแค้น คุณวงศ์ ฯ เข้าคลุกคลีและ

เข้าถึงชีวิตจิตใจของครูผู้ อยู่ห่างไกลพระนคร เพราะชีวิตของคุณวงศ์
 ก็เริ่มต้นจาก ณ ที่นั้น ตั้งแต่ไหนแต่ไรมา คุณวงศ์ เอาใจใส่ในการตรวจ
 ราชการในท้องถิ่นต่างๆ อย่างยิ่ง ความลำบากในการคมนาคมไม่เคยเป็น
 อุปสรรคในการนี้เลย เมื่อดำรงตำแหน่งกรรมการจังหวัดชัยภูมิ คุณวงศ์
 เคยไปตรวจโรงเรียนประชาบาลในตำบลทุกกันดาร ในป่าใหญ่ ชายเขาที่
 กั้นเขตแดน ระหว่างจังหวัดชัยภูมิ กับ จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งไม่เคยมี
 เจ้าหน้าที่ผู้ใหญ่ของกระทรวงไปตรวจถึงเลย ครูใหญ่ดีใจถึงกับน้ำตาไหล
 ทำให้คุณวงศ์ เกิดกำลังใจในการทำงานและพยายามออกตรวจเกือบทุก
 ตำบล ในการเดินทางไปยังท้องถิ่นเหล่านั้น ก็ต้องใช้ม้าและเกวียนเป็น
 พาหนะ ม้านั้นใช้สำหรับขี่ ส่วนเกวียนใช้บรรทุกเสบียงอาหาร และเครื่อง
 นอน ม้ากับเกวียนไม่ได้ไปด้วยกัน แต่นัดพบกันใน ตอนเย็น ตรงที่ได้
 กำหนดไว้ และบ่อยๆ ที่เกวียนหลงทาง ม้าคอยอยู่น้ำคำก็ยังไม่มา คุณ
 วงศ์ ต้องขี่ม้าออกไปตามเกวียน กว่าจะพบกันได้กินข้าวเย็นก็เป็นเวลา
 ๓ หุ่่ม บางคราวก็ตกกว่านั้น โดยวิธีนี้คุณวงศ์ จึงสามารถตรวจโรงเรียน
 ได้วันละ ๕-๖ โรงเรียน ซึ่งนับว่ามากจนคนบางคนไม่เชื่อว่าจะทำได้
 จริงๆ คุณวงศ์ ไม่เคยรู้สึกว่าเป็นความลำบาก กลับเล่าเรื่องต่างๆ
 เหล่านี้ ด้วยความขบขันและสนุกสนานจริงๆ และทุกครั้งจะต้องมีเรื่องน่า
 หัวเราะปนน่าเศร้ามาแล้วให้ฟังเสมอ เป็นต้นว่าไปถึงโรงเรียนแห่งหนึ่งเวลา
 ๔ โมงเช้า พบนักเรียนกำลังเล่นเต็มลานวัด ตามนักเรียนว่า ครูอยู่ไหน
 นักเรียนตอบว่า เห็นครูไถนาอยู่ ทั้งโรงเรียนมีครูคนเดียว.....”

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ กำลังอยู่ในระหว่างสงครามมหาเอเชียบูรพา ซึ่งได้ลุกลามมาถึงประเทศไทย นายวงศ์ ได้ย้ายไปดำรงตำแหน่งกรรมการจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นจังหวัดที่ตึงภาค และมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ด้วย ได้ดำรงตำแหน่งนี้อยู่เป็นเวลาปีเศษ ได้รับ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ จตุรตาภรณ์ ช่างเผือก ใน พ.ศ. ๒๔๘๖ และได้เลื่อนเงินเดือนเป็น ๑๘๐ บาท ใน พ.ศ. ๒๔๘๗

ต่อมาเมื่อสิ้น พ.ศ. ๒๔๘๗ นั้นเอง ก็ย้ายไปดำรงตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดนครสวรรค์ ต่อมาได้เลื่อนเงินเดือนเป็น ๒๐๐ บาท เมื่อต้น พ.ศ. ๒๔๙๐ ดำรงตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดนครสวรรค์อยู่เป็นเวลา ๗ ปี ได้เลื่อนเงินเดือนเป็น ๓๕๐ บาท ในระยะเวลาดังกล่าวนี้ แม้ว่า นายวงศ์ จะมีความก้าวหน้าในราชการมากแล้วก็ตาม นายวงศ์ก็ยังไม่ละความพยายามในเรื่องการศึกษาเล่าเรียน จึงได้ศึกษาวิชากฎหมายด้วยตนเองจนสอบไล่ได้ปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิต จากมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ เป็นการเพิ่มพูนความรู้ และสติปัญญายิ่งขึ้น

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๙๔ ตำแหน่งหัวหน้ากองโรงเรียนราษฎร์ กรมสามัญศึกษา ปัจจุบันกรมวิสามัญศึกษา วางลง นายวงศ์ก็ได้รับความไว้วางใจจากทางราชการมอบให้เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งหัวหน้ากองโรงเรียนราษฎร์ ตั้งแต่วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๔ นับว่าเป็นโชคดีของนายวงศ์เป็นอย่างมาก เพราะนายวงศ์เคยรับราชการตั้งแต่

เป็นเสมียนแผนกศึกษาศึกษาธิการจังหวัด. ครุ น้อยโรงเรียนประจำจังหวัด, ศึกษาธิการอำเภอในต่างจังหวัด และศึกษาธิการจังหวัดในส่วนภูมิภาค. มาตลอดเวลาราชการ ๒๓ ปี มิได้เคยรับราชการในส่วนกลางเลย ยังมีโชค ได้รับมอบให้ดำรงตำแหน่งสูงในกระทรวงศึกษาธิการได้ นับว่าเป็นเกียรติประวัติอันน่าปลื้มปิติแก่มารดาของนายวงศ์ ตลอดจนครอบครัว เป็นที่ยิ่ง การที่ทางราชการกระทรวงศึกษาธิการเลือกข้าราชการในส่วนภูมิภาคเข้ารับตำแหน่งสูงในส่วนกลางเช่นนี้ทำให้ข้าราชการที่ปฏิบัติหน้าที่ราชการอยู่อย่างลำบากตรากตรำในส่วนภูมิภาคท้องถิ่นกันดาร มีจิตใจที่จะปฏิบัติหน้าที่ราชการให้ดีโดยมีความหวังก้าวหน้ายิ่งขึ้น ต่อมาอีก ๗ เดือน ก็ได้เลื่อนชั้นเป็นข้าราชการชั้นเอก ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองโรงเรียนราษฎร์ กรมวิสามัญศึกษา เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๕ และในต้นปี พ.ศ. ๒๔๙๖ ก็ได้เลื่อนเงินเดือนเป็น ๓๘๐ บาท

นายวงศ์ ได้ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองโรงเรียนราษฎร์ ปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยดี เป็นที่เคารพนับถือและเชื่อฟังของบรรดาโรงเรียนราษฎร์ในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคเป็นอย่างดีอยู่เป็นเวลาถึง ๙ ปี ได้รับเงินเดือนเต็มชั้นชั้นเอก ๔,๓๐๐ บาท มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๒ ต่อมาเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงได้รับแต่งตั้งเป็นผู้รักษาการในตำแหน่งรองอธิบดีกรมวิสามัญศึกษาอีกตำแหน่งหนึ่ง จนถึงวันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงได้เลื่อนเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นพิเศษและดำรงตำแหน่ง

รองอธิบดีกรมวิสามัญศึกษา เมื่อดำรงตำแหน่งใหม่ปฏิบัติหน้าที่ราชการ
อยู่ ๔ ปีก็ป่วยกระเสาะกระแสะ เห็นว่าการป่วยเป็นอุปสรรคแก่ราชการจึง
กราบถวายบังคมลาออกจากราชการเพื่อรับบำเหน็จบำนาญตั้งแต่วันที่
๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๗ รวมเวลารับราชการทั้งสิ้น ๓๖ ปีเศษ
ขณะนั้นนายวงศ์ได้รับพระราชทานเงินเดือน เดือนละ ๖,๒๐๐ บาท และ
ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตรภรณ์ช้างเผือก

ในครอบครัวของนายวงศ์นั้น มีมารดาอยู่ด้วยจนนายวงศ์ถึงแก่กรรม
ไปก่อน ส่วนมารดาเพิ่งถึงแก่กรรมเมื่อต้นเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๐๘
นายวงศ์มีบุตรอันเกิดจากนางสาววย พุกประยูร ๑ คน เป็นหญิงแต่
ถึงแก่กรรมเสียเมื่ออายุเพียง ๒ วัน นอกนั้นก็มีบุตรอันเกิดจากภรรยาอื่น
อีก ๒ คน คือ

๑. เรืออากาศตรี นวัตกรรม พุกประยูร
๒. นางสุวิมล พุกประยูร

ตลอดอายุราชการนายวงศ์ได้คลุกคลีอย่างใกล้ชิดกับงานการศึกษา
ของชาติจนวาระสุดท้ายของชีวิต ได้ผ่านงานเสมียน เป็นครู เป็นศึกษา
ธิการอำเภอ เป็นศึกษาธิการจังหวัด เป็นหัวหน้ากองโรงเรียนราษฎร์
ขึ้นไปจนถึงรองอธิบดีกรมวิสามัญศึกษา โดยลำดับ นอกจากนี้เมื่อ
พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้มีโอกาสออกไปศึกษาและดูงานการศึกษา ณ สหรัฐ
อเมริกา เป็นเวลา ๖ เดือน โดยทุนของ U.S. International Co-operation

Agency (I.C.A.) และระหว่างเดินทางกลับได้แวะดูงานการศึกษาทั่วไป
ในประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส อิตาลี สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมัน และสวิส

นายวงศ์ได้เข้ารับการอบรมเป็นนักศึกษาวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรชุดที่ ๖ (ตุลาคม ๒๕๐๖ - กันยายน ๒๕๐๗) ระหว่างนั้นก็ได้ร่วม
คณะนักศึกษาไปดูกิจการในสหพันธ์มาเลเซีย ออสเตรเลีย สาธารณรัฐ-
ฟิลิปปินส์ ญี่ปุ่น และไต้หวัน เป็นเวลา ๑ เดือน

ในด้านการประพันธ์ นายวงศ์รักการเขียนหนังสือที่เป็นบทความร้อยแก้ว
และร้อยกรอง ผู้เขียนจำได้ว่าที่บ้านไร่กลางทุ่ง จังหวัดอุตรดิตถ์ นายวงศ์
นั่งแต่งเสภาบ้าง คำฉันท์บ้าง ตั้งแต่เย็นจนกระทั่งรุ่งเช้าก็มี การเขียนบท
ละครก็เป็นงานอดิเรกอย่างหนึ่งของนายวงศ์ ผู้เขียนจำได้ว่าเมื่ออยู่จังหวัด
อุตรดิตถ์นายวงศ์แต่งบทละครไม่ต่ำกว่า ๕๐ เรื่อง ฉะนั้น บทละครเรื่อง
“ถิ่นไทยในป่ากว้าง” ซึ่งนายวงศ์เป็นผู้แต่งและได้มีการนำออกแสดงทาง
วิทยุศึกษา จึงได้รับคำชมเชยว่าเป็นละครที่ดัดสุดเรื่องหนึ่ง นอกจากนั้น
นายวงศ์ยังได้รับเลือกเป็นประธานกรรมการชุมนุมละครของคุรุสภาเป็น
เวลาหลายปี ได้รับหน้าที่เป็นผู้จัดการแสดงละครในงานวันครูเป็นประจำ
ได้รับแต่งตั้งเป็นอนุกรรมการเพื่อพิจารณาการก่อตั้งสถาบันการละคร
แห่งชาติ และเป็นประธานการอบรมวิชาชุดนาฏศิลป์ของคุรุสภาระหว่าง
ปีภาคเรียนฤดูร้อน นายวงศ์ชอบอ่านและสะสมบทละครทั้งของไทย
และต่างประเทศ เมื่อผู้เขียนอยู่ในสหรัฐอเมริกา นายวงศ์ได้ขอร้องให้
ผู้เขียนซื้อบทละครภาษาอังกฤษ และผู้เขียนได้จัดส่งมาให้เป็นประจำ

ผู้เขียนคิดว่าเหตุหนึ่งที่ทำให้นายวงศ์ใกล้ชิตสนิทสนมกับ ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ผู้เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ก็คือเรื่องการประพันธ์และการละคร ซึ่งเป็นงานอดิเรกของท่านรัฐมนตรี ทั้งที่ท่านรัฐมนตรีได้เขียนคำอาลัยตอนหนึ่งไว้ว่า

“เสียดายเพื่อนเหมือนอนันนิทานจบ

ได้แต่ทบทวนคติวินิจฉัย

ว่าเรื่องนดจริงยงเรื่องใด

ว่ามีใครคิดเด่นเช่นคุณวงศ์”

นายวงศ์ไม่เพียงแต่เป็นผู้ที่ครอบครัวญาติพี่น้องและมิตร อาลัยที่จากไปอย่างไม่มีวันกลับ แม้แต่ผู้บังคับบัญชาและผู้ร่วมงานยังเสียดายที่จะขอนำบทความของนายนาถ เทพหัสดิน ณ อยุธยา อดีตปลัดกระทรวงศึกษาธิการ เขียนไว้ตอนหนึ่งว่า

“นายวงศ์ได้เคยทำงานอย่างใกล้ชิดร่วมกับข้าพเจ้ามานานปี จึงพอที่จะรู้จักนิสัยใจคอของเธอได้เป็นอย่างดี คือเป็นคนที่มีความตั้งใจดี บริสุทธิ์ แน่วแน่ และมั่นคง ไม่เปลี่ยนแปลงกับใครง่าย ๆ มีจิตใจเข้มแข็ง เชื่อมมั่นในความคิดเห็นของตน เมื่อลงได้ปักใจว่าจะกระทำสิ่งใดลงไปแล้ว เธอต้องใช้ความมานะอดทนบากบั่น ต่อสู้ไปจนสำเร็จให้จงได้ อุปสรรคใหญ่หน่อยจะมีมามากน้อยเพียงใด เธอไม่คำนึงถึง เธอจะต้องต่อสู้นำความ

สำเร็จอันเป็นชัยชนะในที่สุดให้สมความตั้งใจให้จงได้ ข้าพเจ้าอยากจะ
กล่าวว่าเพราะคุณสมบัติพิเศษที่มีอยู่ในตัวเธออันนี้เอง จึงช่วยสนับสนุน
ให้เธอได้ดิบได้ดี เจริญก้าวหน้า ทั้งในส่วนตัวและราชการ ในระยะเวลา
อันสั้น อันควรแก่การสรรเสริญ.....”

หลวงสวัสดิสารศาสตรพุทธิ ผู้เคยดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมวิสามัญ-
ศึกษา เขียนคำไว้อาลัยตอนหนึ่งว่า “.....คุณวงศ์ ฐ. พุกประยูร
ได้ปฏิบัติงานมาอย่างเข้มแข็ง พยายามที่จะเอาชนะงานด้วยความมานะ
และตรงต่อหน้าที่อย่างเอาจริงเอาจังที่เดียว ไม่ปรานีตัวเอง แม้ในการเล่น
เทนนิส ก็ตีลูกด้วยกำลังสุดเหวี่ยง เป็นการแสดงความตั้งใจในการเล่น...”

นายสนั่น สุมิตร ผู้เคยดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการ
ได้เขียนไว้ว่า “.....คุณวงศ์ ยังมีคุณสมบัติที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง
ที่ผมจะขอยกมาเป็นพิเศษ เพราะนอกจากคุณวงศ์จะใช้เพื่อประกอบใน
การปฏิบัติงานแล้ว ยังเป็นตัวอย่างที่ดีแก่บุคคลทุกคนไม่ว่าจะเป็นศิษย์
หรือไม่ คุณวงศ์ ถือหน้าที่เป็นสิ่งสำคัญ เรื่องอะไรที่เป็นหน้าที่แล้ว
ต้องปฏิบัติ ต้องดูแลสอดส่องว่า งานในหน้าที่นั้นๆ ได้ดำเนินไปตามที่ควร
แม้งานนั้นจะต้องใช้กำลังปัญญา กำลังกาย และเวลามากมายเพียงใด
คุณวงศ์ก็ต้องอุทิศทุกสิ่งทุกอย่าง เพื่อให้งานนั้นสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เมื่อ
วางแผนงานแล้ว สั่งงานแล้ว ต้องติดตามมิได้ยอมปล่อยให้งานดำเนินไป
ตามแผนแต่อย่างเดียว.....คุณวงศ์ ฐ. พุกประยูร เป็นครูที่ตระหนักและ

ตรงต่อหน้าที่ของครู ฉะนั้น ศิษย์ทุกคนย่อมจะ ระลึก ถึงและ เคารพ รัก
 คุณวงศ์ที่อยู่ตลอดเวลา และความเป็นผู้ตรงต่อ หน้าที่ของคุณ วงศ์ นีเอง
 ที่ทำให้ผู้บังคับบัญชา ผู้ที่อยู่ใต้อำนาจบัญชา ตลอดจนผู้ร่วมงานและ
 มิตรสหายไม่สามารถจะลืมคุณวงศ์เสียได้ คุณงามความดีของคุณวงศ์
 จะประทับใจบุคคลเหล่านั้นต่อไปอีกชั่วกาลนาน และยังเป็นตัวอย่างแก่
 บรรดาผู้ที่รู้จักคุณวงศ์นี้ต่อไป”

นายวิเชียร ทารายน ผู้เคยดำรงตำแหน่งผู้ช่วยเลขาธิการรัฐมนตรี
 กระทรวงศึกษาธิการ เขียนไว้ว่าว่า “.....คุณวงศ์ ฐ.
 พุกประยูร เป็นศึกษาธิการจังหวัดนครสวรรค์ ข้าพเจ้าได้เห็นลักษณะ
 ท่าทางแล้วรู้สึกเลื่อมใส คุณวงศ์เป็นชายชาติวีรบุรุษรูปร่างใหญ่ ท่าทางสง่า
 ผ่าเผย พุดจาฉะฉาน รอบรู้ภูมิประเทศในจังหวัดที่ตนปฏิบัติงานเป็น
 อย่างดี.....ทำให้ข้าพเจ้ารู้จักคุณวงศ์ดีขึ้นมา เป็นผู้สร้างกาย
 แข็งแรง อดทน ไม่หยาบโหยง พุดฟังง่าย ไม่มีเล่ห์เหลี่ยมพลิกแพลง.....
คุณ วงศ์เป็นคน พุดตรงไปตรงมา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กับผู้อยู่
 ใต้อำนาจบัญชา เป็นผู้สันโดษมัคน้อย เป็นผู้ที่ชอบปฏิบัติงานตามระเบียบ
 เครื่องครัดวินัย มุมานะ จะทำงานอะไรแล้วต้องทำให้สำเร็จ แม้จะมี
 อุปสรรคขัดขวาง เป็นผู้ไม่ตกอยู่ในอบายมุข ซื่อตรงต่อเวลา มาปฏิบัติ
 งานแต่ ๗.๐๐ - ๗.๓๐ น. ทุกวันเป็นเนืองนิจ.....ข้าพเจ้าได้เคย
 ติดตามไปด้วยแทบทุกครั้งในการไปตรวจโรงเรียน ได้เรียนรู้งานและ
 ชั้นเชิงการปฏิบัติงานของท่าน เป็นผู้เสียสละเพื่อส่วนรวม ไม่เป็นคน

เห็นแก่ตัว ไม่เบียดเบียนผู้ใด เคยมีผู้นำโทรทัศน์ขนาดใหญ่มามอบให้ท่าน แต่ท่านกลับให้เจ้าหน้าที่นำไปคืนเจ้าของ ไม่ชอบประจบสอพลอ ชอบทำงานแบบบิณฑาทองหลังพระ ไม่เคยโฆษณางานของตนเองที่ทำไป.....
คุณวงศ์เป็นนักค้นคว้าคนหนึ่ง ชอบหนังสืออย่างชีวิตจิตใจ มักแอบไปซื้อหนังสือแถวท้องสนามหลวงหลังแม่ธรณีบีบมวยผมอยู่เสมอ คุณวงศ์ชอบเขียน ภาชิตสอน ใจส่งวิทยุศึกษาอยู่เสมอ พวกเราสนใจ อยู่บ่บหนึ่ง ซึ่งพวกเราถือปฏิบัติกันอยู่ เห็นว่าเหมาะที่จะปฏิบัติดังต่อไปนี้

คดีเตือนใจ

ก่อนจะทำกรรมใดไม่สุจริต
 ขอให้คิดถึงโทษจะสนอง
 จะหวังให้คนช่วยประคับประคอง
 เพื่อปกป้องโทษทัณฑ์นั้นไม่ควร
 มีหลายคนทำผิดไม่คิดก่อน
 พอถึงคราวเดือดร้อนก็ให้หวน
 ขออ่อนวอนผ่อนโทษเสียงโอดครวญ
 เทยรรบกวณให้ช่วยตัวไปทั่วเมือง

กระทรวงศึกษาธิการได้สูญเสียคนดีไปคนหนึ่งแล้ว ท่านเปรียบเสมือนร่มโพธิ์ร่มไทรของพวกเรา คุณวงศ์ได้สร้างกรรมดีไว้อย่าง

มากมาย ซึ่งไม่สามารถจะนำมากล่าวให้หมดได้ คงจรีกอยู่ในความทรงจำของท่านที่คุ้นเคย หรือร่วมปฏิบัติงานกันมาโดยไม่มีอวสาน.....”

ต่อไปนี้ ผู้เขียนขอนำคำไว้อาลัยซึ่งนักศึกษาวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรชุดที่ ๖ บางท่านได้เขียนไว้ ดังต่อไปนี้

นายเกรียง เอี่ยมสกุล อธิบดีกรมสามัญศึกษา เขียนว่า “.....ผู้ที่เป็นครูนั้น โดยปรกติเป็นบุคคลที่มีจิตใจเป็นห่วงเด็กตาจ๋า ๆ นึกอยู่ตลอดเวลาว่าเด็กในความรับผิดชอบจะเป็นอย่างไร อนาคตของเขาจะเป็นอย่างไร จะต่อสู้สังคม เหตุการณ์และชีวิตในภายหน้าได้หรือไม่ จะเติบโตเป็นพลเมืองดี เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตัว หรือเป็นพลเมืองเลว เบียดเบียนญาติพี่น้อง ช่มเหิงเพื่อนบ้านหรือกดขี่เพื่อนร่วมชาติ คิดไปแล้วก็ห่วงอนาคตของเด็กและของประเทศชาติ เรื่องราวที่เรียนใน ว.ป.อ จึงถูกใจคุณวงศ์ ๕. พุกประยูร และข้าพเจ้าเป็นอย่างมาก เพราะเราได้โอกาสพิจารณาสถานการณ์ของประเทศ ของโลก เรียนถึงปัจจัยแห่งความมั่นคงของประเทศ เรียนถึงภัย และสาเหตุแห่งความเสื่อมโทรมของสังคมเมืองไทย

คุณวงศ์ ๕. พุกประยูร เป็นคนตรง ต่อชนิกผู้ไม่ถอย เมื่อมีโอกาสพูดถึงความเหลวแหลกที่คุณวงศ์ ๕. พุกประยูร ไม่ชอบ หรือออกความคิดเห็นเพื่อพัฒนาประเทศชาติ คุณวงศ์ ๕. พุกประยูร จึงพูดด้วยความจริงใจ ความสบายใจและความบริสุทธิ์ใจ

“คุณวงศ์ ธ. พุกประยูร เป็นคนมีประสบการณ์ในชีวิตมาก เพราะทำงานมาตั้งแต่อายุ ๑๘ เคยอยู่ในท้องถิ่นทุรกันดารและเป็นคนมีความจำแบบครุฑที่ี ฉะนั้นที่ ว.ป.อ. จึงมีเรื่องเล่าเรื่องคุยให้เพื่อนฝูง ฟังอย่างสนุกสนาน คุยได้ทั้งเรื่องสาระและสัพเพเหระ ชนิดตลกไปก ฮา ว.ป.อ. ไปไหน คุณวงศ์ ธ. พุกประยูร ก็ไปด้วย หากจำเป็นจะต้องอยู่ห้องคู่กันนอนรวมห้องกับข้าพเจ้าตลอดเวลา แม้แต่ไปต่างประเทศหลังจากคุณามาแล้ว เมื่อหัวถึงหมอน ก่อนที่จะหลับ สิ่งที่คุณวงศ์ ธ. พุกประยูรชอบปรารภก็คือ ‘การศึกษาของเรา ครูของเรา บ้านเมืองของเรา คนใหญ่คนโตของเรา’ คุณวงศ์ ธ. พุกประยูร เป็นคนที่มีเจตนาดีต่อส่วนรวมโดยแท้

“คุณวงศ์ ธ. พุกประยูร ภูมิใจที่ได้เป็นนักศึกษา ว.ป.อ. รักและนับถือนักศึกษา ว.ป.อ. รุ่นเดียวกันมาก คุณวงศ์ ธ. พุกประยูร ไม่ใช่ไปว.ป.อ. สักแต่จะเรียนให้หมดไปวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น พยายามหาโอกาสสนทนากับคนนั้น และคุยกับคนนั้นผูกมิตรกับนักศึกษา เชียง นักศึกษาที่ตีพันระใด ๆ ที่คุณวงศ์ ธ. พุกประยูร มีต่อเพื่อนนักศึกษา หรือต่อ ว.ป.อ. คุณวงศ์ ธ. พุกประยูร ไม่เคยละเว้นหรือหลีกเลี่ยง ในวันรับพระราชทานปริญญาบัตร คุณวงศ์ ธ. พุกประยูร ลูกไม่ขึ้น ต้องนอนรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ข้าพเจ้าขอรับ ปริญญาบัตร และเข็มรัฐาภิรักษ์จาก ว.ป.อ. ไปฝากในเย็นวันนั้นทันที ข้าพเจ้ายังจำใบหน้า ดวงตาและกิริยาท่าทางของคุณวงศ์ ธ. พุกประยูร ในขณะที่รับของฝาก อันมีเกียรติไปจากข้าพเจ้าได้เป็นอย่างดี สีหน้าอ้มเอิบ แววตาเป็นประกายสุกใส

กิริยาท่าทางสดชื่น แสดงความยินดีภาคภูมิใจอย่างสูงสุดเต็มตัว คุณสํารวย
พุกประยูร ภริยาบอกแก่ข้าพเจ้าในตอนหลังว่า คุณวงศ์ ธ. พุกประยูร
มีความปลื้มใจในปริญญาบัตรและเข็มของ ว.ป.อ. เป็นอย่างมาก และก็เป็นที่
ความจริง เพราะของสองอย่างนี้วางอยู่บนโต๊ะข้างเตียงพยาบาลตลอดเวลา
จนถึงแก่กรรม”

พลเรือตรี จวบ หงสกุล ประจํากรมกำลังพลทหารเรือ กองทัพเรือ
เขียนคำไว้อาลัยตอนหนึ่งว่า

วลว

วลว

“คุณวงศ์รับราชการด้านศึกษา ต่อสู้มามากมายหลายสมัย
ตั้งแต่เกิดโรงเรียนจนในถิ่นไทย แลเห็นภัยใหญ่หลวงล่วงเข้ามา
รวมคิอ่านต้านต่อไม่ย่อหย่อน มิโอนอ่อนทางด้านการศึกษา
ไม่ยินยอมผันผ่อนสอนวิชา ภาษาจีนมากกว่าภาษาไทย”

วลว

วลว

นายวงศ์เริ่มป่วยด้วยโรคเบาหวานมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ แต่
ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ก็พบว่ามิโรคมะเร็งที่ตับและลามถึงกระดูกคอ
เป็นโรคสำคัญ จนถึงวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๗ เวลา ๑๙.๐๕ น.
ถึงแก่กรรม ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ จังหวัดพระนคร สิริอายุได้ ๕๔ ปี
๑๑ เดือน.

(ในการเรียบเรียงประวัติ นายวงศ์ ธวัชชัย พุกประยูร นี้ ผู้เขียน
ได้รับความเอื้อเฟื้อจากนายภักดี ฉวีสุข เป็นผู้เขียนเพิ่มเติมเรื่องราวบางตอน
เพื่อให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น จึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย.)

สนธิ พุกประยูร

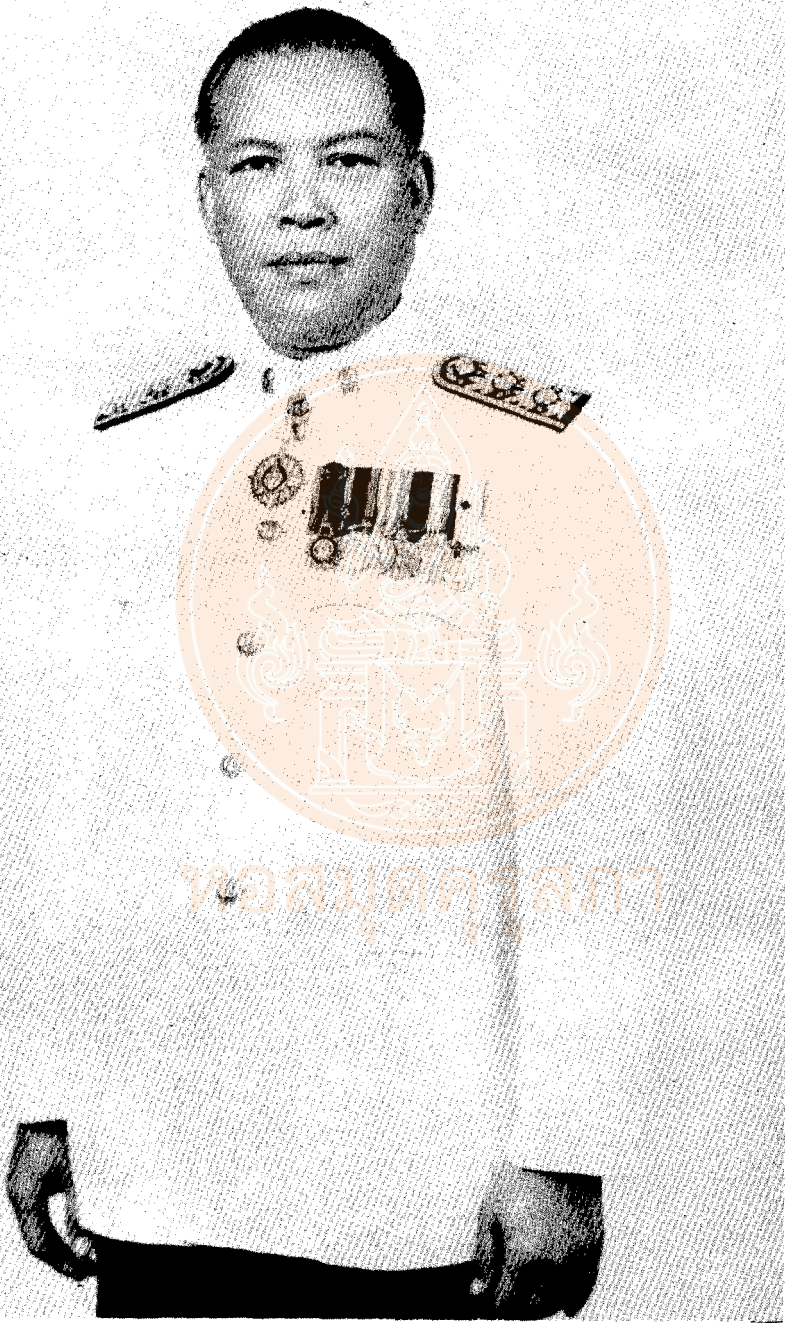
นายประยุทธ สวัสดิ์สิงห์

พ.ศ. ๒๔๕๕ - ๒๕๑๑

แก่นายประยุทธ สวัสดิ์สิงห์ จะมีตำแหน่ง สูงส่งขึ้นไปสักเพียงใด
จนได้เป็นถึง รองปลัดกระทรวงศึกษาธิการ มิตรสหายคงเรียกเพียง
“คุณประยุทธ” “คุณยุทธ” หรือไม่กี่ “ยุทธ” เฉยๆ ซึ่งรู้สึกว่าเขาตัว
จะพอกพอใจจริง ๆ ที่มีผู้เรียกเช่นนั้น ลองเรียกว่า ท่านรองปลัด ฯ
หรือ ท่านรองอธิบดี หรือ ท่านรองเฉยๆ ผู้ถูกเรียกจะหันมาทำหน้า
พร้อมกับถามว่า นี่อะไรกัน คำเรียกสั้นๆ ว่า “คุณยุทธ” หรือยุทธ นี้แหละ
ที่ได้สร้างสัมพันธ์ไมตรีอันดียิ่งในหมู่มิตรสหาย และเป็นความรู้สึกประทับใจ
ที่คงจารึกอยู่ในหมู่เพื่อน เป็นที่เชื่อแน่ว่าจะมีวันสืมเลื่อนแม้ว่าเวลาจะ
ล่วงไปนานแสนนาน ฉะนั้น ผู้เขียนจึงขอใช้คำว่า “คุณยุทธ” ในการที่จะ
บรรยายประวัติต่อไป

คุณยุทธเกิดเมื่อวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๕
ณ ตำบลสีเกา อำเภอสีเกา จังหวัดตรัง เป็น บุตรคนสุดท้องของรอง
อำมาตย์ตรีชั้น สวัสดิ์สิงห์ นายอำเภอสีเกา และนางเจิม มีพี่ร่วมบิดา
มารดาเดียวกันอีก ๒ คน คือ

๑. นายประยุทธ สวัสดิ์สิงห์ (ถึงแก่กรรม)
๒. นายยง สวัสดิ์สิงห์



นายประยุทธ สวัสดิ์สิงห์

พี่น้องเป็นชายล้วน คุณยุทธเป็นคนสุตทอ้ง เป็นที่เชื่อถือว่าคงจะ
 ด้รับการตามใจและทะนุถนอมเยี่ยงลูกคนเล็ก ควรจะเกรง แต่ก็เป็นเช่น
 นี้ไม่ คุณยุทธกลับได้ชื่อว่า เป็นคนมีธรรมาศยัตติ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ซ่อน
 ว่าจะสันนิษฐานว่า เพราะได้รับการเอาใจใส่ อบรมอย่างดีจากบิดามารดา
 จึงเติบโตขึ้นด้วยมีใจการณู เฉลยปั่นความสุขให้ผู้อื่น และมีใจอาทรใน
 ความทุกข์ของมิตร ผู้ที่มีจิตใจเช่นนี้แหละคือผู้เป็นครู และคุณยุทธก็มา
 เป็นครูในที่สุด

คุณยุทธเริ่มการศึกษาเบื้องต้นที่ โรงเรียนปทุมปัญญา จังหวัดภูเก็ต
 พ.ศ. ๒๔๖๔ เรียนอยู่ ๓ ปี จบประถมปีที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ไป
 ศึกษาต่อ ชั้นมัธยมที่ โรงเรียนภูเก็ตวิทยาลัยเป็นเวลา ๖ ปี ในสมัยนั้น
 เรียกว่าจบชั้นประโยคมัธยม คุณยุทธได้มาเรียนต่อในชั้นมัธยมปีที่ ๗ ที่
 โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ และสอบไล่ได้ชั้นมัธยม
 ปีที่ ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ระหว่างที่คุณยุทธเป็นนักเรียนโรงเรียนสวน
 กุหลาบวิทยาลัย ได้ทำชื่อเสียงในด้านกีฬา โดยเป็นผู้แทนของโรงเรียน
 เข้าแข่งขันวิ่งผลัด และ ฟุตบอล จน โรงเรียน ได้รับ ถ้วยและโล่ ชนะเลิศ
 หลายครั้ง

เมื่อคุณยุทธจบชั้นมัธยมปีที่ ๘ แล้ว ได้สมัครเข้าเรียน ใน คณะ-
 อักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖
 โดยการสอบชิงทุนมณฑลภูเก็ต ได้รับทุน เป็นรายเดือน ๆ ละ ๑๕ บาท
 ในสมัยที่ หลวง กิตติวาท เป็น ศึกษาธิการ มณฑลภูเก็ต คุณยุทธ สอบไล่ได้
 ปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิต และ ประกาศนียบัตร ครุมัธยม ในขณะนั้น

ศาสตราจารย์หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล เป็นอาจารย์ในคณะอักษรศาสตร์ และวิทยาศาสตร์และเป็นหัวหน้าแผนกฝึกหัดครูมัธยมแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นับว่าคุณยุทธได้เป็นศิษย์รุ่นแรก ๆ ของท่าน เรียนวิชาคณิตศาสตร์จากท่าน และได้รับการส่งสอนอบรมอย่างใกล้ชิด เพราะสมัยนั้น นิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมีจำนวนน้อย นับเป็นจำนวนสิบ มิใช่เป็นจำนวนร้อย จำนวนพันเช่นสมัยนี้

เมื่อสำเร็จการศึกษาจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และเข้ารับราชการแล้ว การศึกษาเพิ่มเติมของคุณยุทธหาได้ยุติลงไม่ คุณยุทธได้รับคัดเลือกไปศึกษาเพิ่มเติม ณ สหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. ๒๔๙๖ คือ

- ๑. ที่ State Teacher's College เมือง Florence, Alabama เป็นเวลา ๔^๑/_๒ เดือน
- ๒. ที่ Michigan State College, East Lansing, Michigan เป็นเวลา ๓ เดือน

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ ได้รับคัดเลือกเข้ารับการศึกษา ณ วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร ชุดที่ ๘ ซึ่งคุณยุทธมีความภาคภูมิใจมาก มักจะพูดถึงบ่อยๆ จนเพื่อนสนิทไปล้อว่า "สำเร็จวิชาการป้องกันราชอาณาจักรแล้ว เวลาศัตรูมาย่ำยีบีฑาประเทศไทย ต้องอยู่แนวหน้านะ" คุณยุทธเข้าศึกษา ๑ ปี ได้รับพระราชทานปริญญาบัตรและเข็มรัฐาภิรักษ์

คุณยุทธได้สมรส กับ นางสาวนาวนิตย์ สาตะโรจน์ บุตรีขุนวิโรจน์ เวชกรรม (ผู้อำนวยการโรงพยาบาลสมเด็จ ศรีราชา ขณะนั้น) เมื่อ

พ.ศ. ๒๔๘๘ นางสาวเนาวนิตย์ สำเร็จปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิตจาก
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีบุตรชายหญิง ๔ คน คือ

๑. นางสาวเพียงใจ สวัสดิ์สิงห์ ทำงานเลขานุการกรรมการผู้จัดการ
บริษัท MONSANTO

๒. นางสาวปิ่นทิพย์ สวัสดิ์สิงห์ บช.บ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ขณะศึกษาปริญญาโทที่มหาวิทยาลัย ROOSEVELT, CHICAGO สหรัฐ
อเมริกา

๓. นางสาวปานตา สวัสดิ์สิงห์ นิสิตปีที่ ๔ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๔. นายปกายศักดิ์ สวัสดิ์สิงห์ มัธยมศึกษาปีที่ ๒ แผนกภาษา
ฝรั่งเศส โรงเรียนอัสสัมชัญ

คุณยุทธเริ่มชีวิตครูหลังจากศึกษาจบจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดย
เข้ารับราชการเป็นอาจารย์ผู้ช่วยโท โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทำการสอนวิชาคณิตศาสตร์ โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาแห่งนี้เป็นโรงเรียนสหศึกษาแห่งแรกในสมัยนั้น คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ผู้อำนวยการคนแรก ของโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คือ ศาสตราจารย์หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ท่านได้นำแนวความคิดใหม่ในการบริหารงานมาใช้ในการบริหารงานของโรงเรียนนี้ จะขอกล่าวพอเป็นสังเขปดังต่อไปนี้

๑. การแบ่งภาควิชาตามหลักสูตร มอบหมายให้อาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ
ดูแลการสอนให้เป็นไปตามหลักสูตร

๒. มีอาจารย์ผู้ปกครองดูแลนักเรียนชายหญิง
๓. มีนายทะเบียน ปฏิบัติงานฝ่ายธุรการ เพื่อให้อาจารย์ทำงาน เฉพาะด้านวิชาการ
๔. มอบหมายให้ อาจารย์ ทำหน้าที่ หัวหน้าตึกและผู้ช่วยหัวหน้าตึก เป็นการผ่อนแรงผู้อำนวยการโรงเรียน
๕. จัดตารางสอนเป็นแบบแผน ทำให้สะดวกในการจัดชั่วโมงสอน ของอาจารย์ จะสามารถทราบว่าอาจารย์ผู้ใดสอนวิชาใด วันใด ชั่วโมงใด และผู้ใดว่างการสอน อาจารย์มีส่วนส่วนในการสอน ถัวเฉลี่ยใกล้เคียงกัน
๖. จัดระดับส่งนักเรียนหญิง ทำให้ประหยัดค่าโดยสารและปลอดภัย มีเจ้าหน้าที่ประจำรถทุกคัน
๗. จัดการศึกษาออกสถานที่ เพื่อให้นักเรียนได้เพิ่มพูนความรู้ นอกเหนือไปจากการเรียนในชั้น

อาจารย์ชายหญิงเกือบทั้งหมดสำเร็จการศึกษาจาก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย การปฏิบัติงานจึงกลมเกลียวเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน งานหนักกลายเป็นงานเบา เพราะมีความรู้สึกเป็น “เรา” ไม่มี “เขา”

การที่เพื่อนจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้างาน เพื่อนอาจารย์ก็ไม่เกิดความรู้สึกผิดปรกติ เชื้อพ้องถ้อยคำกันได้ คุณุฑุฑได้รับมอบหมายให้เป็นหัวหน้าตึกดูแลอาจารย์และนักเรียนชายหญิงในตึก งานก็ดำเนินไปเป็นระเบียบ นางประยูรรัตน์ สดลสุต ผู้อำนวยการกองส่งเสริมและวัดผลการศึกษามวิสามนศึกษาเขียนคำไว้อาลัยตอนหนึ่งว่า

“ท่านได้เลื่อนขั้นเป็นหัวหน้านักเรียน ดิฉันได้รับหน้าที่เป็นผู้ช่วยหัวหน้าศึกษาอยู่ ทุกสมัยของท่าน ในขณะที่ท่านปฏิบัติราชการอยู่ ณ โรงเรียนเตรียม ท่านมีอะไรก็ปรึกษา เป็นผู้ปฏิบัติตรงต่อหน้าที่ อยู่ในระเบียบวินัย สอดส่องความเป็นระเบียบเรียบร้อยของนักเรียนภายในศึกษาและอาจารย์ที่อยู่ในสังกัด สิ่งใดที่ท่านเห็นว่าอาจารย์ผู้ใดทำไปจะเป็นผลเสียแก่ส่วนตัวหรือส่วนรวมแล้ว ท่านก็ตักเตือนฉันเพื่อน ท่านเป็นคนใจกว้าง โอบอ้อมอารี ยิ้มแย้มแจ่มใส งานที่ได้ปฏิบัติร่วมกันมาเป็นอย่างดีโดยเรียบร้อย มีอะไรเป็นปัญหา ก็มาปรึกษา ช่วยกันขบคิดรวมทังปัญหาการงานและปัญหาทางใจ ดิฉันแนะนำอะไรก็ฟัง ไม่เคยแสดงความโกรธออกมาทางสำเนียงหรือหน้าตาเลย”

ในการเดินทางไปศึกษาเอกสถานที่ พ.ศ. ๒๔๘๓ ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ผู้อำนวยการโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นหัวหน้า มีอาจารย์ชายหญิงร่วมไปปฏิบัติงาน นักเรียนชายหญิงและนิสิตฝึกหัดครูมัธยม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมไปด้วย เดินทางไปจังหวัดภาคใต้จนถึง ชายแดนอำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา เดินทางรอนแรมโดยรถไฟและรถยนต์ ที่จังหวัดนครศรีธรรมราช คณะอาจารย์และนักเรียนได้ร่วมกันทำบุญตักบาตรพระภิกษุประยูร ซึ่งไปอุปสมบทอยู่ที่นั่น นำความปลาบปลื้มมาให้แก่คณะเป็นอันมาก

เมื่อเกิดสงครามมหาเอเซียบูรพา ปลาย พ.ศ. ๒๔๘๔ โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาถูกยึดครองโดยกองทัพญี่ปุ่น โรงเรียนจำต้องไปเปิดสถานศึกษาหลายแห่งในพระนคร ครั้นเมื่อภาวะสงครามรุนแรงยิ่งขึ้นจน

ไม่สามารถจะเปิดทำการสอนในจังหวัดพระนครได้ จำเป็นต้องแบ่งแยกนักเรียนไปเปิดโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาสาขาต่างๆ ในหัวเมือง คุณยุทธได้รับมอบหมายให้เป็นหัวหน้าสาขาที่จังหวัดจะเขิงเทรา โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาสาขาจะเขิงเทรา เปิดทำการสอนที่โรงเรียนเบญจมราชรังสฤษฎิ์ อาจารย์ผู้หนึ่งซึ่งไปทำการสอนด้วย ได้บรรยายถึงอุปสรรคต่างๆ ในด้านที่พักของอาจารย์และนักเรียน คุณยุทธเป็นหัวหน้าสาขาที่เพื่อน ๆ ยอมรับนับถือในด้านแก้ไขอุปสรรคความร่วมมือทุกขั้วร่วมสุข สร้างความเป็นมิตรอย่างแน่นแฟ้น และเกิดความเห็นอกเห็นใจกัน ระหว่าง อาจารย์และนักเรียน อาจารย์ผู้หนึ่งบันทึกไว้ว่า เรื่องวุ่น ๆ เกี่ยวกับที่พักของนักเรียนก็มีเหมือนกัน บางคนไม่มีญาติ หรือคนรู้จักก็ต้องไปอาศัยพักที่โรงแรม และนายวุดงักผู้เป็นเจ้าของที่หัวแหลมเลยตัดแปลง โรงแรม ให้เป็น หอพักนักเรียน เนื่องจากเขาคิดในแง่การค้า เขาจึงไม่คำนึงว่า เด็กที่จะให้พักจะเป็นหญิงหรือชาย เขาจัดให้พักรวมกันหมด ทางโรงเรียนต้องจัดการให้เขาแบ่งเป็นสัดส่วน และให้เขาช่วยควบคุมดูแลด้วย คุณยุทธถึงกับต้องไปจัดการตรวจสอบสถานที่และขอร้องให้เขาจัดอย่างที่โรงเรียนอยากให้จัด เขาก็ให้ความร่วมมือด้วยเป็นอย่างดี

การเป็นอาจารย์หัวหน้าตึกสิ้นสุดลงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ คุณยุทธได้รับแต่งตั้งให้ไปเป็นครูใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูเขิงใหม่ เมื่อเพื่อนฝูงผ่านไปเยี่ยมเยียน ได้ถามงานในหน้าที่อาจารย์ใหญ่ก็ได้รับตอบว่า ได้รับการฝึกหัดงานในหน้าที่หัวหน้าตึกโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา ด้านปกครอง

ครูและนักเรียนไม่สู้มีปัญหา เรื่องธุรการ และการเงิน ต้องทำไปศึกษาไป
คุณยุทธมีนิสัยรัก และใฝ่ใจหาความรู้เพิ่มเติมเสมอ ได้รับมอบหมายให้
ทำงานใดก็มุ่งทำให้สำเร็จ ความสุภาพ นุ่มนวลและความเป็นนักกีฬาทำ
ให้ชนะน้ำใจผู้เข้ามาใกล้ชิดได้ไม่ยากนัก

คุณยุทธเป็นครูใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูเชียงใหม่อยู่ ๔ ปี ครั้นถึง
เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๖ ย้ายมาเป็นครูประจำกรมวิสามัญศึกษา ทง
พระกองฝึกหัดครูในขณะนั้นสังกัดกรมวิสามัญศึกษา เพิ่งจะแยกเป็น
กรมการฝึกหัดครูเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗

เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๖ ทางราชการส่งคุณยุทธไปศึกษา
และงาน ณ สหรัฐอเมริกา รวม ๘ เดือน กลับมาไม่นานนักก็ได้รับ
แต่งตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งครูใหญ่โทโรงเรียนฝึกหัดครูพระนครศรีอยุธยา
ในขณะดำรงตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูส่วนภูมิภาค ได้ดำเนินการ
หาเงินเพื่อปรับปรุงโรงเรียน ระหว่างเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ ถึง
ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ เป็นผู้รักษาการในตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียน
ฝึกหัดครูจันทระเกษม การเป็นครูใหญ่หัวเมืองของคุณยุทธเป็นกำไรชีวิต
และเป็นประสบการณ์ที่คุณยุทธนำมาใช้ในอนาคต ใน พ.ศ. ๒๕๐๒ นั้นเอง
คุณยุทธไปรักษาการหัวหน้ากองโรงเรียนฝึกหัดครู กรมการฝึกหัดครู แล้ว
ย้ายจากตำแหน่งหัวหน้ากองโรงเรียนฝึกหัดครู ไปเป็นศึกษานิเทศก์เอก
กรมการฝึกหัดครู

ชีวิตการงานของคุณยุทธเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นเป็นลำดับ แต่ละก้าวเป็นไปด้วยความมั่นคง คุณยุทธก้าวจากศึกษานิเทศก์มาเป็นหัวหน้ากองโรงเรียนราษฎร์ กรมวิสามัญศึกษา เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๓

กองโรงเรียนราษฎร์เป็นหน่วยงานที่หนักมากของกรมวิสามัญศึกษาที่ว่าหนักก็เพราะกองนี้มีโรงเรียนในสังกัดมากมายหลายระดับ ตั้งแต่ชั้นอนุบาลไปจนถึงชั้นมัธยมศึกษา นอกจากนี้ยังมีโรงเรียนราษฎร์ประเภทอาชีวศึกษาหลายสาขาซึ่งเอกชนจัดตั้งขึ้น มีตั้งแต่โรงเรียนเสริมสวย โรงเรียนสอนการเย็บเสื้อ สอนการเต็นท์ ขั้วรถยนต์ แก้ววิทยุ จีปาละ ประเภทวิสามัญมีโรงเรียนราษฎร์สอนภาษาจีน โรงเรียนของศาสนาโรมันคาทอลิก โปรเตสแตนท์ และโรงเรียนของไทยมุสลิม ที่เรียกว่าปอเนาะ จำนวนครูนับหมื่น จำนวนนักเรียนเป็นแสน จะต้องเที่ยวตรวจตราโรงเรียนให้ปฏิบัติตามพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ ผู้เป็นครูใหญ่ ผู้จัดการ ก็เป็นบุคคลหลายประเภท คุณยุทธจะต้องใช้ความสามารถทางครูในการที่จะประสานงานระหว่างโรงเรียน กรม และกระทรวง คุณยุทธต้องออกตรวจโรงเรียนในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค บ้างกันช่องโหว่อันอาจจะเกิดขึ้นได้

ขณะเป็นหัวหน้ากองโรงเรียนราษฎร์ คุณยุทธกระทำสิ่งใดไว้บ้างจะได้กล่าวโดยสรุปไว้ ณ ที่นี้ คือ

๑. เริ่มการจัดตั้งศึกษานิเทศก์ขึ้นในกองโรงเรียนราษฎร์ นับเป็นประโยชน์ในการช่วยเหลือทางวิชาการให้แก่โรงเรียนราษฎร์ทั้งหลาย การ

ช่วยโรงเรียนราษฎรจะเป็นค้ำจุนการให้เงินอุดหนุน ช่วยเหลือในด้านการเงินเพื่อจ้างครูที่มีวุฒิมาสอน สร้างอาคารเรียนให้ แต่ก็ยังหาเพียงพอไม่ การช่วยเหลือในทางวิชาการโดยจัดศึกษานิเทศก์ไปแนะนำการสอน เป็นการช่วยเหลือที่มีหลักการดี เป็นการช่วยเหลือตรงเป้าหมาย

๒. วางระเบียบ กำหนดอัตราความจุสูงสุดในโรงเรียน โดยกำหนดให้โรงเรียน ราษฎรคิดอัตราความจุ สูงสุดตามเนื้อที่ ของ โรงเรียน ราษฎร วาละ ๑ คน และให้มี ความจุ สูงสุด ได้ไม่เกินโรงเรียนละ ๒,๕๐๐ คน

๓. เป็นผู้ริเริ่มแก้ไขพระราชบัญญัติครูโรงเรียนราษฎร พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ประกาศใช้ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ มาปรับปรุงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ การแก้ไขปรับปรุงโรงเรียนราษฎรนั้นน่าจะกล่าวว่าเป็นเพราะโรงเรียนราษฎรมีบทบาททางการศึกษาของชาติบ้านเมืองมากขึ้นลำดับ การสอนของโรงเรียนราษฎรเริ่มขยายขึ้นไปถึงชั้นมัธยมศึกษาจนถึงสมัยที่ควรแก่การปรับปรุงแก้ไข

๔. ได้แก้ไขระเบียบการให้เงินอุดหนุนใหม่ ทั้งนี้มาจากความวิริยะอุตสาหะของศาสตราจารย์ หม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล ผู้เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้คิดสูตรใหม่ขึ้น สูตรนี้เป็นการคำนวณตามหลักคณิตศาสตร์ คุณุบุตรเป็นนักเรียนคณิตศาสตร์จึงรับแนวความคิดมาดำเนินการโดยมียาก

๕. ริเริ่มให้การอุดหนุนบุตรเจ้าของ ผู้จัดการ และครูใหญ่ โรงเรียนราษฎร์ ให้ได้ส่งบุตรเข้าเรียนในโรงเรียนฝึกหัดครู เป็นการศึกษาส่งเสริมการเพาะครูของโรงเรียนราษฎร์แต่ละแห่ง

๖. เป็นผู้จัดให้มีการอบรมเจ้าหน้าที่โรงเรียนราษฎร์ทั่วประเทศ

๗. วางระเบียบเกี่ยวกับโรงเรียนราษฎร์เพื่อสอนภาษาจีนว่า จะทำการเปลี่ยนแปลงใดๆ ต้องได้รับอนุมัติจากรัฐมนตรีก่อน

๘. วางเกณฑ์การขอเป็นครูโรงเรียนราษฎร์ของบุคคลต่างตัว โดยผ่อนผันความรู้ภาษาไทยให้เพียง ๑ ปี และต้องได้รับอนุมัติจากกองตรวจคนเข้าเมืองให้อยู่ในประเทศไทยได้

๙. วางระเบียบครุมีวุฒิในโรงเรียนราษฎร์ที่รับการรับรองวิทยฐานะ ต้องมีครุมีวุฒิอย่างน้อยร้อยละ ๕๐

และ ๑๐. โรงเรียนราษฎร์ที่รับเงินอุดหนุน ต้องมีครุมีวุฒิอย่างน้อยร้อยละ ๓๐ ของครูทั้งหมด

อนึ่งผู้เป็นหัวหน้ากองโรงเรียนราษฎร์จะต้องมีหน้าที่พิเศษอีกหน้าที่หนึ่ง คือ เป็นเลขานุการงานศิลปหัตถกรรมนักเรียนประจำปี คุณยุทธเริ่มรับหน้าที่เลขานุการงานศิลปหัตถกรรม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๓ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๐๕ เป็นงานศิลปหัตถกรรมนักเรียนครั้งที่ ๒๕ และมาบรรจบครบรอบ ๕๐ ปีด้วย คุณยุทธจึงต้องทำงานใหญ่

งานศิลปหัตถกรรมนักเรียนเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๕ ปีคุณยุทธเกิดขึ้นเอง งานมีติดต่อกันจนถึง พ.ศ. ๒๕๖๖ รวมเป็น ๑๒ ครั้ง ก็มี

หยุดชะงักลงไประยะหนึ่ง ถึง พ.ศ. ๒๔๙๒ กระทรวงศึกษาธิการได้
ฟื้นฟูจัดงานขึ้นในบริเวณโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย งานศิลปหัตถกรรม
ระยะสอง จัดติดต่อกันมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๐๐ ไม่สามารถจะจัดงานขึ้น
ได้ในส่วนกลาง กระทรวงศึกษาธิการจึงให้ไปจัดในส่วนภูมิภาคโดย
จังหวัดต่าง ๆ จัดขึ้นเอง กรณ พ.ศ. ๒๕๐๑ กระทรวงศึกษาธิการงด
จัดงานทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค

ถึง พ.ศ. ๒๕๐๒ กระทรวงศึกษาธิการจัดงาน ณ สถานที่เดิม คือ
ที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ขยายออกไปที่โรงเรียนเพาะช่าง และ
เสาวภา เพราะโรงเรียนทั้ง ๓ มีอาณาบริเวณติดต่อกัน งานนี้ได้รับการ
ต้อนรับจากประชาชนผู้เข้าชมงานเบียดเสียดจนकुสถานที่จะจัดงานคับแคบไป

ใน พ.ศ. ๒๕๐๓ กระทรวงศึกษาธิการตกลงเปลี่ยนสถานที่จัดงาน
มาใช้บริเวณโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา และวิทยาลัยวิชาการศึกษาปทุมวัน
ด้วยประการฉะนี้ งานศิลปหัตถกรรมครั้งที่ ๒๕ พ.ศ. ๒๕๐๕ จึงจัด
ขึ้นในบริเวณโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา และวิทยาลัยวิชาการศึกษาปทุมวัน
คุณุทธ เลขานุการงานศิลปหัตถกรรมนักเรียน ได้กำไรรจากการเป็นอาจารย์
โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษามาก่อน และสนิทสนมคุ้นเคยกับบรรดาอาจารย์
เจ้าหน้าที่ของโรงเรียน ย่อมได้รับความสะดวกและความร่วมมือเป็นอย่างดี
งานศิลปหัตถกรรมครั้งที่ ๒๕ จัดเป็นการเฉลิมฉลองพิเศษกว่าทุก ๆ ปี
ที่ว่าพิเศษนั่นก็คือ จัดให้มีขบวนแห่ ทั้งขบวนเดินเท้า และขบวนรถยนต์

ซึ่งหน่วยราชการ องค์กร เอกชน โรงเรียนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาร่วมกันจัดขบวนแห่ ดังนั้นจึงเป็นที่ครึกครื้นมาก คณะรัฐมนตรีได้อนุมัติให้กระทรวงจัดทำแสตมป์ที่ระลึกในกาทำงานศิลปะหัตถกรรมมีอายุครบ ๕๐ ปี อีกด้วย

งานการศึกษาซึ่งคุณยุทธมีบทบาทมากอีกด้านหนึ่ง คือ โรงเรียนมัธยมแบบประสม ศาสตราจารย์ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล กล่าวไว้ในหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพว่า “เนาวนิตย์ สวัสดิสิงห์ ภริยาของนายประยุทธ สวัสดิสิงห์ เป็นศิษย์ของข้าพเจ้าเช่นเดียวกัน ได้มาหารือเรื่อง การพิมพ์หนังสือเป็นของข้าพเจ้าในงานพระราชทานเพลิงศพ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าน่าจะพิมพ์เรื่องเกี่ยวกับโรงเรียนมัธยมแบบประสม เพราะเป็นเรื่องน่าสนใจ และนายประยุทธมีบทบาทเกี่ยวข้องอยู่มาก เมื่อดำรงตำแหน่งรองอธิบดีกรมวิสามัญศึกษา”

ในการดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนมัธยมแบบประสมแห่งแรกที่โรงเรียนสุนทรวิद्या จังหวัดนครราชสีมา คุณยุทธมีส่วนอยู่มาก ในการจัดทำหลักสูตร ความสำเร็จที่เกิดขึ้นคุณยุทธมีส่วนร่วมด้วย ฉะนั้นการรวบรวมเรื่องโรงเรียนมัธยมแบบประสม แบบที่ ๑ และแบบที่ ๒ ตีพิมพ์แจกในหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพคุณยุทธ จัดเป็นเอกสารทางวิชาการช่วยในการศึกษาค้นคว้าเรื่องโรงเรียนมัธยมแบบประสมเป็นอย่างดี

คุณยุทธมีบทบาทในเรื่องลูกเสืออยู่ด้วย ความสนใจในกิจการลูกเสือคงจะมีอยู่ในจิตใจของคุณยุทธแต่เยาว์วัย เมื่อครั้งคุณยุทธเป็นนักเรียน

ชั้นมัธยมโรงเรียนภูเก็ตวิทยาลัย คุณยุทธเป็นนายหมู่ลูกเสือตรีแห่งกอง
 ลูกเสือประจำมณฑลภูเก็ต และได้เป็นผู้แทนลูกเสือมณฑลภูเก็ต มาร่วม
 ในการชุมนุมลูกเสือแห่งชาติครั้งแรก ณ วังสราญรมย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑
 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทางการรื้อฟื้นกิจการ
 ลูกเสือขึ้นอีก คุณยุทธจึงเข้าร่วมกิจการลูกเสือด้วยความเต็มใจ คุณยุทธ
 ได้รับการอบรมวิชาผู้กำกับลูกเสือสามัญชั้นผู้บังคับ รุ่งที่ ๑ ระหว่าง
 วันที่ ๖-๑๓ เมษายน ๒๕๐๔ ณ ค่ายวชิราวุธ อำเภอศรีราชา จังหวัด
 ชลบุรี ร่วมกับข้าราชการผู้ใหญ่อันนับเป็นการอบรมข้าราชการผู้ใหญ่ของ
 กระทรวงศึกษาธิการ คาดว่าการอบรม "พอเสือ" ครั้งกระหน่ำ คงเป็น
 ที่สับอรรถาจารย์ผู้เข้ารับการอบรมทุกราย เพราะได้มีโอกาสสว่างภารกิจ ไปมี
 ชีวิตอิสระท่ามกลางธรรมชาติสวยงาม ณ ค่ายลูกเสือวชิราวุธ และได้อยู่
 ในหมู่มิตรที่คุ้นเคยรักชอบ ผู้เข้าอบรมจึงได้ทั้งวิชาลูกเสือ และเป็นการ
 เปลี่ยนบรรยากาศที่จำเจซ้ำซากในพระนคร นับได้ว่าเป็นกำไรชีวิต

ในงานชุมนุมลูกเสือแห่งชาติครั้งที่ ๕ จัดขึ้น ณ ค่ายลูกเสือวชิราวุธ
 อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี คุณยุทธได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง
 หัวหน้ากองอำนวยการ ตามคำสั่งสำนักงานคณะกรรมการบริหารลูกเสือ
 แห่งชาติ ที่ ๒๗๐/๒๕๐๘ ลงวันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๐๘

ตำแหน่งหน้าที่ในกิจการลูกเสือของคุณยุทธก็ได้ก้าวหน้าขึ้นโดยลำดับ
 คุณยุทธได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ ในคณะ
 กรรมการบริหารลูกเสือแห่งชาติตั้งแต่วันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๗

ถึงวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ และได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง
 หอกลุ่เป็นครั้งที่สอง ตั้งแต่วันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ มีเรื่องซึ่งนายเกรียง
 เอี่ยมสกุล อธิบดีกรมสามัญศึกษาเขียนคำไว้อาลัยตอนหนึ่งว่า “ในที่ประชุม
 วันนั้น (๒๐ พ.ย. ๒๕๑๑) มีการหารือกันถึงจำนวนกรรมการ
 บริหารคณะลูกเสือ มีผู้อยากได้ใครคนหนึ่งเข้ามาเป็นกรรมการ แต่
 กรรมการเต็มจำนวนแล้ว คุณประยูรหันมาหารือข้าพเจ้าว่า ‘ผมลาออกนะ’
 ข้าพเจ้าบอกว่า ‘ไม่ใช่เรื่อง อย่าออก’”

นี้แหละคุณยุทธ มีหัวใจเป็นลูกเสือแท้ เสียสละได้แม้แต่ตำแหน่ง
 กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ เพื่อให้ผู้ที่ประสงค์จะใคร่เป็น ใครจะคิดบ้างหนอ
 ว่า คุณยุทธ มีวาจาสิทธิ์ พุดจริงทำจริง หลีกทางให้อย่างไม่มีใคร
 คาคคคิด แม้จะถูกเตือนว่า ไม่ใช่เรื่อง อย่าออก ก็ยังเป็นการตัดสินใจของ
 คุณยุทธไว้ไม่ได้

คุณยุทธกับกีฬาเป็นของคู่กัน คุณยุทธมีฝีมือดีเด่นทั้งกีฬาในร่มและ
 กลางแจ้ง นายเชอ สาริมาน อธิบดีกรมศิลปากร เขียนคำไว้อาลัย
 ตอนหนึ่งว่า

“ในค่านักกีฬาชอบจริงและสนใจเป็นพิเศษ ใครถามเรื่องอะไรเกี่ยว
 กับการกีฬาก็สามารถข้แจงบรรยายให้ฟังอย่างชัดแจ้งลึกซึ้ง เป็นคุณลักษณะ
 ที่ดีเด่น”

กีฬากลางแจ้งที่ชอบมากที่สุดเห็นจะเป็นฟุตบอล รองลงมาคือกรบ
 เทนนิส ซ็อกกักชอบด้วย เพื่อนๆ เขียนไว้ว่า “เมื่อเป็นนักเรียนโตเสีย

สามารถฟุตบอลของโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ทุกครั้งที่เล่นมักอยู่ในตำแหน่งกองหน้าของทีม พวกเรากองเชียร์ไม่เคยผิดหวัง เขาเล่นได้ตีรวดเร็ว มีชั้นเชิงน่าดู และโดยเฉพาะมีความสนุกสนานอยู่เสมอ”

คุณยุทธ เข้าเป็น นิสิต คณะ อักษร ศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ก็ได้เป็นนักกีฬาของมหาวิทยาลัย นิสิตชาย หญิง ชั้นชมความสามารถและลวดลายการเล่นของคุณยุทธ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้รับเลือกเป็นประธานแผนกฟุตบอล ของสโมสรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ลงเล่นในทีมแข่งขันฟุตบอลประเพณี จุฬา—ธรรมศาสตร์ ๒—๓ ครั้ง คุณยุทธเป็นนักกีฬาดีเด่น และได้รับเครื่องหมายสามารถ ชั้นหนึ่งของมหาวิทยาลัย

ก่อนสงครามมหาเอเซียบูรพา คุณยุทธเป็นอาจารย์โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา สมัยนั้นที่โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาเล่นกีฬาฮ็อกกี คุณยุทธเป็นผู้เล่นผู้หนึ่ง ได้แข่งขันกับทีมต่าง ๆ ปรากฏว่าเป็นทีมที่ไม่เคยแพ้เลย นอกจากกีฬาฮ็อกกี คุณยุทธเป็นผู้ควบคุมทีมรักบี้ ทีมโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาได้รับโล่พระราชทานจากสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ที่กรีฑาสถานแห่งชาติท่ามกลางประชาชนเป็นจำนวนมาก

กีฬาเกือบจะพาคุณยุทธ ให้ไปดำรงตำแหน่งหน้าที่ในกรมพลศึกษา ถึง ๒ ครั้ง แต่ก็มีเหตุให้คุณยุทธไม่ได้ไปปฏิบัติงานที่มิไจรัก ครั้งแรก

นั้นเมื่อครั้งนายกอง วิสุทธารมณฺ์ เป็นอธิบดีกรมพลศึกษา ได้เคยขอ
 คุณยุทธ หัวหน้ากองโรงเรียนราษฎรจากศาสตราจารย์ หม่อมหลวง ปิ่น
 มาลากุล สมัยเมื่อดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ให้
 ย้ายไปรับราชการกรมพลศึกษา แต่เนื่องจากราชการกรมวิสามัญศึกษาใน
 ขณะนั้นมีความสำคัญ ไม่มีใครเหมาะสมจะแทนได้ คุณยุทธจึงคงอยู่ที่
 กรมวิสามัญศึกษาต่อไป

ครั้งที่สอง เมื่อตำแหน่งอธิบดีกรมพลศึกษาว่างลง เจ้ากระทรวง
 ได้สนับสนุนเสนอชื่อเข้าพิจารณาใน คณะรัฐมนตรี เพื่อดำรงตำแหน่ง
 ดังกล่าว แต่เผชิญโอกาสไม่เหมาะจึงมิได้รับการแต่งตั้ง เพื่อนคนหนึ่ง
 เขียนว่า “คุณยุทธซิมไปพักหนึ่ง แต่ด้วยสปีรติอันสูงส่งของนักกีฬา
 คุณประยูรก็ผ่านเรื่องขึ้นมาโดยง่ายตาย กลายกับไม่มีเรื่องเกิดขึ้นเลย”

คุณยุทธชอบฟุตบอลเป็นที่สุด แม้วินสุดท้ายก่อนถึงแก่กรรมก็ไปดู
 นายจรัส มหาวาจน์ เลขาธิการคุรุสภาเขียนไว้ว่า “คุณประยูรเอ่ยปาก
 ชวนเพื่อน ๆ ไปชมการแข่งขันฟุตบอลระหว่างทีมไทยกับพม่าในตอนเย็น
 (วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๑๑) แต่ไม่มีใครไป คุณประยูรบอกว่า
 จะไปคนเดียวเพราะเป็นกีฬาที่คุณประยูรชอบมาก”

กีฬาทำให้คุณยุทธเป็นคนกว้างขวาง มีเพื่อนฝูงมาก กีฬาสร้างนิสัย
 คุณยุทธให้เป็นคนตรง สุภาพ อุดม เป็นที่ไว้วางใจ และมีน้ำใจเป็น
 นักกีฬาที่แท้จริง

นอกจากนี้คุณยุทธได้เป็น กำลัง อันสำคัญในการจัดหา รายได้ ให้แก่ สภากาชาด จนได้รับพระราชทานเหรียญกาชาดสรรเสริญ

ในสายตาของครู อาจารย์ ผู้บังคับบัญชา ญาติ มิตรสหาย และ ศิษย์ คุณยุทธได้รับยกย่องว่า เป็นนักเรียนดี เป็นนักกีฬาที่ดี มีความ สุกภาพ อ่อนโยน เข้ากับผู้อื่นได้ดี กับลูกศิษย์นั้นคุณยุทธได้รับยกย่องว่า เป็นผู้ทรงความเมตตากรุณาอารีต่อศิษย์ทุกคน อย่างไม่มีการว่างเว้น ศิษย์ อักษรศาสตร์รุ่นที่สองของโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาเขียนไว้ว่า

“เพื่อน ๆ เราเหล่านั้นก็ได้มาเล่าให้ฟังว่า ท่านอาจารย์มีอะไรไม่ ทราบที่ทำให้พวกเราบังเกิดความสนใจรักใคร่ซาบซึ้งในตัวอาจารย์ รู้สึก ผั่งใจในคำปราศรัยแม้เพียงไม่กี่ประโยคของท่าน และรู้สึกว่าคุณท่าน อาจารย์ประยูรนั้นแล้ว ที่เป็นแบบฉบับของครูอย่างแท้จริง ‘ครู’ ที่จะ เอื้ออาทรต่อศิษย์ทว่าหน้าอย่างเต็มที่โดยไม่มีขอบเขตพรมแดน ‘ครู’ ที่จะ เผ่าติดตามห่วงใยในผลงานและคอยปลุกฝังเพิ่มเติม เสริมสร้างสิ่งที่ตั้งถาม ให้กับศิษย์โดยไม่มีวันท้อถอยเสื่อมคลาย”

คำว่า “อะไรไม่ทราบ” เป็นปริศนาที่อธิบายความอยู่ในตัวอย่างดี เป็นการสนับสนุนความเป็นครูของคุณยุทธ

นายถ้อย จันทวิมล ผู้เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวง ศึกษาธิการ เขียนไว้อาลัยตอนหนึ่งว่า

“นายประยูร สวัสดิ์สิงห์ เป็นผู้ที่เข้มแข็งในการปฏิบัติหน้าที่ ราชการ มีประวัติการทำงานที่ดีเด่น เป็นครูที่ประพฤติตนสมกับที่ได้ชื่อ

ว่าเป็นครู เป็นผู้ที่มีนิสัยผู้ร่วมงาน และเป็นทีไว้วางใจของผู้บังคับบัญชา
 มรดกกรรมของนายประยูทธ สวัสดิ์สิงห์ ได้ทำให้กระทรวงศึกษาธิการ
 ขาดข้าราชการชั้นหัวหน้า ที่เป็นกำลังของกระทรวง”

คุณยุทธดำรงตำแหน่ง รอง ปลัดกระทรวงศึกษาธิการได้ไม่ถึงสอง
 เดือนก็มาถึงแก่กรรมอย่างกระทันหัน จึงสร้างความเศร้าสลดใจให้แก่ผู้
 อยู่ในวงการใกล้ชิดอย่างสุดที่จะพรรณนาได้ อันที่จริงอาการป่วยก็ได้แสดง
 ออกให้เพื่อน ได้รู้ได้เห็น และเพื่อน ๆ ก็ได้พากันตักเตือนให้คุณยุทธ
 หย่อนความคร่ำเคร่งในการปฏิบัติงาน ให้ระมัดระวังสุขภาพ แต่ก็เป็น
 ที่รู้ ๆ อีกว่า คุณยุทธเองก็ระมัดระวังเรื่องอาหาร มีการออกกำลังกาย
 และพักผ่อนเป็นอย่างดีอยู่แล้ว

คุณยุทธรู้สึกไม่ใคร่สบาย ภรรยาจึงไปรับแพทย์ที่ประจำอยู่ที่โรง-
 พยาบาลเลิดสินซึ่งมีคลินิกอยู่ในละแวกเดียวกัน มาตรวจรักษา แพทย์
 ได้แนะนำให้ส่งโรงพยาบาล ภรรยาและบุตรจึงได้นำส่งโรงพยาบาลเลิดสิน
 อาการไม่ทุเลา ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจวายเฉียบพลัน เกินความ
 สามารถนายแพทย์ และนางพยาบาล เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน
 พ.ศ. ๒๕๑๑ เวลา ๐๑.๐๐ น. รวมอายุได้ ๕๖ ปี ๙ เดือน ๑๐ วัน

นายสนั่น สุมิตร ผู้เคยดำรงตำแหน่ง ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ
 เขียนคำไว้อาลัยตอนหนึ่งว่า

“คุณประยุทธ์เป็นผู้ที่เอาจริงเอาจัง ในการปฏิบัติงานเมื่อได้รับมอบหมายเรื่องใดไปแล้ว จะต้องติดตามเรื่องนั้นจนสำเร็จ ฉะนั้น จึงปฏิบัติงานด้วยความคร่ำเคร่งและกังวล ข้อนี้อาจจะเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้คุณยุทธต้องจากพวกเราไปในวัยอันยังไม่สมควร อันเป็นที่น่าเสียดายยิ่งนัก”

ความข้อนั้นถูกต้องแท้ทีเดียว คุณยุทธจึงจากไป ทั้งความดีให้ผู้อยู่หลังระลึกถึงอยู่มิรู้วาย.



มาลี อติแพทย

หอสมุดคุรุสภา

นายช่วย แสงสุชาติ

พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๕๑๒

ผู้เขียนได้รับมอบให้เขียนประวัติครุมาตั้งแต่เริ่มแต่งตั้งเป็นอนุ
กรรมการคณะนี้ มาในตอนหลัง ๆ ก็เขียนประวัติของผู้ที่ผู้เขียนรู้จักค
็นเรื่อย ๆ ทำให้รู้สึกว่ายเขียนได้สะดวกขึ้น และในขณะเดียวกันก็รู้สึกไม่
ความสบายใจเอาเสียเลย เพราะได้เห็นหน้ากันอยู่หลั้ๆ แต่แล้วก็มาตาย
จากไป ทำให้เกิดภรรณานุสติขึ้นกับตัวเอง บินก็ต้องเขียนประวัติของคุณ
ช่วย แสงสุชาติ อีกคนหนึ่ง ซึ่งเป็นเพื่อนที่รู้จักมักคุ้นกันมาตั้งแต่เด็ก ๆ
เคยเล่นโยนหลุม ทอยกอง วังเบี้ยว ตีจับ และโปลิศจับขโมยมาด้วยกัน
สนิทจนต่างคนต่างไม่เรียกชื่อที่พ่อตั้งให้ กลับไปเรียกเอาตัวผู้ตั้งเสียเอง
มาจนอายุมากด้วยกันแล้ว จึงกลับไปเรียกชื่อที่พ่อตั้งให้ตามเดิม อย่างไร
ก็ตาม ผู้เขียนก็ยังขาดกันอยู่ดี เพราะเขาเรียกผู้เขียนสั้น ๆ ว่าอินทร์ เท่า
กับเรียกชื่อพ่อของผู้เขียนอยู่นั่นเอง

รูปร่างหน้าตาของเขาตั้งแต่เด็ก ๆ เป็นอย่างไร โตเป็นหนุ่มจนกระ
ทั้งเป็นรองปลัดกระทรวงศึกษาธิการก็คงเป็นอยู่อย่างนั้น ไม่ว่าจะจากกัน
ไปกี่ปี ๆ ก็ตามพบเมื่อไรก็ไม่มื่ออะไรเปลี่ยนแปลง ไม่มีแก่เฒ่าผิดตาไปเลย
พูดเสียงดังเหมือนพ่อ หัวเราะก็ดัง โผงผางตลอดเวลา ไม่ว่าจะกับเพื่อนฝูง
หรือกับผู้บังคับบัญชา หรือผู้ใต้บังคับบัญชา ถ้าใครไม่รู้จักนิสัยใจคออัน



นายช่วย แสงสุชาติ

แท้จริงของคุณช่วยก็มีก็จะราม ๆ เพราะพูดอะไรไม่ใคร่จะ^๕นอน หรือ ประ-
 หยัดปากประหยัดคำ แต่ความจริงแล้วเพื่อนคนนี้ปากกับใจตรงกันคงง่าย
 ไม่ชอบกับบอกไม่ชอบ ไม่เห็นด้วยกับบอกตรง ๆ ไม่อ้อมค้อม ถ้ามีอาชีพ
 เป็นทูตเห็นจะลำบากสักหน่อย เผอิญเป็นครูจึงเจริญก้าวหน้ามาได้อย่าง
 น่าประหลาดยิ่ง ที่ว่าก้าวหน้าอย่างประหลาดยิ่ง^๕นี้ ยิ่งจริง ๆ คือเริ่มต้น
 ด้วยการเป็นครูประจำบาลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ แล้วเข้ารับราชการเป็นครู
 โรงเรียนรัฐบาล พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นศึกษานิเทศก์ พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็น
 หัวหน้ากอง พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นผู้อำนวยการกอง พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นรอง
 อธิบดี พ.ศ. ๒๕๐๖ และเป็นรองปลัดกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๕๑๒
 ที่ก้าวหน้าอย่างมั่นคงและแน่นอนตลอดมานั้น ไม่ใช่เป็นเพราะมีปริญญา
 เอก ปริญญาโท หรือแม้แต่ปริญญาตรี เป็นใบเบิกทางอย่างคนอื่นเขา
 เป็นเพียงนายช่วย แสงสุชาติ พ.ม. เท่านั้นเอง และในสมัยนั้นกระทรวง
 ศึกษาธิการมีผู้สำเร็จปริญญาชั้นสูง ๆ ทั้งในประเทศและนอกประเทศอยู่มาก
 มากายกอง แต่คุณช่วยก็แหวกทาง^๕ขึ้นมาอยู่ในแนวหน้าได้อย่างสง่า
 ผ่าเผย อาศัยเพียงความเฉลียวฉลาด ความขยันหมั่นเพียร ซื่อสัตย์ และ
 ปรารถนาดีต่อการศึกษารองชาติเท่านั้น

แต่เดิมเขาชื่อ บุญช่วย นามสกุล เจียเส็ง ต่อไปนี้ผู้เขียนขอเรียก
 ตามถนัดปากว่า "บุญช่วย" ตอนเรียนชั้นประถมและมัธยมเคยพายเรือจาก
 บ้านทางวัดอ่างแก้วมาตามคลองบางหว้า และจอดไว้ข้างโรงเรียนทุกวัน
 มิฉะนั้นจะต้องบุกโคลนและลัดมาตามซันต์สวน เป็น ระยะ ไกลไม่น้อย

แต่ถ้ามาเร็วสะดวกกว่ามาก ผู้เขียนเรียนสูงกว่าเขา ๒ ชั้น แต่เป็นลูกศิษย์
 ร่วมครูเดียวกัน เพราะครูตามสอนตั้งแต่มัธยมปีที่ ๓ (ในสมัยนั้น) จนถึง
 มัธยมปีที่ ๖ ได้ยินแต่ข่าวว่าสอบซ่อมสอบไล่ได้ทีหนึ่งอยู่เสมอ เรียน
 อังกฤษก็เก่ง เรียนเลขก็เก่ง และอะไร ๆ ดูเหมือนจะเก่งไปทั้งนั้น และที่
 สำคัญที่สุดคือเป็นคนที่ครูใหญ่ไม่รัก เพราะไม่เห็นถูกเรียกตัวเข้าไปให้
 รางวัลบ่อย ๆ เหมือนผู้เขียน

พ่อแม่ของบุญช่วย ชื่อตามอญ ยายบัว เราเรียกพ่อของเพื่อน ๆ
 ทุกคนว่าตา เรียกแม่ว่ายายกันทั้งนั้น ดูเหมือนจะไม่มีการยกเว้นสักทีคน
 เพราะทุกคนในละแวกนั้นเป็นชาวสวน และคนหาเข้ากินค่า ไม่เห็นมี
 ใครเป็นลูกทาสหลานธอกันสักคนเดียว พวกที่มีพ่อเป็นขุนนางข้าราชการ
 มักไปเรียนกันที่โรงเรียนนวลนรดิศ โรงเรียนบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา หรือ
 โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยกันเลยทีเดียว ไม่มีใครเรียนที่โรงเรียนวัด
 จอมทอง ซึ่งมีชื่อเรียกกันอย่างเต็มยศว่า โรงเรียนราชโอรส บุญช่วยมี
 พี่สาว ๒ คน น้องชาย ๒ คน บุญช่วยเกิดเมื่อวันอังคาร ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๗
 ปีชวด ตรงกับวันที่ ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๗ ที่ตำบลปากคลองภาษี-
 เจริญ อำเภอภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี พ่ออายุได้ ๔ ขวบ ก็เริ่มหัด
 หนังสือที่วัดชีปะขาว (วัดศรีสุตาราม) อำเภอบางกอกน้อย เรียกว่าได้
 คลุกคลีกับพระสงฆ์องค์เจ้า กินข้าวกันบาตรมาตั้งแต่ยังไม่เคยสาเท่าไรนัก
 และด้วยเหตุนี้กระมังที่ทำให้บุญช่วยสนใจในเรื่องธัมมะธัมโมมาช้านาน
 จนกระทั่งพุทธ ทาสภิกขุแห่งสวนโมกขพลาราม ยกย่องว่า “คุณช่วย

แสงสุชาติ เป็นสหાયธรรมทานพิเศษของข้าพเจ้า” ซึ่งทำให้ผู้เขียนแปลกใจเป็นอย่างมาก เพราะไม่เคยนึกว่าบุญช่วยจะศึกษาธรรมถึงขั้นท่านพุทธทาสภิกขุยก่องว่าเป็นสหાયธรรม เป็นเด็กวัดมา ๒ ปี พออายุ ๖ ขวบก็เข้าเรียนที่โรงเรียนราชโอรส จนจบชั้นมัธยมปีที่ ๖ ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของโรงเรียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ แล้วย้ายไปเรียนต่อที่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยาอีก ๒ ปี จนจบชั้นมัธยมปีที่ ๘ ต่อจากนั้นก็ศึกษาด้วยตนเองจนสอบได้ประกาศนียบัตรวิชาครูพิเศษ ประถมในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ และสอบวิชาชุดครูพิเศษมัธยมได้ในปี พ.ศ. ๒๔๘๐

ตอนนั้นเราห่างเหินกันไปเพราะผู้เขียนไปรับราชการอยู่กรุงเทพฯ ต่อเนื่องกันถึง ๑๗ ปี แต่ทุกครั้งที่มาราชการ กรุงเทพฯ ก็ได้พบปะกันอยู่เสมอได้ทราบว่าบุญช่วยทำงานใหญ่ตั้งแต่ตอนเรียนจบชั้นมัธยมปีที่ ๘ ใหม่ๆ คือจัดตั้งโรงเรียนราษฎร์ในระดับประถมศึกษาชั้น ชื่อโรงเรียนบำรุงกิจวิทยา พวกเพื่อนๆ พากันงงงวย เพราะเห็นว่าเป็นงานใหญ่เกินตัวสำหรับคนหนุ่มอายุเพียง ๑๙ ปีเท่านั้น และมองไม่เห็นทางว่าจะไปรอดได้อย่างไร ความจริงแล้วถ้าหากไม่มีประกาศบังคับใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาชั้นทั่วประเทศในปีนั้น ซึ่งทำให้มีโรงเรียนประชาบาลเพิ่มขึ้นมากมายหลายแห่งในจังหวัดธนบุรี โรงเรียนบำรุงกิจวิทยาคงจะได้ดำเนินการโดยคนหนุ่มที่เชื่อมือตนเองอย่างบุญช่วย และคงจะเจริญเติบโตเหมือนอย่างโรงเรียนราษฎร์ที่มีชื่อเสียงอื่นๆ มานานแล้ว แต่ในสมัยนั้นชาวสวนแถบธนบุรียังไม่ใคร่สนใจที่จะให้ลูกหลานเข้าเรียนหนังสือกันมาก

เหมือนสมัยนี้ พอมีโรงเรียนประชาบาลมากขึ้น ทั้งเป็นโรงเรียนที่ไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนด้วย ก็มักจะส่งลูกหลานเข้าเรียนตามโรงเรียนที่ไม่เสียเงินไม่ใคร่ส่งเข้าโรงเรียนราษฎร์กัน บุญช่วยจึงเลิกกิจการ โรงเรียนราษฎร์ของตัวเสีย สมัครเข้าเป็นครูประชาบาลที่โรงเรียนศาลเจ้าบางบอน อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรีใน พ.ศ. ๒๔๗๖ นั้นเอง สอนเด็กในฐานะครูน้อยมา ๒ ปีไม่ถึงปี ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นครูใหญ่โรงเรียนประชาบาลวัดบางพระทุน ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากโรงเรียนเดิมเท่าไรนัก เป็นครูใหญ่อยู่ได้ไม่กี่เดือน บุญช่วยก็สอบแข่งขันเข้ารับราชการเป็นครูสังกัดกรมสามัญศึกษา (กรมวิสามัญศึกษาเดิวนั้น) ได้และบรรจุเป็นครูที่โรงเรียนกลุ่มพิทยากร เริ่มต้นชีวิตราชการเมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ แล้วย้ายไปเป็นครูโรงเรียนราชาธิวาสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ และเป็นครูโรงเรียนราชโอรสโรงเรียนเก่าของบุญช่วยเอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ชีวิตการเป็นครูสอนหนังสือจริงๆ จบลงที่โรงเรียนหนงๆ ที่เพิ่งมาเป็นครูทันได้เพียงครึ่งเดือนเศษเท่านั้น แต่กลับเริ่มชีวิตการเป็นครูทางฝ่ายบริหารการศึกษาสืบต่อไป พุดง่าย ๆ ก็คือไม่พ้นความเป็นครูนั่นเอง

บุญช่วยโอนไปรับราชการในสังกัดสำนักงานกระทรวงศึกษาธิการ ตำแหน่งประจำแผนกศึกษาธิการ จังหวัดธนบุรี เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔ แต่ก็อยู่ไม่ได้นาน เพราะคุณงามความดีและความสามารถของบุญช่วยเอง ทางราชการย้ายบุญช่วยไปอยู่ประจำแผนกบัญชี กองคลัง สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ และได้รับแต่งตั้ง

ตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งศึกษาธิการจังหวัดสมุทรปราการ อันเป็นตำแหน่งสำคัญในวงการศึกษาส่วนภูมิภาค เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ ตามบุญช่วยย้ายไปเป็นศึกษาธิการที่จังหวัดสงขลา ก็จะต้องเป็นผู้บังคับบัญชาของผู้เขียนไปแล้วโดยนิตินัย อยู่สมุทรปราการได้ ๓ ปี จึงย้ายเข้ามาเป็นศึกษาธิการจังหวัดธนบุรี ถิ่นกำเนิดของบุญช่วยเอง

ตอนนมัโรงเรียนปวศีรชะสำหรับท่านศึกษาธิการจังหวัดธนบุรีเกิดขึ้นเป็นอันมาก เนื่องจากเพื่อนรุ่นราวคราวเดียวกันตั้งแต่เป็นเด็กนักเรียนวัดจอมทอง และต่อมาภายหลังสมัครเข้าเป็นครูประจำบาลอยู่ร่วมโรงเรียนเดียวกับท่านศึกษาธิการจังหวัดบ้าง อยู่โรงเรียนใกล้เคียงบ้าง แต่ล้วนอยู่ในอำเภอบางขุนเทียนหลายต่อหลายคนด้วยกัน ส่วนใหญ่มักจะเป็นพวกคอเหล็กคอทองแดงเข้าหาเงินเสียกันเป็นอาจินต์ พวกเด็กบางขุนเทียนเกิดที่นั่น เรียนที่นั่น ทำงานกันในแต่ละนั้นเป็นส่วนใหญ่ และสมัยนั้นยังเรียกว่าไกลปืนเที่ยงพอสมควร การคมนาคมส่วนใหญ่ใช้เรือพายบ้าง เรือแจวบ้าง เดินลัดสวนตานั้นยานั้นบ้าง มีรถรางที่อาศัยรางรถไฟสายแม่กลองวิ่งจากปากคลองสารไปถึงวัดสิงห์อยู่สายเดียว ห่างไกลจากสายตาผู้ใหญ่พอตอนเย็นเลิกงานมักจะมาพบปะกันทั่ววัดจอมทอง และก้อดที่จะเรียกเหล้ายาปล้างมาเลี้ยงคุณกันตามวิสัยเพื่อน ๆ ไม่ได้ คราวที่ท่านศึกษาธิการจังหวัดก็เค็ดืออื่น เพราะท่านขยันออกตรวจตราตามโรงเรียน ประจำบาลเสมอ โดยเฉพาะในท้องที่อำเภอบางขุนเทียน พอพบหน้าท่าน เพื่อน ก้อดที่จะกระเช้าเข้าหาเหย้าไม่ได้ เพราะถือว่าเป็นเพื่อนกันมาแต่เล็กแต่น้อย “เค็ดิวัน

เขาใหญ่แล้วไว้อยู่ เรียกเขากินเหล้าเขาก็ไม่กิน” “เดี๋ยวนี้หนังหน้าวัดจอมทองไม่ได้แล้วหรือท่านศึกษา” และอื่นๆ ท่านศึกษาของเราได้แต่ยิ้มแหยๆ พุทอะไรไม่ออก จะเลี้ยงไปเสียก็น่าเกลียด จะร่วมวงด้วยก็ไม่มีนิสัยอย่างนั้น หนักๆ เข้าเลยไม่ผ่านไปทางร้านอ้ายโกข้างที่ว่าการอำเภอ บางขุนเทียนอีกในตอนเย็น จะไปตรวจโรงเรียนก็รีบตรวจเสียตั้งแต่ตอนเช้าและตอนกลางวัน แล้วกลับที่ทำงานเสียก่อนที่โรงเรียนจะเลิก แต่อย่างไรก็ดี เมื่ออยู่กันนานๆ เข้า เพื่อนฝูงก็เลิกล้อ เพราะล้อเท่าไรๆ ท่านศึกษาก็เฉยเสีย ยิ่งโอภาปราศรัยด้วยเป็น อย่างดี ตามนิสัยผู้นำที่ดีทั้งหลาย ในที่สุดกลับเกิดความเกรงใจและเคารพนับถือบุญช่วยในฐานะเพื่อนและผู้บังคับบัญชาที่ดีไปโดยไม่รู้ตัว เป็นการเอาชนะใจคนที่ไม่อยู่ในตำราอีกแบบหนึ่ง

ต่อมาอีก ๒ ปี คือใน พ.ศ. ๒๔๙๔ บุญช่วยย้ายเข้ามาดำรงตำแหน่งหัวหน้าแผนกโรงเรียน กองการประถมศึกษา กรมประชาศึกษา (คือกรมสามัญศึกษาเดี๋ยวนี้) ตอนนั้นผู้เขียนและบุญช่วยได้พบปะกันทุกเช้าและเที่ยงที่โต๊ะอาหารของกระทรวง บุญช่วยคุยสนุกยิ่งซนกว่าแต่ก่อน เสียงดังฟังชัด หัวเราะลงลูกคอเอือกอัก มีเรื่องตลกมาช่วยย่อยอาหารกันทั้งสองมือ โต๊ะที่เรานั่งนั้นประหลาดกว่าโต๊ะทั้งหลาย เพราะช่วยกันซื้อผ้าพลาสติกมาปูไม่ให้เห็นคราบกระดำกระด่างแสดงถึงความคร่ำคร่าของเนื้อไม้ สมาชิกที่ประจำโต๊ะนั้นมีอยู่ ๗ คน มีท่านอธิบดีเกรียง เอี่ยมสกุล ท่านอธิบดีเชื้อ สารีมาน ท่านอธิบดีก่อ สวัสดิพานิชย์ คุณนพ ปาละกะวงศ์ ณ ออยุธยา

ซึ่งเคยเป็นคณะบดีคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ คุณ-
 กัยบ ลอยเพชร บุญช่วย และผู้เขียน และบางวัน คุณอภัย จันทวิมล
 เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการก็มานั่งอยู่หัว
 โต๊ะในตอนเช้า ถ้าวันไหนคุณอภัย จันทวิมล มานั่งด้วย บุญช่วยจะมี
 เสียงเบาลงไปสักครู แต่พอเพลินเข้าหน่อย ความตึงของเสียงก็คืนเข้าสู่
 ระดับเดิม

ผลออกไป ๔ ปีเท่านั้น บุญช่วยได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นเป็นหัวหน้า
 กองการประถมศึกษา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นเลขานุการกรม กรมสามัญ
 ศึกษา พ.ศ. ๒๔๙๙ และยกขึ้นเพลินไปอีก ๔ ปี บุญช่วยก็เลื่อนขึ้นเป็น
 ราชการพิเศษ ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการกองการประถมศึกษา เมื่อ
 วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๓ มีการเลียงฉลองกันเป็นการใหญ่ที่
 บ้านอาหารแถวราชดำเนิน โดยผู้โชคต้องเป็นเจ้าของมือตามระเบียบของ
 มาชิกโต๊ะอาหารพิเศษปูผ้าพลาสติกโต๊ะนั้น ใครได้ชนพิเศษเป็นเคราะห์
 ภัยทุกรายไป เครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงสุดที่บุญช่วยได้รับคือ ทวีติ-
 ภาภรณ์มงกุฎไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐

ความรุ่งโรจน์ในหน้าที่ราชการของบุญช่วยมิได้สะกดหยุดอยู่เพียงแค่นั้น
 ความเอาการเอางาน ขยันขันแข็ง และสมรรถภาพอันสูง ทำให้
 บุญช่วยอยู่ในตำแหน่งเดิมไม่ได้ อย่างที่คุณเขื่อ วิชัยดิษฐ ผู้เคยดำรง
 ตำแหน่งเลขาธิการคุรุสภาให้ข้อคิดแก่ผู้เขียนไว้เมื่อตอนรับราชการอยู่ด้วย
 นั้นที่สงขลาว่า ต้องทำตัวให้คับที่ แบบจระเข้ที่คับหนอง เพราะเมื่อกับ

หนองแล้ว ก็จะอยู่ในหนองเดิมไม่ได้ ต้องไปอยู่ในหนองใหม่ที่ใหญ่กว่า
 หนองเดิม ข้อคิดของคุณเยอ วิชยติษฐัง ที่ได้อภิปรายมานี้ ท่านให้
 ตีความหมายไปในทางดี ยกตัวอย่างว่าถ้าเราเป็นครูน้อยก็ให้ศึกษาและ
 ปฏิบัติตนในหน้าที่ครูน้อยของตนให้ดีที่สุด เมื่อเป็นครูน้อยที่ดีแล้วควร
 ศึกษาหน้าที่การงานของครูอื่น ๆ ให้รอบรู้ดีอีก แล้วเขียนขึ้นไปศึกษา
 หน้าที่ของครูใหญ่ ช่วยครูใหญ่ทำงานในบางหน้าที่ เพื่อหาประสบการณ์
 ในงานเพิ่มขึ้น หรือถ้าเป็นเสมียนก็เรียนงานในหน้าที่ของตนให้ชำนาญ
 ศึกษาระเบียบปฏิบัติและแบบแผนของราชการให้รอบรู้แม่นยำ แล้ว
 ศึกษางานในหน้าที่เสมียนของคนอื่นดูว่าเขาทำอย่างไร มีระเบียบปฏิบัติ
 วางไว้อย่างไร และเขียนขึ้นไปศึกษางานของประจำแผนกตั้งนั้นเป็นต้น
 อย่างนี้เรียกว่าทำตัวให้ครบที่ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วก็จะเป็นที่หมายตาของผู้
 บังคับบัญชาชั้นสูง หน้าที่เสมียนก็จะต้องเปลี่ยนไปเป็นหน้าที่ประจำแผนก
 เมื่อครบที่ประจำแผนกแล้วก็ต้องย้ายหน้าที่ไปอยู่หัวหน้าแผนกและอื่น ๆ

บุญช่วยเป็นบุคคลประเภทจรเข้กับหนองใน ทางที่ดี ตำแหน่งผู้
 อำนวยการกองจึงคับไปสำหรับตัวบุญช่วย ต้องขยับไปอาศัยหนองอื่นคือ
 ตำแหน่งรองอธิบดีกรมสามัญศึกษา เมื่อวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๖
 และในที่สุดก็คับไปอีก จึงต้องเลื่อนไปอาศัยหนองที่ใหญ่กว่า เมื่อวันที่
 ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ คือตำแหน่งรองปลัดกระทรวงศึกษาธิการเพื่อ
 สรุปลง ๆ ให้เห็นถึงการก้าวหน้าในชีวิตราชการของบุญช่วยอย่างชัดเจน
 ผู้เขียนขออวยอไว้ให้ทุกชั้น

- พ.ศ. ๒๔๗๖ ครูประชาบาลโรงเรียนศาลเจ้าบาง-
บอน
- พ.ศ. ๒๔๗๘ ครูใหญ่โรงเรียนประชาบาลวัดบาง-
ประทุน
- ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ครูโรงเรียนกล่อมพิทยากร
- ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๑ ครูโรงเรียนราชาธิวาส
- ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ครูโรงเรียนราชโอรส
- ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔ ประจำแผนกศึกษาธิการจังหวัดธนบุรี
- ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ประจำแผนกบัญชี กองคลัง สำนัก
งานปลัดกระทรวง
- ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ ศึกษาธิการจังหวัดสมุทรปราการ
- ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๒ ศึกษาธิการจังหวัดธนบุรี
- ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ หัวหน้าแผนกโรงเรียน กองการ
ประถมศึกษากรมประชาศึกษา
- ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๗ รักษาการในตำแหน่งหัวหน้ากองการ
ประถมศึกษา
- ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ หัวหน้ากองการประถมศึกษา กรม
สามัญศึกษา
- ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๙ เลขานุการกรม กรมสามัญศึกษา
- ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๒ รักษาการในตำแหน่งผู้อำนวยการ
กองการประถมศึกษา

๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๓ ผู้อำนวยการกองการประ
 ศึกษาศึกษา

๑ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๖ รักษาการในตำแหน่ง รองอธิบดี
 กรมสามัญศึกษา

๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๖ รองอธิบดีกรมสามัญศึกษา

๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ รองปลัดกระทรวงศึกษาธิการ

จะสรุปให้เห็นสั้นกว่านี้อีก โดยนับเป็นปีๆ ไม่กีดเศษเดือนเศษวัน
 ก็จะเป็นในรูปนี้ เป็นครูประจำบาล ๒ ปี เป็นครูโรงเรียนรัฐบาลชั้น
 จัตวา ๓ ปี เป็นครูตรีและข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นตรี ๘ ปี เป็น
 ชั้นโท ๘ ปี เป็นชั้นเอก ๕ ปี แล้วเลื่อนเป็นชั้นพิเศษจนถึงตำแหน่ง
 รองปลัดกระทรวงอีก ๑๐ ปี ถ้าหากจะเขียนเป็นรูปกราฟ จะเห็นเส้น
 ของความเจริญเติบโตพุ่งโตงขึ้นอย่างน่าพิศวงจริง ๆ

ทำไมครุประจำบาลจึงสามารถไต่เต้าขึ้นไปถึงตำแหน่ง รองปลัด
 กระทรวงได้ เป็นเรื่องที่น่าศึกษาอย่างยิ่ง พินความรู้ของเพื่อนผู้หนึ่งเพียง
 จบชั้นมัธยมปีที่ ๘ เท่านั้น ไม่ได้สำเร็จปริญญาสูง ๆ มาจากมหาวิทยาลัย
 ไต่ ๆ ทั้งในและนอกประเทศเลย แต่บุญช่วยสามารถทำงานร่วมกับผู้เชี่ยวชาญ
 ชาวต่างชาติที่มาช่วยงานกรมสามัญศึกษาได้เป็นอย่างดี และได้
 รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะนักการศึกษาไทยไปดูการศึกษาในประเทศ
 ออสเตรเลีย และนิวซีแลนด์ แทนคุณเอกย์ จันทวิมล ในสมัยที่ดำรง
 ตำแหน่งอธิบดีกรมสามัญศึกษา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ และสามารถปฏิบัติ

งานที่ได้รับมอบหมายให้ลุล่วงไปได้สมควรประสงค์ของทางราชการ ทั้งนี้
 เป็นเพราะบุญช่วยมีพื้นฐานความรู้ภาษาอังกฤษที่แน่นแฟ้นมาจากโรงเรียน
 ธรรม ทง ๆ ที่เป็นโรงเรียนรัฐบาลธรรมดา ๆ ไม่ใช่โรงเรียนราษฎร์
 ประเภทที่มีครูอาจารย์ฝรั่งสอนตั้งแต่ชั้นประถม เมื่อออกมารับราชการก็หมั่น
 ฝึกฝนสนใจทางภาษาอังกฤษ อ่านตำรับตำราศึกษาหาความรู้ความชำนาญ
 ด้วยตนเองมิได้ทอดทิ้งเลย เป็นคนประเภทเดียวกันกับครูเก่า ๆ ที่สนใจ
 ศึกษารายภาษาต่างประเทศด้วยตนเองจนกระทั่งนักเรียนนอกอายุ เช่น ครู
 นอม นาควัชระ (ขุนชำนาญสวนสาสน์) ที่ได้พิมพ์ประวัติไว้ในหนังสือ
 ประวัติครู พ.ศ. ๒๕๐๖ แล้วเป็นต้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ บุญช่วยได้
 ได้รับทุนจากรัฐบาลอเมริกันให้ไปศึกษาและดูงานเกี่ยวกับการศึกษาใน
 สหรัฐอเมริกา เข้าศึกษาวิชาการศึกษาศึกษาที่มหาวิทยาลัยเซนทรัล มิชิแกน ซึ่ง
 ตอนนั้นยังเป็นเพียงวิทยาลัยวิชาการศึกษาชื่อ Central Michigan
 College of Education ได้เข้าร่วมการประชุมสถาบันการศึกษาสำหรับเด็ก
 ระหว่างประเทศ (International Childhood Education Institute ICEI)
 ซึ่งจัดขึ้นที่เมืองเซนต์ปอลรัฐมินเนโซตา หลังจากนั้นก็ได้ไปดูงานเกี่ยว
 กับการศึกษาในรัฐต่าง ๆ ที่อิลลินอยส์ วิสคอนซิน อารีโซนา นิวเม็กซิโก
 นิวยอร์ก และวอชิงตัน ดี.ซี. ต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๐๒ ได้รับแต่งตั้งให้
 เป็นผู้แทนประเทศไทยไปประชุมเรื่องการศึกษาภาคบังคับ ซึ่งองค์การ
 ยูเนสโกได้จัดขึ้นที่เมืองการาจี ประเทศปากีสถานอีกครั้งหนึ่ง และครั้ง
 สุดท้ายเป็นหัวหน้าคณะไปประชุมที่ประเทศออสเตรเลีย และนิวซีแลนด์
 กังกล่าวมาแล้วข้างต้น

ประสบการณ์ต่าง ๆ ที่บุญช่วยได้รับมาระหว่างที่รับราชการทั้งทาง
 ทำนุวิชาการและด้านธุรการ ประกอบกับได้ไปเรียนรู้และเห็นมาจากต่าง
 ประเทศ ทำให้บุญช่วยมีแนวความคิดและนำมาใช้ปรับปรุงงานในค้ำ
 ประถมศึกษาให้ได้ผลดีขึ้นหลายต่อหลายอย่างด้วยกัน ดังจะกล่าวต่อไปใน
 ตอนหลัง โดยเหตุที่บุญช่วยเคยผ่านชีวิตอันขมขื่นของการเป็นครูประจำ
 มาแล้ว จึงเห็นอกเห็นใจครูประจำตัวกันเป็นอย่างยิ่ง เมื่อได้ดำรงตำแหน่ง
 ทางฝ่ายบริหารชั้นสูงขึ้น ก็สนใจหาทางช่วยเหลือเพื่อประโยชน์ของครู
 ประจำมาอย่างจริงจัง จึงแต่สมัยดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองการประถม
 ศึกษาเป็นต้นมา นอกจากนั้นบุญช่วยยังสนใจในกิจการของครูสภา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องสวัสดิการและส่วนได้ส่วนเสียของครูประจำมา ในการประชุมคณะกรรมการอำนวยการครูสภาทุกครั้ง จะต้องคอยเอาใจใส่
 ดูแลรักษาผลประโยชน์ของครูประจำมาอยู่เสมอ เขาจะสู้ชนิกที่เรียกว่า
 เอาหัวชนฝากันทีเดียวในเรื่องการกำหนดหลักเกณฑ์การเลื่อนขั้นและอันดับ
 เงินเดือนครูประจำมา ตอนบุญช่วยเป็นรองอธิบดีกรมสามัญศึกษาก็เป็น
 อนุกรรมการเกี่ยวกับตำแหน่งและอัตราเงินเดือน ซึ่งทำหน้าที่พิจารณา
 เรื่องเลื่อนอันดับเงินเดือนของข้าราชการครูสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ ทุก
 กรม ผู้เขียนก็จำเพาะจะต้องเป็นผู้แทนกรมการฝึกหัดครูเขาซึ่งแจ้งปริมาณ
 งานและคุณภาพของครูผู้จะได้เลื่อนอันดับเงินเดือน ต่อคณะอนุกรรมการ
 คณะนี้เป็นประจำ บุญช่วยจะต้องเตือนผู้เขียนอย่างยับเยินทุกครั้งไป ความ
 จริงจะเรียกว่าต่อนักไม่ถูกทีเดียวนัก เป็นหมัดแย็บเสียเป็นส่วนมาก แต่
 แย็บแบบโผน กิ่งเพชร ไม่ว่าจะหลบเลี่ยงจากซ้ายจากขวาอย่างไร เป็น

บุญช่วยไม่ได้พูดแต่ปากว่า “ครูประชาบาลของอิว” เพื่อให้ใคร
 ต่อใครเห็นว่าสนใจ และเอาใจใส่ต่อผลประโยชน์ของครูประชาบาลมาก
 แต่บุญช่วยลงมือทำจริง ๆ ด้วย ถึงแม้ว่าไม่ได้ทำเพียงคนเดียว แต่ทำ
 ร่วมกับท่านผู้ใหญ่คนอื่น ๆ ในกรมสามัญศึกษาก็ตาม แต่บุญช่วยเป็น
 กำลังสำคัญที่สุดคนหนึ่ง เมื่อมีการยกฐานะครูประชาบาลขึ้นเป็นข้าราชการ
 ใหม่ ๆ กรมสามัญศึกษามีแต่เพียงข้าราชการชั้นจัตวาและพันความรู้ของครู
 ประชาบาลอย่างสูงเพียงแค่ชั้นมัธยมปีที่ ๖ เป็นส่วนน้อยส่วนใหญ่มีพัน
 ความรู้ต่ำกว่านั้น ที่มีวุฒิทางครูก็มีน้อย บุญช่วยมีความคิดเห็นและร่วมกัน
 วางโครงการตั้งเป้าหมายเอาไว้ว่า ภายใน ๑๕ ปีข้างหน้า จำนวนครูของ
 กรมสามัญศึกษาซึ่งจะมีจำนวนประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ คน ควรมีข้าราชการ
 ชั้นเอกร้อยละ ๑ ชั้นโทร้อยละ ๙ ชั้นตรีร้อยละ ๔๐ และชั้นจัตวาร้อยละ
 ๕๐ พูดกันง่าย ๆ ว่าในจำนวนครูของกรมสามัญศึกษา ๑๐๐,๐๐๐ คน
 จะมีครูชั้นเอก ๑,๐๐๐ คน ครูชั้นโท ๙,๐๐๐ คน ครูชั้นตรี ๔๐,๐๐๐
 คน และอีก ๕๐,๐๐๐ คน เป็นครูชั้นจัตวา โครงการที่วางไว้นี้ได้กำหนด
 แนวทางเพื่อให้บรรลุเป้าหมายไว้ ๔ ประการด้วยกันดังนี้

๑. ตั้งอัตราครูใหม่รับผู้สำเร็จปริญญา อนุปริญญา ประกาศนียบัตร
 ครุมัธยม หรือประกาศนียบัตรวิชาการศึกษาชั้นสูง และประกาศนียบัตร
 ครูประถมหรือประกาศนียบัตรวิชาการศึกษา ทั้งนี้เพื่อเพิ่มครูที่มีวุฒิ
 ทางครูให้มากขึ้น

๒. หาทุนให้ครูกรมสามัญศึกษาไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ เพื่อ
 เพิ่มวิทยฐานะของครูและเจ้าหน้าที่ทางวิทยาการของกรม

๓. ทงงบประมาณอบรมและสัมมนาครูประจำการ

๔. ขอ กำหนดชั้น และอันดับเงินเดือนของ ตำแหน่งข้าราชการครู
ในกรมสามัญศึกษาให้สูงขึ้น เช่นเดียวกับกรมอื่น ๆ

โครงการดังกล่าวข้างบนนี้กำลังเดินไปสู่เป้าหมาย อย่าง ช้า ๆ แต่
มั่นคงเป็นที่เข้าใจว่าจะทำได้เต็มตามโครงการที่วางไว้ และ เมื่อนั้นครู
กรมสามัญศึกษาจะมีวิทยฐานะและได้รับการยกย่องเชื่อถือจากวงการต่าง ๆ
มากขึ้นกว่าแต่เดิมเป็นอันมาก

ในเรื่องการจัดตั้งหน่วยศึกษานิเทศก์ก็เช่นเดียวกัน บุญช่วยเป็นผู้
มีบทบาทอย่างสำคัญในการริเริ่มโดยคัดเลือกครูที่มีฝีมือดีมาทำหน้าที่ศึกษา
นิเทศก์ในส่วนกลางก่อน ต่อมาจึงขยายงานออกไปสู่ส่วนภูมิภาค นอก
จากนั้นยังจัดตั้งกลุ่มโรงเรียนขึ้น ๕๕๗ แห่ง เพราะโรงเรียนประชาบาลมีอยู่
เป็นจำนวนมาก บางอำเภอมีเพียงร้อยโรงเรียน เกินกำลังของศึกษาธิการ
อำเภอและศึกษาธิการจังหวัดจะตรวจตราดูแลให้ทั่วถึงได้ จึงได้ริเริ่มให้มี
การบริหารกลุ่มโรงเรียนขึ้น โดยให้โรงเรียนที่อยู่ใกล้เคียงกันรวมกันเข้า
เป็นกลุ่มๆ กลุ่มละ ๕ ถึง ๑๐ โรงเรียน แต่ละกลุ่มมีหน้าที่ปรึกษาหารือ
กันในการที่จะปรับปรุงโรงเรียนในกลุ่มนั้นให้ดีขึ้น มีการเลือกตั้งประธาน
จากครูใหญ่ในกลุ่ม มีคณะกรรมการประจำกลุ่ม วิธีนี้ทำให้ครูแต่ละกลุ่ม
ได้มีโอกาสริเริ่มการงานต่าง ๆ นอกเหนือไปจากที่ทำจำเจมาปีแล้วปีเล่า
การบริหารกลุ่มโรงเรียนทำให้โรงเรียนเจริญก้าวหน้าไปได้มากกว่าที่เคย

ทั้งได้กล่าวมาแล้วว่าบุญช่วยผ่านงานมาตั้งแต่งานเล็กๆ จนถึงงานใหญ่ เมื่อได้มีโอกาสไปศึกษาและดูงานในต่างประเทศ ทำให้มีประสบการณ์มากยิ่งขึ้น บุญช่วยไม่ทำให้เจ้าของทุนและผู้บังคับบัญชาผิดหวัง เพราะพยายามจดจำและนำเอาสิ่งที่ดีมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในวงการศึกษาระชาบาล นำมาใช้ปรับปรุงแก้ไขแบบฟอร์มต่าง ๆ ที่กรมสามัญศึกษาใช้อยู่เรียกกันว่า แบบ ส.ศ. ให้ทันสมัยและได้ประโยชน์ยิ่งขึ้น ทั้งยังได้คิดและดัดแปลงแบบฟอร์มชนิดใหม่ให้เหมาะสมกับสภาพการศึกษาของเมืองไทย เช่น ใบมอบตัว สมุครายงาน บัตรสุขภาพ ระเบียบสะสม บัญชีเรียกชื่อแบบกรอกคะแนน การวัดผลและระเบียบครูเป็นต้น ก่อให้เกิดประโยชน์ และสามารถปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพเป็นอันมาก

เมื่อได้ศึกษาชีวิตของบุญช่วยโดยละเอียดแล้ว ทำให้ผู้เขียนเพิ่มความแปลกใจ และชื่นชมกับเพื่อนคนนั้นมากขึ้นทุกที ผู้เขียนเคยได้ยินบุญช่วยพูดเรื่องธรรมะอยู่บ่อย ๆ แต่คิดว่าบุญช่วยจำขปากคนอื่นมาพูด เพราะลักษณะของเพื่อนไม่แสดงออกให้เห็นเลยว่าแก้ววัด แม้ว่าจะได้บวชเรียนที่วัดอ่างแก้วมา ๑ พรรษา หรืออยู่วัดมาเมื่อเป็นเด็กก็ตาม แต่ใครๆ เขาก็บวชกันทั้งนั้น เมื่อสึกออกมาแล้วก็แล้วกันไป จะไปสนใจอีกก็ต่อเมื่อแก่จนจะเข้าโลงอยู่แล้ว สำหรับบุญช่วยนั้นสนใจจริง ๆ สนใจจนกระทั่งอุทิศส่วนหนึ่งหลังขดหลังแข็งแปลหนังสือเรื่อง Zen Flesh, Zen Bone ซึ่งนายพอลเรปส์ เป็นผู้แต่ง ให้ชื่อเป็นภาษาไทยว่า “ปัญญาในพุทธศาสนา ลัทธิมหายานิกายเซ็น” ใช้นามปากกาว่า “ขุนประจักษ์” ความจริงจะ

เรียกว่าแปลกก็ไม่ใคร่จะตรงความหมายนัก เพราะบางตอนบุญช่วยได้สอดแทรกข้อความหรือคติธรรมอื่นๆ เข้าไปด้วย เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย เป็นหนังสือที่แห้งแล้งเหลือกำลัง ถ้าไม่มีความสนใจจริง ๆ แล้วจะไม่มีทางแปลได้เด็ดขาด ผู้เขียนมีโอกาสดิฉันได้อ่านเรื่องที่บุญช่วยแปลได้เพียงไม่กี่ตอนก็หมดกำลังใจที่จะอ่าน อย่าว่าแต่จะลงมือเป็นผู้แปลเลย ทั้งนี้เพราะกิเลสยังหนาแน่นอยู่ จึงแลไม่เห็นธรรมและไม่ไคลมรสพระธรรมเหมือนบุญช่วยนั่นเอง

บุญช่วยเป็นผู้ที่ไคลมรสพระธรรมแล้ว และปฏิบัติธรรมด้วยความเอิบอิ่มในธรรมจนกระทั่งท่านพุทธทาสภิกขุแห่งสวนโมกขพลาราม ได้เขียนไว้อาลัยว่า “คุณช่วย แสงสุชาติ นนในสายตาของข้าพเจ้าเห็นว่า เป็นผู้ทพอจะเรียกได้ว่าเห็นแก่ธรรมและผู้หนึ่งกว่าเห็นแก่ตัว และยังเป็นผู้เห็นแก่ธรรมยิ่งกว่าเห็นแก่ผู้อื่นเป็นแน่นอน ต่อให้ข้าพเจ้ารวมกันสัก ๑๐ คน คุณช่วย แสงสุชาติก็ยิ่งเห็นแก่ธรรมยิ่งกว่าเห็นแก่ข้าพเจ้าอยู่นั่นเอง ขอนเป็นสิ่งที่ข้าพเจ้าได้เคยทดสอบแล้ว อย่าได้สงสัยเลย

“คุณช่วย แสงสุชาติ กับข้าพเจ้าถูกคอกันก็เพราะเรามีความเห็นตรงกัน และร่วมใจกันเผชิญสิ่งที่เขาเรียกว่า กรรม ในฐานะที่เพียงแต่เป็นบทเรียนและข้อสอบไล่เท่านั้น เราไม่ถือว่ากรรมเป็นวิบากหรือผลอะไร ๆ ที่เราต้องรับมาเพื่อเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ — — — — —

“คุณช่วย แสงสุชาติ เห็นด้วยกับข้าพเจ้าในข้อที่ว่า ธรรมคือไม่กवाद เราจึงชอบไม่กवादกันมากกว่าสิ่งใดในบรรดาวัตถุเครื่องใช้สอย สิ่งที่สวยงาม

ธรรมทาน ผู้ส่งไปให้พวกเราที่สวนโมกข์มากที่สุดก็คือไม้กวาดหลาย ๆ ชนิด หลาย ๆ ขนาดนั่นเอง เมื่อใครกวาดวัดมันก็กวาดความเห็นแก่ตัว ในหัวใจผู้กวาดนั้นด้วย มันแน่นอนและง่ายดีเช่นนั้นเอง”

คุณเยอ วิชัยดิษฐ ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งเลขาธิการคุรุสภา ได้เขียน ยืนยันในเรื่องนี้ไว้ว่า “แต่ที่สำคัญยิ่งกว่าคือ คุณช่วยได้ศึกษาปฏิบัติธรรม มีปัญญาเข้าถึงธรรมในทางที่จะกำจัดความยึดมั่น ถือมั่น อันเป็นทางดับทุกข์ ให้หมดไปโดยสิ้นเชิง ข้าพเจ้าได้สนทนารธรรมกับคุณช่วย ตามโอกาส แน่แก่ใจว่า คุณช่วยก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมไปโดยลำดับ จึงย่อม ได้รับผลดีตามระดับขั้นของการปฏิบัติด้วย คุณช่วยเข้าถึงธรรมะที่เห็น ความเกิดแก่เจ็บตายเป็นของธรรมดาที่ร่างกายประกอบด้วยสารต่าง ๆ ประุ่ แต่งกันขึ้น ต้องเปลี่ยนไปตามธรรมชาติ และที่แท้จริงนั้นไม่มีใครได้ เกิดมา ที่เราเรียกว่าเกิดก็เป็นที่ไปตามธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตที่มีการสืบพันธุ์”

บุญช่วยเป็นนักเขียนกับเขาด้วยเหมือนกัน การเขียนของบุญช่วย ออกมาในรูปจดหมาย ถึงคนที่บุญช่วย สมมุติขึ้นว่าเป็น ครู ประชาบาล บ้าง คนชาวบ้านที่เป็นเพื่อนฝูงกันบ้าง เป็นคนที่มีการศึกษาน้อยอยู่ในชนบท บุญช่วยใช้นามปากกาว่า “ขุนประจักษ์” บ้าง “ลุงสอบ” บ้าง บางทีก็ใช้ ชื่อจริง จดหมายที่เขียนได้สอดแทรกความรู้ทั่วไป ความคิดเห็นทางด้านการศึกษาประชาบาลและแทรกข้อธรรมะต่าง ๆ ลงไปด้วย เป็นการแสดง ความคิดเห็นของบุญช่วยอย่างตรงไปตรงมา สั่งสอนอบรมและกระแนะ กระแหน่ สัก คมครุ ไปด้วยในขณะเดียวกัน เช่นในจดหมายฉบับหนึ่งที่

ขุนประจักษ์เขียนตอบ พ่อเป่รื่องที่บ่นถึงความเลวร้ายต่าง ๆ นานาของ
 ศักขิการอำเภอกิ่งนาทาเร็นครุประชาบาล และมีความประพฤติไม่ค
 กินเหล่าเมายา เกาะแคะครูผู้หญิง ขุนประจักษ์บอกว่าศักขิการอำเภ
 กิ่ง ๆ ก็มี เผอิญเป็นคราวเคราะห์ที่พ่อเป่รื่องไปพบศักขิการอำเภ
 กิ่งเลวเข้า ฉะนั้น “ขอให้พ่อเป่รื่องคิดว่าบังเอิญเดินไปพบสุนัขบ้าที่เป็น
 ขเรอนเขาตัวหนึ่ง อันสุนัขบ้านนั้นมันอนตรายอย่างไร พ่อเป่รื่องก็คง
 ทราบดีแล้ว แต่ก็อย่าลืมนะเจ้าสุนัขตัวนั้นไม่ข้ามนทีจะต้องตายเพราะความ
 บ้าของมัน ส่วนเรื่องขเรอนทมิในควมนี้หนังก็น่าเป็นเหตุให้ตัวมันเองไม่มี
 ความสุขอยู่แล้ว เพราะไม่ว่ามันจะนั่งจะนอนหรือจะเดินมันก็ต้องเดือดร้อน
 รำคาญ เพราะความคันอันเกิดจากขเรอน ฉะนั้น พ่อเป่รื่องจงอย่าคิดว่า
 ตนเองเดือดร้อนเพียงคนเดียว คนที่ทำความเดือดร้อนให้แก่พ่อเป่รื่องนั้น
 ความจริงตัวเขาเองก็มีความเดือดร้อนมากกว่าเสียอีก ยิ่งกว่านั้นเขากำลัง
 เดินไปสู่ความตายในไม่ช้าเป็นการแน่นอน ถ้าหากพ่อเป่รื่องคิดได้อย่างนี้
 ในขณะนี้แล้ว ก็ควรจะคิดต่อไปว่าเมื่อตัวเราจำต้องมาพบสุนัขบ้าก็ควร
 หาวิธีการหลีกเลี่ยงให้ไกลเสีย แล้วมองดูมันด้วยความสังเวชว่า “อนิจจา
 เจ้าสุนัขบ้าเอ๋ย ความบ้าทำให้จิตใจของเจ้าเดือดพล่านอย่างหมดความสุข
 อยู่แล้ว เจ้ายังต้องทรมานด้วยโรคเรอนประจำตัวเจ้าอีก ในไม่ช้าเจ้าก็
 จะต้องตายอย่างน่าทุเรศ ข้าสงสารเจ้าจริง ๆ -----”

ทางค่านเจ้าบพเจ้ากลอนก็ไม่แล้ว บุญช่วยเขียนบทร้อยกรองได้ค
 ที่เดียว ชยันเขียนไว้มากพอใช้ เป็นคติเตือนใจเสียเป็นส่วนมาก เช่น

“หากได้ดี เพราะว่ามี คนขอยก
ข่มกตก อยู่ไม่ช้า นำสงสาร
หากได้ดี เพราะมีดี ในงาน
ข้อมยืนนาน อยู่ตลอด ปลอดภัยเอ๋ย”

หรือ

“ทำบุญเพื่ออวดให้ คนเห็น
คือสักนคคิดเป็น ใหญ่ไม้
ทำแล้วกลับลำเค็ญ ใจขุ่น
นึกว่ากตคือไอ บ่ได้ดีสนอง”

แม้จะแปลงคำคมที่เป็นภาษาอังกฤษเป็นโคลงไทย บุญช่วยก็ทำได้ เช่น

“The more you get, the more you want,
The more you want, the more you worry,
The more you worry, the more you suffer,
Stop your want, stop your suffering.

บุญช่วยถอดออกเป็น โคลงสี่สุภาพดังนี้

“ยิ่งได้ยิ่งอยากได้ พันทวี
ยิ่งอยากยิ่งรุมฤติ ห่วงให้
ยิ่งหวงห่วงยิ่งมี ความทุกข์
ด้อยอยากดับทุกข์ได้ เต็กสันสงสาร”

นี่เป็นตัวอย่างที่คัดลอกมาเพื่อยืนยันว่า บุญช่วยมีผลปากกรรมคมคาย
ไม่ใช่ย่อยทีเดียว พุดง่าย ๆ ก็ว่าเป็นคนที่เอาได้ทุกท่า ไม่ว่าจะต้านความ

ด้านการทำงาน คำนัชมะธัมโม ด้านการประพันธ์ทั้งร้อยแก้วร้อยกรอง และการแปล และทำได้ดีเสียด้วย คนตัวอย่างนี้หายาก อายุจึงไม่นับ ถ้าจะพูดเป็นภาษาฝรั่ง ก็คงจะได้แก่ “Whom God loves die young”

ละคระมิ่ง

ชีวิตครอบครัวของบุญช่วยก็น่าอิจฉา เขาแต่งงานกับนางสาวปลั่งศรี สุกกล่ำบุตรนายอุ้น นางสมฤทธิ์ สุกกล่ำ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ มีลูกรวม ๖ คน เป็นชาย ๓ หญิง ๓ หน้าตาน่าเอ็นดูทั้งหมดไม่ว่าลูกชายหรือลูกสาว ที่ผู้เขียนใช้คำว่า “น่าเอ็นดู” นั้นหมายความว่าสวยๆ และหล่อเหลาหงษ์หงษ์ ยกตัวอย่างเช่น ลูกสาวคนโตได้รับเลือกให้แสดงละครที่วิทยาลัยครูสวนสุนันทาเป็นนางเอก คนที่เล่นละครเป็นนางเอกก็ต้องสวยอย่างไม่มีปัญหา บุญช่วยเป็นคนรักลูกรักเมียมาก ตอนไปเมืองนอกต้องเอารูปถ่ายทั้งครอบครัวติดกระเป๋าไปด้วย เมื่อใดมีคนถามถึงครอบครัวลูกเมีย บุญช่วยจะยิ้มอย่างกว้างขวางหัวเราะเอือกอ้อก และรีบคว้ารูปถ่ายออกมาอวดอย่างรวดเร็วไม่ว่ากับพวกฝรั่งหรือคนไทยด้วยกัน ความสุขที่ได้รับจากครอบครัวเป็นแรงกระตุ้นที่สำคัญให้บุญช่วยมีกำลังใจปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างเต็มที่ โดยไม่มีกังวลใจแต่อย่างใด จึงสามารถก้าวหน้าไปได้ไกลถึงขั้นรองปลัดกระทรวง

สุขภาพของบุญช่วยทรุดโทรมเพราะการกรากกรำทำงาน มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ ต่อมาต้องเข้ารับการรักษายาบาลและผ่าตัด ถึงจะค่อยทุเลาลง ก็ไม่ปรกติแข็งแรงเหมือนแต่ก่อน กำลังใจที่เข้มแข็งอย่างเดียว

แทนที่^๕ทำให้บุญช่วยมุนะทำงานต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง ในห้องทำงาน จะต้องมีเก้าอี้^๕นอน^๕ไว้ ๑ ตัว เวลาเปลี่ยเต็มทีบุญช่วยก็จะเอนหลังพักผ่อน อยู่ในห้องทำงาน ผู้เขียนเคยขึ้นไปคุยด้วย เห็นบุญช่วยกำลังส่งงานแก่ ผู้ไต่บั๊บกับบัญชีอยู่บนเก้าอี้^๕นอน นึกปลงอนิจจังอยู่ในใจ ตามเชื่อว่าทำไม ไม่ลาพักผ่อนเสียก่อน บุญช่วยตอบว่า “กินเงินเดือนหลวงไว้อย่างไร ไ้ก็ต้องมาทำงานให้หลวง จะพักก็อายุตัวเองวะ” เรื่องของการทำงาน โดยไม่พักผ่อนอยู่เรื่อย ๆ ทำให้บุญช่วยไม่หายจากโรคร้ายที่คุกคามอยู่ ตลอดเวลา แต่บุญช่วยก็ไม่ย่อท้อ คงใช้หลักธรรมของพระพุทธองค์เป็น เครื่องยึดเหนี่ยว ทำให้เกิดพลัง หรือถ้าจะพูดแบบเรื่องจีนก็เรียกว่าเกิด กำลังภายใน สามารถต่อต้านโรคร้ายมาได้ถึง ๖ ปี กำลังภายในจึงหมดลง ต้องเข้าโรงพยาบาลอีกเป็นครั้งสุดท้าย และถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อวันที่ ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ ท่ามกลางความเศร้าโศกและอาลัย รักของลูกเมีย เพื่อนฝูง ผู้บังคับบัญชา และผู้อยู่ไต่บั๊บกับบัญชีทุกคน

ตลอดจนทุกวันนี้ ผู้เขียนยังหลับตาเห็นบุญช่วยใส่เสื้อในพายเรือ ตามคลองบางหว้ามาผูกเอาไว้ข้างศาลาท่านาวตจอมทอง แล้วขึ้นมาใส่เสื้อ นอกลูกกระดุม ๕ เม็ดแก่ ๆ กิ่ง ๆ อยู่ที่ฐานโพธิ์ เห็นท่านศึกษาธิการช่วย เคนย่องอย่างเงียบกริบผ่านร้านเหล้าที่มึเพื่อน ๆ ที่เป็นครูประจำบาลนั่ง ร่วมวงก๊งเหล้าเอะอะเฮฮาอยู่ ได้ยินท่านรองอธิบดีกรมสามัญศึกษาหัวเราะ ร่วน พูดยเสียงดังฟังชัดอยู่ในโต๊ะอาหารปูผ้าพลาสติกพูดแยบเพื่อนคนนั้น คนน้อย่างสนุกสนาน ภาพและเสียงเหล่านั้นยังจำได้ติดหูติดตา รู้สึกเหมือน

กับว่าบุญช่วยยังมีชีวิตอยู่ แต่บุญช่วยก็ตายไปแล้ว ทั้ง ๆ ที่บุญช่วยได้
 “เข้าถึงธรรมที่เห็นความเกิดแก่เจ็บตาย เป็นของธรรมดาที่ร่างกายประกอบ
 ด้วยสารต่าง ๆ บรู้ง่่างกันขึ้น ต้องเปลี่ยนไปตามธรรมชาติและที่แท้จริง
 นั่นก็ไม่มีใครได้เกิดมา ที่เราเรียกว่าเกิดก็เป็นไปตามธรรมชาติของสิ่งที่มี
 ชีวิตที่มีการสืบพันธุ์”

ผู้เขียนขอจบประวัติชีวิตของบุญช่วยด้วยกลอนที่บุญช่วยแต่งเอาไว้เอง
 ดังนี้

“มององค์พระ มักจะใบ้ ให้แลเห็น
 ทุกอย่างเป็น อนิจจัง ตังปราศรัย
 แม้พระรูป ก็ยังเวียน เปลี่ยนแปลงไป
 ตัวเราไซ้ไร หรือจะทน อยู่จนตาย
 อันสังขาร เกิดมา ได้ปรากฏ
 รู้จักหมด รู้จักสิ้น บินสลาย
 เป็นทุกขัง อนัตตา พาทลาย
 เหมือนรูปกาย พุทธรองค์ ทรงสอนเอย”

วงศ์อินทร์ สุขขจร



นายโกมล คีมทอง

นายโกมล คีมทอง เกิดเมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๘ ที่
จังหวัดสุโขทัย บิดาชื่อนายชวน คีมทอง มารดาชื่อนางทองคำ คีมทอง
ปัจจุบันบิดาได้บวชเป็นพระภิกษุอยู่ที่บ้านหมี่ ส่วนมารดาทำงานอยู่ใน
กรุงเทพฯ นายโกมล เป็นบุตรคนที่สอง มีพี่ชาย ๑ คน และน้องชาย
๓ คน ขณะนี้ยังเหลือแต่น้องชายคนสุดท้ายชื่อนิพนธ์ คีมทอง เท่านั้นเอง
ที่ยังมีชีวิตอยู่

นายโกมล คีมทอง ได้รับความศึกษาขั้นต้นจบชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ จาก
โรงเรียนบ้านกล้วย อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี แล้วเรียนต่อจนจบชั้น
มัธยมศึกษาปีที่ ๓ จากโรงเรียนประจำอำเภอนั้น และได้มาเข้าเรียนต่อ
ชั้นเตรียมอุดมศึกษาแผนกศิลป์ที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย จบชั้นมัธยม
ศึกษาปีที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘

ในการศึกษาต่อชั้นมหาวิทยาลัย นายโกมล สอบคัดเลือกเข้าศึกษา
ได้ ๒ แห่ง คือ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และคณะ
ครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นายโกมลได้ตัดสินใจเลือกเข้าศึกษา
ในคณะครุศาสตร์ สาขามัธยมศึกษา วิชาเอกสังคมศึกษา และวิชาโท
ภาษาฝรั่งเศส ได้เป็นนิสิตฝึกสอนที่โรงเรียนวัดบวรนิเวศ และสำเร็จ
การศึกษาชั้นปริญญาตรีครุศาสตร์บัณฑิต เมื่อสิ้นปีการศึกษา ๒๕๑๒ ได้
คะแนนอันดับที่ ๔๙ คะแนน ถัวเฉลี่ยตลอด ๔ ปี ๒.๖๘ วิชาที่เรียนได้
คะแนนสูงคือวิชาทางสายวิชาครู

นับแต่เยาว์วัย นายโกมลเป็นผู้ที่มีความประพฤติเรียบร้อย เชื้อพง
 พ่อแม่ เป็นเด็กขำกึ่งขาคีข่างผ่นและเงียบขรึม เมื่อเติบโตขึ้น นายโกมล
 ยังคงเป็นคนสุภาพอ่อนน้อม เขายิ้มแย้มแจ่มใสมาทุกชน บুদ্ধิภาพแห่งความ
 เป็นผู้นำ เชื่อมั่นในตนเองเด่นชัดขึ้น เขาเป็นคนหนุ่มที่ชอบคิดพิจารณา
 หาเหตุผลและมีหลักการ พยายามค้นหาสาระสำคัญจากประสบการณ์ทุกด้าน
 ที่ได้ผ่านพบ และเก็บรวบรวมสิ่งนั้นไว้เป็นทุน ในก้าวต่อไปของชีวิต
 ฉะนั้น แม้วานายโกมล คิมทอง จะมีชีวิตอยู่เพียงแค่ว่าเข้าวัยเบญจเพศ
 ประวัติของเขาในด้านการศึกษาและความเป็นครูของเขาก็มีสาระดีเด่นพอที่
 จะยึดถือเป็นแบบอย่างของครุรุ่นใหม่ที่ใฝ่เป็นอย่างดี

นายโกมล คิมทอง ได้เคยพูดไว้ว่า “ผมเป็นคนทำงานไม่ยอมถอย
 เบินทง เมื่อมันเกิดมีอุปสรรคในงานที่ผมรับผิดชอบอยู่ เฉพาะในวงการ
 ศึกษาแล้วผมอยากจะให้เป็นประวัติของงานที่ทำ ประวัติเริ่มงาน การ
 ต่อสู้เพื่องานตลอดถึงประวัติชีวิตครู และยึดถือคุณธรรมอยู่ในสัจจะ...”^๑
 ดังนั้นในการเขียนประวัติของเขาจึงจะเป็นไปตามแนวที่เขาต้องการ คือ
 เน้นวิชาการศึกษาเพื่อเตรียมตัวเป็นครู การริเริ่มงานก่อตั้งโรงเรียนชุมชน
 ความเป็นครูและสัจธรรมในหัวใจของนายโกมล คิมทอง

๑ พุดกับนายเฉย ฉิมพลี ครูโรงเรียนเหมืองห้วยในเขา อำเภอบ้านส้อง จังหวัด
 สุราษฎร์ธานี

ตลอดระยะเวลา ๕ ปี ของการศึกษาในคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นายโกมล คีมทอง เป็นตัวอย่างที่ดีของผู้ใฝ่หาความรู้อย่างมีแบบแผน ห้องเรียนของเขามิได้อยู่แต่ในอาคารเรียนเท่านั้น หากแต่กว้างขวางออกไปสู่มหาวิทยาลัย สังคมไทย โลก และชีวิตบุคคลและสิ่งแวดล้อมคือครูของเขา ประสบการณ์และปัญหาคือบทเรียน นายโกมลใช้เวลาเพื่อเรียนอยู่ในชั้นปีที่ ๑ เป็นระยะเวลาแห่งการตั้งหลักและมองไปรอบตัว เขาศึกษาและสังเกตทุกอย่างทุกคนที่เขาได้พบไม่ว่าจะเป็น ครู อาจารย์ เพื่อนนิสิต ระบบการเรียนแบบใหม่ กิจกรรมในมหาวิทยาลัย และเรื่องราวในสังคม ดวงตาที่แจ่มใสของเขามันทักภาพไว้อย่างละเอียดและสมองของเขาคิด แต่เขายังไม่แสดงออกมากนัก บทความและทัศนะของเขายังมีลักษณะเชิงที่เล่นที่จริงอยู่^๒ มาก

ขณะที่กำลังเรียนอยู่ในชั้นปีที่ ๑ นี้ นายโกมล ยังไปเรียนภาษาบาลีที่โรงเรียนพุทธศาสนาวินิจฉัยวิทย วัตมหาราชาตุ๋นอีกด้วย และเมื่อถึงตอนปิดภาคปลาย เขาได้ไปร่วมกิจกรรมค่ายอาสาสมัครของนักศึกษา muslim ในภาคใต้ นับว่าเพียงใน ๑ ปีแรกของการเรียนในมหาวิทยาลัย นายโกมล ได้มีพื้นฐานทั้งในก้านวิชาการและประสบการณ์ทางกิจกรรมไว้เป็นอย่างดี

เมื่อขึ้นชั้นปีที่ ๒ และปีที่ ๓ ทั้ง ๒ ปีนี้เป็นเวลาที่นายโกมลเรียนอย่างเต็มที่ เขาเป็นนิสิตที่ขยัน เอาใจใส่ใฝ่คว้าหาความรู้เพิ่มเติมใน

๒ หนังสือ "ครุศาสตร์รับน้อง ๒๕๐๘ และ ๒๕๑๐, จดหมายถึงพ่อคิด"

ห้องสมุดอยู่เสมอ เวลาฟังคำบรรยายจากอาจารย์ แทนที่จะตงหน้าจตุ
ทุกคำที่อาจารย์พูด เขาจะนั่งฟังและจดเพียงบางประโยคที่เป็นสาระสำคัญ
แห่งวิทยาการของเขามิได้จำกัดอยู่แค่เนื้อหาในหนังสือ เขาซักถาม
ค้นคว้าต่อไปอย่างสนุก เขามิได้ศึกษาด้วยวิธี มอง ดู อ่าน สืบรวจ และ
สังเกตเท่านั้น ยังคิดตามไปและทดลองกระทำอีกด้วย นายโกมลเริ่มเป็น
ผู้นำกิจกรรมค่ายอาสาสมัครและค่ายพัฒนา การศึกษา เขาสนใจฟังการ
อภิปรายและการบรรยายทางวิชาการในทุกแห่งทุกเวลาที่เขาจะไปได้ เขา
มีความสุขที่ได้พบปะสนทนากับนักคิดทั้งหลายที่เป็นเพื่อนวัยเดียวกันและผู้ต่างวัย
ผลงานที่เด่นของนายโกมลคือการเป็นประธานดำเนินงานค่ายพัฒนาการ
ศึกษา สโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและเป็นประธานชุมนุมสังคม
ศึกษาของ คณะครุศาสตร์ กิจกรรมทางวิชาการของชุมนุมในปีนั้นเข้มข้น
มากที่สุดทีเดียว

นายโกมลทุ่มเทกำลังความคิดและแรงงานของเขาเป็นอย่างมากให้แก่
การฝึกสอนในชั้นปีที่ ๔ เขาพยายามหาวิธีสอนใหม่ตามที่เขาคิดว่าจะเกิด
ผลดีแก่นักเรียน เขาสนิทสนมกับนักเรียนมาก การฝึกสอนทำให้เขามี
บุคลิกภาพของครูเต็มตัว ปีนั้นนายโกมลได้รับหน้าที่เป็นสภาราษฎร์ของ
คณะ ผลงานทางการทำหนังสือของเขา แปลก มีหลักการ และแสดง
ความคิดริเริ่มในทางสร้างสรรค์^๓ นอกจากนี้ เขายังเป็นประธานชมรม
ปริทัศน์เสวนา และเป็นบรรณากรหนังสือสังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับนิสิต
นักศึกษา ฉบับที่ ๕ อีกด้วย เขาแบ่งเวลาเรียนและเวลาทำกิจกรรมอย่าง
ถูกต้อง ตั้งหน้า ตั้งใจการทำงานเพื่อส่วนรวมจึงไม่เป็นอุปสรรคต่อการเรียน

^๓ หนังสือ "ครุศาสตร์รับน้อง ๒๕๑๒"

ของเขา เขาจบหลักสูตรภายใน ๔ ปี เขาได้เป็นบัณฑิตที่สมบูรณ์ใน
คุณสมบัตินี้ เขาเริ่มคิดอย่าง “ครู” โดยแท้ ตั้งจะขอยกทศนะของเขามา
เป็นตัวอย่างประกอบต่อไป

“.....ข้าพเจ้าจึงมีความคิดว่าจะมีการ ปลุกเร้าให้เกิดความ

เข้าใจในคุณค่าของครูอย่างจริงจังกันเสียที ครูมิใช่ผู้ที่จะมีความคิดเชื่อง ๆ
สักแต่จะทำสิ่งซ้ำ ๆ หรือเดินตามสังคมไปแต่ถ้ายึดวิมิได้ หากควรเป็น
ผู้นำสังคม และควรเป็นผู้นำทางความคิดอีกด้วย.....”^๔

เมื่อสำเร็จเป็นบัณฑิตแล้ว นายโกมล คีมทอง มิได้มาเข้ารับ
พระราชทานปริญญาบัตร ได้มีผู้วิพากษ์วิจารณ์กันไปต่าง ๆ ในเรื่องนี้
แต่ถ้าเขาได้ทราบถึงเจตนาของนายโกมลเกี่ยวกับการรับปริญญาบัตร ก็จะ
มองเห็นได้ทันทีว่า นายโกมลมีความคิดที่ลึกซึ้งและเป็นตัวของตัวเองเพียงไร
ขอให้ผู้อ่านประวัติได้พิจารณาจากข้อเขียนของเขาเถิด

.....ทุกวันนี้ การรับพระราชทานปริญญาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นสิ่งที่น่าจะจารึกจดจำไปชั่วชีวิต ภาพของวันนั้นน่าที่จะได้
บันทึกเก็บไว้ให้ลูกหลานดูไปนานเท่านั้น แต่ก็นั้นแหละเรื่องเช่นนี้ยอม
อยู่ที่ความคิดของแต่ละคนยิ่งกว่าอะไรหมดว่า เรายึดและถือในเรื่องนี้
เพียงไร แค่นั้น เราถือมาก เราจะต้องให้คุณค่าของวันนั้นมาก แต่บางคน
ถือเรื่องน้อยก็อาจจะเห็นความสำคัญน้อยลงไป ผมเองความรู้สึกใดจะยิ่ง
ไปกว่าความซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณเห็นจะไม่มี ทรงยินยอมที่จะ

^๔ เล่มเดียวกัน, ถ้อยแถลงของสาราณียกร

ตราครุฑทุกอย่างเพื่อแก้พิษกษัตริย์ของพระองค์พระราชภาระเหลือสิ้นมิได้
 บริพระโอษฐ์ การที่ต้องเสด็จมาในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรแต่ละครั้ง
 มิใช่เรื่องที่น่าจะสบายเลย ตลอดเวลาที่จะต้องประทับนั่งอยู่อย่างนั้นนับด้วย
 ชั่วโมงแล้วชั่วโมงเล่า จะทรงเมื่อยสักเพียงไร ใครบ้างที่ได้คำนึงถึง
 เรื่องนี้.....ผมอยากจะได้เห็นสักคนหนึ่งที่ใช้เวลาของวันนี้ ออกทำ
 ประโยชน์แก่ชนบท ตามเยี่ยงพระยุคลบาทในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ตามพระราชดำรัสที่ว่า “เมืองไทยมิใช่กรุงเทพฯ เท่านั้น แต่เมืองไทยคือ
 ชนบททั้งหมดด้วย” ถ้าจะทรงทราบเบื้องพระยุคลบาท จะด้วยญาณทัศนะ
 ไต่ถามว่ามีสักคนหนึ่งสู้ไม่มารับพระราชทานปริญญาบัตร เพียงเพื่อจะ
 ออกไปทำกิจอันมีอยู่ต่อประเทศชาติของเขา ผมเชื่อว่า จะทรงพอพระราช-
 หฤทัยไม่น้อยเลย ขอจงทรงพระเจริญยิ่งยืนนานเถิด ได้เป็นมิ่งขวัญของ
 ประเทศชาติสืบต่อไป ทรงเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรแก่อย่างที่จะหาไหนได้อีก
 ประเทศชาติเป็นหนี้บุญคุณพระองค์ท่านอย่างเหลือที่จะกล่าวได้.....”^๕

เมื่อสำเร็จการศึกษาเป็นครุศาสตร์บัณฑิต เขาได้รับการชักชวนจาก
 นายอุคม เข็นฤกษ์ และนายอารีย์ เอส. เบอริแกน ไปเป็นผู้ก่อตั้งและเป็น
 ครูใหญ่โรงเรียน “ประชาบาลแบบประชาชนจัดตั้ง” ที่เหมืองห้วยในเขา
 ตำบลบ้านส้อง กิ่งอำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี โรงเรียนนี้จัดแบบ
 โรงเรียนชุมชน โดยได้รับการอุปถัมภ์จากบริษัทวิสาหกิจสินแร่สยาม-

^๕ “จดหมายและข้อเขียนของโกมล ถิมทอง” หนังสือที่ระลึกงานสังสรรค์ศพ
 วันที่ ๑ มิถุนายน ๒๕๑๔, จดหมายถึง น.ส. นนทิรา ศุภโยจิน วันที่ ๔
 มิถุนายน ๒๕๑๓ หน้า ๘๒-๘๓

อเมริกันจำกัด นายโกมล เป็นผู้สนใจการศึกษาของชนบทและมีความ
ประทับใจจากงานค่ายพัฒนาการศึกษามาแล้ว เขาจึงตัดสินใจรับงานนี้ เขา
ได้เขียนจดหมายตอบนายอารีย์ เอส เบอริแกน ว่า

“.....ผมตกลงใจด้วยความ “หนักใจ” อยู่มาก ประการสำคัญ
คือผมไม่เคยคิดจะทำการประถมมาก่อนเลย ความสนใจส่วนใหญ่ตลอดเวลา
คือเรื่องการเมืองและอุดมศึกษา ฉะนั้นเรื่องที่จะทำต่อไปนี้ จึงต้องศึกษา
และเรียนรู้กันใหม่ ผมกลับจากภูเก็ตครั้งที่แล้ว ก็พยายามเก็บความรู้
ความคิดเรื่องการประถมเรื่อยมา ได้ดูโรงเรียนได้ถามหลักการต่าง ๆ
และขอคูปองอุปกรณ์ที่จะใช้.....มีความรู้สึกอยู่อย่างหนึ่งว่า เรื่องการศึกษา
เด็ก ๆ นี้เป็นเรื่องที่จะทำเล่น ๆ หรือเอาเด็กมาเป็นเครื่องเล่นเครื่องทดลอง
ไม่ได้เลย.....”

นายโกมลได้เตรียมงานจัดโรงเรียนของเขาดีที่สุด เขาอ่านหนังสือ
ได้ตามผู้รู้ เตรียมจัดชั้นเรียน ศึกษาหลักสูตรและระเบียบต่าง ๆ อยู่นาน
ประมาณ ๓ เดือน จึงเปิดโรงเรียนเหมืองห้วยในเขา ประชาบาลแบบ
ประชาชนจัดตั้ง เป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๔ มี
นักเรียนจำนวน ๒๔ คน

นายโกมล มีความมุ่งหมายที่จะให้โรงเรียนเหมืองห้วยในเขาเป็นศูนย์
รวมทางประสบการณ์ของชาวบ้าน และลูก ๆ ของชาวบ้าน สร้างความ

สัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ต่างช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ต้องการให้ชาวบ้านมีความรู้สึกว่าเขามีสิทธิเป็นเจ้าของโรงเรียน เขาค้นหาสิ่งดีงามต่าง ๆ ที่ชุมชนนั้นมีอยู่ เช่น ศิลปะและวัฒนธรรม พยายามส่งเสริมค่านิยมทางจิตใจ นายโกมลมิได้สอนแต่หนังสือ แต่ได้อบรมบ่มนิสัยให้นักเรียนของเขาเจริญขึ้นตามแบบวิถีชาวพุทธที่ดีต่อไป โรงเรียนของเขาได้เริ่มโครงการชนเด็กเล็กรับเด็กอายุห้าขวบจำนวน ๒๔ คน และอีก ๑๕ วันต่อมาเขาก็ได้พบเด็กอายุ ๘-๑๓ ขวบ ซึ่งอายุครบเกณฑ์แต่ไม่ได้รับการศึกษาอีก ๑๖ คน เขาจึงรับเข้าไว้ในโรงเรียนและเปิดสอนอีกชั้นหนึ่งรวมจำนวนนักเรียนทั้งหมด ๔๐ คน โรงเรียนนี้หยุดวันโกนครึ่งวันและวันพระ ๑ วัน แทนวันเสาร์วันอาทิตย์ นายโกมลให้เหตุผลของการหยุดคนว่าเป็นของเก่า “.....บัดนี้เราก็คัดให้เด็กของเรารู้จักวันพระอันเป็นวันประเสริฐตามคำสอนของพระพุทธเจ้า เด็กจะได้รู้จักรักษาศิลปวัฒนธรรมตามอรรถาศัย และวันพระนั้นผู้ปกครองเด็กบางคนก็จะได้ไปวัดเด็กได้อยู่บ้าน สำหรับวันโกนเรียนครึ่งวันเราจะให้ครูผลัดเปลี่ยนกันเล่านิทานธรรมให้เด็กได้ฟังไว้เข้าใจให้ดีขึ้น.....” ๑

นายโกมล ดำเนินงานของโรงเรียนร่วมกับเพื่อนครู อาทิ นายทองจันทร์ หล นายสมชาย เลขวิวัฒน์ นายเฉย นิมพลี และครูอื่นๆ อย่างเข้มแข็ง “ทำงานกันตัวเป็นเกลียว” ตามแผนในขั้นแรก คือ จัดสถานที่วางตัวอาคารเรียน ปลูกต้นไม้ พยายามจัดให้เป็นศูนย์รวมของชาวบ้าน

๑ เล่มเดียวกัน, ข้อเขียนของนายเฉย นิมพลี หน้า ๕๒

แผนต่อไปคือการจัดหลักสูตรให้เหมาะแก่ผู้เรียนและท้องถิ่น วางโครงการสอนและประชาสัมพันธ์ นายสมชาย เลขวิวัฒน์ ได้เขียนถึงแนวความคิดของนายโกมลว่า “เรื่องการสอนเด็กตามแนวความคิดของโกมล เด็กจะต้องรับผิดชอบในหน้าที่ของตน การเรียนจะต้องเรียนแบบเข้าใจ มิใช่ท่องจำ อุปกรณ์การสอนเด็กเป็นสิ่งจำเป็นที่สุดสำหรับเด็กวัยนี้ การเรียนของเด็กในชนบท เราต้องสร้างทัศนคติความรักท้องถิ่นและรักษาอาชีพ ให้เกิดขึ้นกับตัวเด็กเอง การสอนเราจำเป็นต้องสอนแนวอาชีพให้กับเด็กวัย.....”^๘

นายโกมล ดำเนินงานโรงเรียนไปตามอุดมคติของเขา เขาทุ่มเทกำลังความคิดความสามารถให้แก่งานทั้งหมด เขาละเอียดถี่ถ้วนและขอความช่วยเหลือจากทุกคน ทุกแหล่งที่จะทำให้งานโรงเรียนเกิดผลดี เขาใช้วัสดุพื้นบ้าน เช่น ไม้ไผ่และหวายทำอาคารเรียน บ้านพักครู ห้องสมุด ระบบประปา โรงอาหาร เครื่องเล่นในสนามและอื่นๆ เขาจัดหลักสูตรการศึกษาในชั้นทักษะพื้นฐานให้แก่เด็กแล้วมุ่งเน้น ประสบการณ์ด้านเกษตร เช่น การปลูกพืชผัก เพาะเห็ดฟาง ปลูกไม้ผลและเลี้ยงสัตว์ เขายังเตรียมงานด้านต่อไปเช่น หลักสูตรทางการช่างและศิลปพื้นเมืองอีกด้วย แต่โครงการยังไม่ประจักษ์ชัดก็มาสิ้นชีวิตเสียก่อน

งานของโรงเรียนก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว นักเรียนพัฒนาขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ผู้ปกครองสนใจและเข้าใจงานของโรงเรียน คณะครูกับชาวบ้านมีความสัมพันธ์กัน อย่างแน่นแฟ้น ทุกเวลาที่พอจะมีว่างจากงาน

โรงเรียน โกมลและเพื่อนพากันออกเยี่ยมเยียนชาวบ้าน คุณกันบ้างศึกษาเรื่องมโนห์ราอันเป็นศิลปะอันสูงยิ่งของภาคใต้บ้าง เก็บนิทานชาวบ้านบ้าง ความสนใจในตำนานของเขา เป็นผลให้เขาพาคณะมโนห์ราชั้นครูมาแสดง ได้รับความสำเร็จอย่างงดงาม ที่สยามสมาคม เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๓

นายโกมลทำงานอย่างสนุกและร่าเริง เขาเป็นครูและทุ่มชีวิตให้แก่ งานครูโดยแท้ รายละเอียดในเรื่องของโรงเรียน และความคิดเห็นทางการศึกษาของเขานี้มีมากมายเกินจะประมวลมาไว้ในข้อเขียนนี้ได้ทั้งหมด อุปสรรคบางประการได้ทำให้เขาเกิดความท้อถอยอยู่บ้าง แต่เขาก็หาได้ ละทิ้งงานครูไม่ ดังจะเห็นได้จากจดหมายที่เขาเขียนเมื่อ ๑ สัปดาห์ก่อน จะถึงแก่กรรมว่า

“อย่างไรก็ดีการมาอยู่ภาคใต้ครั้งนี้ นอกจากเรื่องอื่นใดแล้ว ความ ประสงค์ส่วนสำคัญอยู่มากที่สุดที่ต้องการทำ คือการได้มารู้จักสภาพท้องถิ่น กันดารห่างไกล มารู้จักคนไทยจริงๆ ได้เรียนรู้ถึงความเป็นอยู่ ชีวิต และ การดำเนินชีวิต ความคิด ความนึก ความเชื่อถือ ขนบธรรมเนียมและ วัฒนธรรมต่างๆ ที่ถกกันอยู่ และด้วยความรู้เหล่านั้นผมเห็นว่าจำเป็นในการ กำหนดแนวคิดทางการศึกษาที่จะพึงจัดให้แก่สังคมของประเทศ.....”^๕

นายเอ็ดมุนด์ เอส มอร์แกน ได้เขียนบรรยายลักษณะของคนที่ เป็น ผู้คงแก่เรียน (Scholar) ไว้ว่าเป็นคนที่ใครรู้ใครเรียน ปราบถาจะหา คำตอบ ในสิ่งที่เขายังไม่รู้ ประการหนึ่ง อีก ประการหนึ่งนั่นคือความ

๕ เด่มเดียวกัน, จดหมายถึงรองศาสตราจารย์ สุนทร อมรวิวัฒน์วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔.

ปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะติดต่อสื่อความหมายแก่ผู้อื่น ทั้งการพูดและการเขียน หากจะพิจารณาถึงลักษณะทั้ง ๒ ประการดังกล่าวแล้วในตัว
ของนายโกมล คีมทอง เขาก็มีอยู่ครบถ้วน เขาเป็นนักคิด นักศึกษา นัก-
ปฏิบัติ และยังเป็นนักสนทนาและนักเขียนอีกด้วย ช่วงระยะเวลาไม่ถึง ๑๐
เดือน ที่เขาเป็นครูอยู่ที่สุราษฎร์ธานี เขาเขียนจดหมายถึงบุคคลต่าง ๆ ไม่
น้อยกว่า ๘๐ ฉบับ ทั้งยังไม่นับรวมถึงบทความต่าง ๆ ที่เขียนมาลง
พิมพ์ในวารสารต่าง ๆ แม้เมื่อยังเป็นนิสิต นายโกมล คีมทอง ก็ได้เขียน
แสดงข้อคิดของเขาตลอดเวลา ถ้าจะรวบรวมเฉพาะคำคมทางการศึกษา
จากข้อเขียนของเขา ก็จะสามารรวบรวมได้เป็นหนังสือเล่มหนึ่งที่เดียว
บทความต่าง ๆ ที่เขาเขียนเท่าที่ปรากฏอยู่ในหนังสือที่ระลึกงานสังสรรค์
ของเรามีพอจะหยิบยกมาบางเรื่องดังต่อไปนี้

๑. การศึกษาในประเทศไทย บทนำ สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับ
นิสิตนักศึกษา ฉบับที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓
๒. โครงการฝึกหัดครูชนบท สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับบัณฑิต ๓
เดือน พฤษภาคม ๒๕๑๓
๓. ข้อคิดเกี่ยวกับการศึกษาของพม่า สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับ
นิสิตนักศึกษา ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓
๔. กาหลอ สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับที่ ๔ ปีที่ ๘ เดือน
มีนาคม ๒๕๑๔

๕. การพิมพ์หนังสือในมหาวิทยาลัยมีความหมายเพียงใด บันทึก
การอภิปรายสังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับนิสิตนักศึกษา ฉบับที่
๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓
๖. โรงเรียนปอเนาะกับ ๔ จังหวัดภาคใต้ วิทยาสาร
๑๕ พฤษภาคม ๒๕๑๓
๗. ครูสูมนที่ข้าพเจ้ารู้จัก วิทยาสาร ๒๒ พฤษภาคม ๒๕๑๓
๘. พิมพ์ชัยศึกษาคำรณกับอุปกรณ์การสอน วิทยาสาร ๒๒ มกราคม
๒๕๑๔
๙. ครูอุคมกับรองเท้านักเรียน วิทยาสาร ๘ มีนาคม ๒๕๑๔
๑๐. นิสิตในมหาวิทยาลัยของเรา วิทยาศาสตร์ปริทัศน์ ๑๕ มกราคม
๒๕๑๓
๑๑. บทบาทของนิสิตในการสร้างสรรค์กิจกรรม รายงานการสัมมนา
วิทยาสารปริทัศน์ ฉบับที่ ๒ วันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๑๓
๑๒. กายฝึกกำลังคน วิทยาศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับที่ ๒๐ วันที่ ๒๐
พฤษภาคม ๒๕๑๓
๑๓. มโนห์รา วิทยาสารปริทัศน์ ฉบับที่ ๒๓ วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๑๓
๑๔. พระยาอนุমান ราชชน รายงานจากการสนทนากับคุณหญิง
อนุমানราชชน ศูนย์ศึกษา มิถุนายน ๒๕๑๒
๑๕. การปกครอง สัมภาษณ์อาจารย์พนม วงศ์วิเศษ ศูนย์ศึกษา
กันยายน-ตุลาคม ๒๕๑๒

๑๖. ปัญหาและวิธีปกครองที่ปฏิบัติจริงในโรงเรียนมัธยม สันทนา
กับนายประยูร ทหารแก้ว ศูนย์ศึกษา พุทธศักราช-
ธันวาคม ๒๕๑๓
๑๗. ความว่างเปล่า สัจibatรงานเพลิงชมพู ๒๕๑๑
๑๘. ข้าพเจ้ากลัว สัจibatรงานเพลิงชมพู ๒๕๑๒
๑๙. ห่วงครุฑ สัมภาษณ์ ดร. เอกวิทย์ ณ ถลาง สัจibatรงานเพลิง
ชมพู ๒๕๑๒
๒๐. ประวัติหมู่บ้านหนองแปน-โนนสูง รายงานและประเมินผล
ค่ายอาสาสมัคร ส.จ.ม. แผนกฝึกผู้นำและพัฒนาชุมชน ครั้งที่
๘, ๑-๑๕ เมษายน ๒๕๑๓
๒๑. เดินตามสังคมสุนัขกัด จารุสัมพันธ์ ฉบับที่ ๒ ปีการศึกษา ๒๕๑๒
๒๒. จดหมายจากครุศาสตร์ มิตรสัมพันธ์ ๒๕๑๒
๒๓. โรงเรียนมัธยมแบบประสม มิตรสัมพันธ์ ๒๕๑๒
๒๔. บุคคลสำคัญ มิตรสัมพันธ์ ๒๕๑๒
๒๕. การให้อภัย มิตรสัมพันธ์ ๒๕๑๒
๒๖. กิจกรรมนิสิตครุศาสตร์อันพึงปรารถนา บันทึกการอภิปราย
ของกลุ่มศึกษา ภาษาไทย
๒๗. จดหมายถึงพ่อเกิด ครุศาสตร์รับน้อง ๒๕๐๙
๒๘. จดหมายถึงพ่อเกิด ครุศาสตร์รับน้อง ๒๕๑๐
๒๙. ทับทิวหลังผลงานค่ายอาสาชุนุมอาสาพัฒนา คณะรัฐศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๑๒

นอกจากนี้ นายโกมล คีมทอง ยังได้เขียนจดหมายแสดงความคิดเห็นไปยังบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ และมีบทความตีพิมพ์ที่ยังมิได้ลงพิมพ์อีกหลายเรื่อง เมื่อรวมกันเข้าแล้ว จะเป็นทักษะต่อการศึกษาศึกษา และต่อสังคมอย่างกว้างขวาง จนน่าพิศวงว่าเขาเอาเวลาที่ไหนมาเขียนได้มากมายถึงเพียงนี้ ความคิดในข้อเขียนของเขากว้างไกล และลึกซึ้ง ดังจะขอยกมาพอเป็นตัวอย่างต่อไปนี้

“ในเรื่องของสังคม ผมเห็นว่าจะเป็นโอกาสหนึ่งที่เราจะเรียนรู้ถึงสภาพที่แท้จริงของคนไทย สภาพชีวิตแบบไทยๆ แนวความคิด ความเชื่อถือและสิ่งที่คนไทยแท้ยึดถือกันอยู่ จะเป็นประโยชน์มากข้อหนึ่ง คือ เมื่อต้องทำงานวิจิตรในระดัปลงขึ้นไป เช่น การวางหลักสูตรการศึกษา...”^{๑๐}

“ข้าพเจ้าปรารถนาเป็นครูตลอดชีวิตนี้ อยากจะใช้ชีวิตเป็นครูยาวนานเท่านั้น แต่เดี๋ยวนี้ข้าพเจ้าบังเกิดความลงเลเสียแล้ว ห้ามได้ ถ้าท่านคิดว่าข้าพเจ้าจะเปลี่ยนอาชีพหรืองานที่ข้าพเจ้ามุ่งมั่นมานานนี้ แต่ข้าพเจ้ากำลังลงเลว่าการเป็นครูด้วยระยะอันยืดยาวนานนี้ ข้าพเจ้าจะทำประโยชน์หรือว่าจะตัดประโยชน์ต่อส่วนรวมกันแน่

“ข้าพเจ้าตระหนักอยู่ตลอดเวลาว่าการเป็นครูนั้นมิใช่ของง่ายเลย มิใช่กรรม วิถีกรรม และกายกรรม ข้าพเจ้าจะต้องฝึกฝนให้พร้อมและเหมาะสมตลอดระยะเวลา^{นี้} ข้าพเจ้ามั่นใจ เหมือนดังแม่ทัพผู้นำกองทัพเข้าสู่ยุทธภูมิ ความลำพองและฮึกเหิมย่อมมีมากที่สุดที่จะประมาด แต่แล้วต่อไปและต่อไปอีกเล่า ความลำพอง^{นี้}จะมีกลายเป็นความทรนง ความ

ยะโสและลิมตัว เมื่อเข้าสอนลิมตัวว่าตัวเองรู้ เพราะการจัดเจนในการทำ
แต่เรื่องนั้นซ้ำซาก แต่ข้าพเจ้าหารู้ไม่ว่า ความรู้กับวิธีการถ่ายทอดนั้นเป็น
คนละเรื่องกัน ทุกคนอาจมีความรู้อยู่เสมอที่เสมอกัน แต่ถ้าไม่ตระเตรียม
ค้นคิดใฝ่หาเทคนิคการจะถ่ายทอดแล้ว การสอนก็เหมือนการท่องความรู้
ให้นักเรียนฟัง.....”๑๑

“การเรียนนั้นมิใช่แต่ในห้องเรียน แต่ประสบการณ์นั้นแลคือการ
เรียน ใครสั่งสมได้มาก ใครสนใจใคร่รู้ใฝ่หามาก คนนั้นก็ย่อมได้มาก
เป็นธรรมดา.....”๑๒

“ผมอยากได้เห็นอย่างหนึ่ง คืออยากได้เห็นคนในจุฬา หันมา
สนใจสังคมของตนและสังคมโดยรอบ ในลักษณะที่มองเพื่อหาจุดมาคิด
แก้ไขปรับปรุงกันมากขึ้น.....”๑๓

“มองที่การศึกษาว่าจะทำอย่างไร เราจะช่วยเยาวชนรุ่นต่อไปให้
สำคัญตัวเองให้สูงไว้ ให้เห็นตัวเองมีคุณค่า มีประโยชน์แก่ประเทศชาติ
กำลังเป็นความหวัง ความต้องการของสังคม

ทำอย่างไร จึงจะ让他เชื่อฝังใจได้ว่า ตัวเขาเป็นส่วนสำคัญยิ่ง
ใหญ่ของสังคม จะชาติไม่ได้ และทุกคนกำลังเพ่งมองมาที่เขาฝากความ
หวังไว้กับเขา.....”๑๔

-
- ๑๑ เรื่อง “ข้าพเจ้ากลัว” สุกิจตรงานเพลิงชมพู ๒๕๐๐
 - ๑๒ เรื่อง “จดหมายจากครุศาสตร์” หนังสือมิตรสัมพันธ์ ๒๕๐๒
 - ๑๓ จดหมายถึงสาราณียกร จุฬาสาร ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๐๒
 - ๑๔ เรื่อง “ผู้น้อยคอยก้มประนมกร” ยังมีได้ลงพิมพ์

ผลงานของนายโกมล คีมทอง นั้น ชอบที่ผู้สนใจจะหาอ่านในรายละเอียดเพื่อเป็นข้อวิเคราะห์วิจารณ์ทางการศึกษาต่อไป

ในแง่ของวิถีดำรงชีวิต นายโกมล คีมทอง เป็นผู้ที่ยึดถือ “ความพอดี และลักษณะที่เป็นธรรมคา” เป็นบรรทัดฐาน เขาชอบความสะดวกสบาย และสะอาด การแต่งกายและความเป็นอยู่ของเขาจึงเป็นไปในแนวนี้ เขาเป็นพุทธศาสนิกชนที่ปฏิบัติที่ปฏิบัติชอบ ถือหลักความถูกต้อง ความซื่อตรง และความดีงามเป็นใหญ่ ลักษณะสันโดษของเขา คือความพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่และแสวงหามาได้ และใฝ่ที่จะปรับปรุงแก้ไขตนเอง รวมทั้งสิ่งแวดล้อมให้ดีขึ้นตามความสามารถของตน เขามองชีวิตในแง่ดังนี้

“ชีวิตอย่างเราผมเห็นว่า ความสุข ความพอใจ ไม่ควรให้อยู่เป็นแค่การอยู่รอด เอาตัวรอด แต่ความสุข ความพอใจ ควรอยู่ที่การทำดี ทำตรง ทำถูกต้องและมีชีวิตอยู่เพื่อทำงานยาก ๆ ที่คนธรรมดาทำไม่ได้นั้นมากกว่า.....”^{๑๕}

“มีบ้านของตัวเอง ทุกอย่างเราจัดแจงและบงการได้สารพัด การประทับประจำ ตกแต่งที่กรุงรังเห็นจะไม่ยอมให้มี ความเรียบ ความง่าย และประณีต โปร่งตาโปร่งใจ เป็นเรื่องสำคัญ ความเงียบความร่มรื่นและความสงบคือความสุข ลมเย็น ๆ โขยพัดอยู่ใต้ถุนบ้าน ใต้ร่มไม้ ชอบระบบหนังสือเล็ก หนังสือเล่มโตเป็นหมอนหนุน กับกวีนิพนธ์ กับบทร้อยกรอง ปรัชญาชีวิต และความสงบแห่งจิตใจ อะไรเล่าที่จะนำพิศมัยไปยังไปกว่านี้

๑๕ เล่มเดียวกัน จดหมายถึงนายอุทัย ดุลยเกษม ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๑๓ หน้า ๑๘๖

เพื่อน คือความบันเทิงแห่งชีวิต การรับรองเพื่อนย่อมเป็นความสุข และความบันเทิง การได้สนทนาและเสวนาย่อมทำให้เกิดไฟและชีวิต
 ชวา.....”๑๖

นายโกมล คิมทอง ได้มีโอกาสใช้ชีวิตครู และทำงานครูอยู่ได้
 เพียง ๙ เดือนกับ ๒๒ วัน เขาก็ถูกยิงตายพร้อมกับนางสาวรัตนา สกุลไทย
 เพื่อนผู้มีอุดมคติของเขาก็คือหนึ่ง ซึ่งได้ไปเยี่ยมเยียนและดูผลงานของเขา
 ชั่วคราว เวลาที่เขาถูกยิงนั้นเป็นเวลาใกล้ค่ำ ทั้งสองคนได้ออกไป
 เยี่ยมชาวบ้าน และเก็บนิตานพที่บ้าน ที่หมู่บ้านเหนือคลอง โดยมีได้
 ห่วงกลัวต่อสภาพการณ์ที่มีการยิงกันตายอยู่เป็นประจำ เพราะเป็นแดน
 ที่ผู้ก่อการร้ายอยู่มาก นายโกมล คิมทอง มีความมั่นใจว่าตนเป็นผู้กระ
 ทำดี และเป็นที่รักของชาวบ้าน คงจะไม่มีผู้ใดทำร้าย เขาคาดพิศ จึง
 ถูกยิงข้างหลังและเสียชีวิตทันที เมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๔
 ชีวิตอันมีสาระและคุณค่าของนายโกมล คิมทอง ได้สิ้นสุดเร็วเกิน
 ไป นายอังคาร กัลยาณพงศ์ ได้เขียนถึงเขาว่า

“ไอ้โกมลแมนแมนปทุมมาลัย เริ่มเบิกบานเรณูหอมสมัย
 ขณะกระจายค่าน้ำใจไป กระไรหนอด่วนร่วงบ่ทันโรย”

ขอให้เรื่องราวของนายโกมล คิมทอง เป็นตัวอย่างที่ดีของผู้ที่ตั้งใจ
 ใจเป็นครูต่อไป ตัวอย่างของความรักงานครู และมุ่งมั่นต่ออุดมคติของ
 การศึกษา ตัวอย่างของคนหนุ่มที่มีความคิดและแปลความคิดออกเป็นการ

กระทำด้วยความมานะ พยายามและเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นที่ตั้ง
 นายโกมล กิมทอง อาจจะไม่ใช้ครูที่ดีที่สุดของชาติ เขาเป็นได้แค่ครู
 ธรรมดาคนหนึ่ง ชาติไทยและเด็กไทยต้องการครูธรรมดาแบบนั้นอย่างมาก
 สาธุชนพึงศึกษาชีวิตของเขา และนำมาปรับให้เข้ากับวิถีชีวิตของตน
 เองเถิด

กณฺทกาคีรี โโก ติกฺขติ
 โโก อณฺขณิ มิกฺกัจฉิ ฯ
 อุปลสฺส ปลฺลเล โโก สุกนฺธิ
 กุลปฺตตรูโป โโก ปวตฺตติ สมฺติ ภโว ฯ

ผู้ถำรับจับเสียม

ผ่าหนาม

มฤคเนตรดำโตตาม

แต่งแต้ม

ฟุ้งกลิ่นอบลงาม

โอดบ เล่าพ่อ

กุลบุตรบุญเยี่ยม

ยังลาเฉลียวเอง

ใครจะขุดภูเขาให้แหลม

ใครจะแต้มตาเนื้อให้ดำนิล

ใครจะปรุงกลิ่นบัวในเปือกตมให้หอมชื่น

ใครจะขึ้นตัดคนให้เป็น

ลูกสกุล ต่างก็เป็นของมันเอง

(โลกนี้คือไทรพากย์)

สมน อมรวิวัฒน์

นามานุกรมครุฑมประวัตแล้ว ในหนังสือประวัตครของครุสภา

พ.ศ. ๒๕๐๐—๒๕๑๕

ชื่อ	พ.ศ.	เล่มที่/พ.ศ.
ก		
กล่อมวิชาสาสน์ (ปลอม ประดิษฐานนท์), ขุน	๒๔๒๖-๒๔๗๕	๑๓/๒๕๑๓
กลับเพชรศึกษากร (แหวน กลับเพชร), ขุน	๒๔๒๓-๒๔๕๖	๕/๒๕๐๕
กวีจรรยาวิโรจน์ (กระวี อิศรภักดี), หลวง	๒๔๔๓-๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
การัญญศึกษากร (ทุเรียน ทักษะพยัคฆ์), ขุน	๒๔๓๑-๒๔๕๕	๑๔/๒๕๑๔
กุศล กุสโล, พระอาจารย์	๒๔๔๑-๒๔๕๗	๑๑/๒๕๑๑
โกมล คิมทอง, นาย	๒๔๗๕-๒๕๑๔	๑๕/๒๕๑๕
ค		
คงฤทธิศึกษากร (ปาน คงฤทธิศึกษากร), ขุน	๒๔๔๒-๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
จ		
จงจันนิสสัย (สนิท ศตะกฤษณะ), ขุน	๒๔๓๗-๒๕๐๕	๑๓/๒๕๑๓
จรัสขวณะเพท (ขุ่ม จรัสขวณะเพท), พระยา	๒๔๒๓-๒๔๗๖	๓/๒๕๐๒
จันทบูรินฤนาถ, กรมพระ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ	๒๔๑๗-๒๔๗๔	๑๓/๒๕๑๓
จันทรนิภา เทวกุล, หม่อมเจ้าหญิง	๒๔๒๗-๒๔๗๗	๓/๒๕๐๒
จ้านงพิทยประสาท (เสนอ ฉลองวิทย์ จ้านงพิทยประสาท), ขุน	๒๔๔๒-๒๕๐๑	๕/๒๕๐๔
จินต์ พลจันทร์, นาย	๒๔๔๕-๒๕๐๕	๑๑/๒๕๑๑
เจ.อ. เดวิส, นาย	๒๔๔๔-๒๔๗๕	๗/๒๕๐๖

๔
ชอพ.ศ. เล่มที่/พ.ศ.

จ

เจือ ถั่วประยูร, นาย	๒๔๓๕-๒๕๐๖	๑๐/๒๕๑๐
แจ่มวิชาสอน (แจ่ม นิยมเหตุ), หลวง	๒๔๓๑-๒๕๐๘	๑๐/๒๕๑๐

ฉ

ฉาย วิโรจน์ศิริ, นาย	๒๔๔๘-๒๕๑๐	๑๒/๒๕๑๒
ฉ่า ทองคำวรรณ, นาย	๒๔๔๐-๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔

ช

ช่วย แสงสุชาติ, นาย	๒๔๕๗-๒๕๑๒	๑๕/๒๕๑๕
ชัยนาทเรนทร, กรมพระยา, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ	๒๔๒๘-๒๔๕๔	๖/๒๕๐๕
ชาญทรณวิทย์ (พริ้ง มนชาติผลิน), หลวง	๒๔๓๔-๒๕๐๕	๕/๒๕๐๕
ชาญพิทยกิจ (เหมียน ชาญพิทยกิจ), หลวง	๒๔๓๔-๒๕๐๘	๑๓/๒๕๑๓
ชำนาญอนุศาสน (ทองคำ โคปาลสุด), พระ	๒๔๓๐-๒๕๐๐	๓/๒๕๐๒
ชุนท์ อรุณโรจน์, นาย	๒๔๔๔-๒๕๐๒	๕/๒๕๐๕
เชษฐพลศิลป์ (ม.ล. เด็ก อิศรางกูร), หลวง	๒๔๒๕-๒๔๕๓	๗/๒๕๐๖
เชียวพิทยาการ (เชียว เชียวพิทยาการ), ขุน	๒๔๔๔-๒๔๕๐	๕/๒๕๐๕

ฉ

ฉเนร (บุญ รักตะสุวรรณ), ท่านอาจารย์	๒๔๐๕-๒๔๕๘	๓/๒๕๐๒
-------------------------------------	-----------	--------

ด

ดรณพยุหรัภัย (บุญเย็น ชนโกเศศ), พระ	๒๔๓๓-๒๔๘๕	๖/๒๕๐๕
ดัลลิว.ยี่. ขอนสั้น, นาย	๒๔๑๓-๒๔๘๕	๑/๒๕๐๐
ดำรงราชานุภาพ, กรมพระยา, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ	๒๔๐๕-๒๔๘๖	๑/๒๕๐๐

ด

เดื่อง สนิทวงศ์, หม่อมราชวงศ์ ๒๔๒๖-๒๕๑๐ ๑๓/๒๕๑๓

ด

दनอม นาควัชระ, นาย ๒๔๓๗-๒๕๐๓ ๗/๒๕๐๖

ดัด พรหมมาณพ, นาย ๒๔๔๒-๒๕๐๒ ๑๑/๒๕๑๑

แดม หงสกุล, นาย ๒๔๒๗-๒๔๕๔ ๒/๒๕๐๑

ด

ดรงค์ศักดิ์ สุทธิปรีดา, นาย ๒๔๕๐-๒๕๑๐ ๑๒/๒๕๑๒

ดองทิมาขุ ทองใหญ่, หม่อมเจ้า ๒๔๒๕-๒๔๗๕ ๖/๒๕๐๕

ดิม กาญจนโอวาท, นาง ๒๔๑๓-๒๔๕๗ ๒/๒๕๐๑

ดิม อติเปรมานนท์, นาย ๒๔๑๒-๒๕๐๕ ๑๒/๒๕๑๒

เทพศาสตร์สถิตย์ (โห้ กาทศิษย์), พระยา ๒๔๒๓-๒๔๗๒ ๔/๒๕๐๓

เท่ง คงปญโญ (เท่ง ขุม่าประโคน), พระอริการ ๒๔๐๗-๒๔๕๕ ๔/๒๕๐๓

เทียบจุฑา อุภะสาร, นางสาว ๒๔๓๗-๒๕๑๒ ๑๕/๒๕๑๕

ด

ธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา), ๒๔๑๕-๒๔๗๖ ๒/๒๕๐๑

เจ้าพระยา

ธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรถึก), หลวง ๒๔๐๑-๒๔๗๑ ๓/๒๕๐๒

ด

ดอร์แมน ชัตตัน, นาย ๒๔๒๔-๒๔๕๓ ๓/๒๕๐๒

ดอร์แมน ลัมลีย์ เชลลีย์, นาย ๒๔๑๗-๒๔๗๑ ๕/๒๕๐๔

ดาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา, นาย ๒๔๔๔-๒๕๑๒ ๑๔/๒๕๑๔

ดาด โปธิประสาธ, นาย ๒๔๔๔-๒๔๕๗ ๖/๒๕๐๕

นิพิฐนิติสาสน์ (เชย สิงหนเสน), พระ ๒๔๒๓-๒๕๑๐ ๑๕/๒๕๑๕

นิตรัตน์ บรรณสิทธิวรสาสน์, นาง ๒๔๔๐-๒๕๐๓ ๗/๒๕๐๖

ชอ

พ.ศ.

เล่มที่/พ.ศ.

ป

บรมบาทบุรุษ (พิน ศรีวรรณะ), พระยา	๒๔๒๗-๒๔๗๗	๔/๒๕๐๓
บรรเจ็ดวิชาชาญ (ชม บุญยาคม), พระ	๒๔๒๕-๒๕๐๗	๘/๒๕๐๘
บำนาญวรรณ (ตาบ ผลาชีวะ), พระ	๒๔๑๗-๒๔๖๘	๓/๒๕๐๒
บำบัดสรรพโรค (แอนซ์ อดัมเชิน), พระ	๒๔๐๐-๒๔๗๐	๖/๒๕๐๕
บุญ อ่องล่อ, นาย	๒๔๑๒-๒๔๗๒	๖/๒๕๐๕
บุญเกลือ กรลักษ์ณ์, นางสาว	๒๔๔๗-๒๔๘๖	๗/๒๕๐๗
บุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์, นาง	๒๔๐๖-๒๔๗๖	๑๕/๒๕๑๕
บุญปาลีทวิชชาสาส์ก (บุญเลียง บุญปาลีท), หลวง	๒๔๓๗-๒๕๐๔	๘/๒๕๐๘
บุรินทร์ สิมพะลิก, นาย	๒๔๔๗-๒๕๐๔	๑๒/๒๕๑๒
บุรณวาท (พร้อย ณ นคร), ขุน	๒๔๓๕-๒๕๐๗	๑๓/๒๕๑๓
ป		
ปรมาณูชิตชิโนรส, กรมพระ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า	๒๓๓๓-๒๓๘๖	๗/๒๕๐๖
ประชุมพร ไกรฤกษ์, หม่อมหลวง	๒๔๔๘-๒๔๘๐	๗/๒๕๐๖
ประดิษฐไพเราะ (ศร ศิลปบรรเลง), หลวง	๒๔๒๔-๒๔๘๗	๖/๒๕๐๕
ประพัฒน์ วรรณะสาร, นาย	๒๔๕๑-๒๔๘๘	๗/๒๕๐๗
ประภากร มาลากุล, หม่อมเจ้า	๒๓๘๗-๒๔๔๕	๑๕/๒๕๑๕
ประยูทธ สวัสดิสิงห์, นาย	๒๔๕๕-๒๕๑๑	๑๕/๒๕๑๕
ประวัฑฒวิษณุการ (ม.ล. ประวัฑฒ อิศรางกูร), หลวง	๒๔๔๑-๒๔๘๒	๑๐/๒๕๑๐
ประสมกูรการ, (ชื่น เขษฐสุนทร), ขุน	๒๔๔๑-๒๔๘๖	๑๑/๒๕๑๑
ประสาทกูรกรม (แม่ัน วุฒิดา), ขุน	๒๔๔๔-๒๕๐๘	๑๐/๒๕๑๐
ปรีดิศรธรรมาดา (แพ ตาละลักษณ์), พระยา	๒๔๐๔-๒๔๖๘	๒/๒๕๐๑
ปวโรฬารวิทยา (ป้อ เขตช้อ), พระ	๒๔๓๘-๒๔๘๘	๔/๒๕๐๓

ณ

ผดุงวิทยาเสริม (กำจัด พลาญกร), พระยา ๒๔๒๖-๒๔๘๗ ๗/๒๕๐๒

พ

พจนสุนทร (เรื่อง อติเปรมานนท์), พระยา ๒๓๘๑-๒๔๖๐ ๕/๒๕๐๔

พณิชยศาสตร์วิชาน (อู่ พรรณนะแพทย์), พระยา ๒๔๓๓-๒๕๐๖ ๘/๒๕๐๘

พณิชยสารวิเทศ (ผาด มนธาตุผลิน), พระ ๒๔๓๑-๒๕๑๓ ๑๕/๒๕๑๕

พรตพิทยพยัต (พรต เดชา), หลวง ๒๔๓๘-๒๔๘๓ ๗/๒๕๐๒

พร้อมพิทยาคุณ (พร้อม เมื่อนพงส์), ขุน ๒๔๒๐-๒๔๕๗ ๗/๒๕๐๖

พระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล), ๒๔๑๐-๒๔๕๘ ๑/๒๕๐๐
เจ้าพระยา

พวงเพชร เอี่ยมสกุล, นาง ๒๔๕๕-๒๕๐๑ ๑๐/๒๕๑๐

พิจิตรจิราภา เทวกุล, หม่อมเจ้าหญิง ๒๔๒๔-๒๔๘๖ ๒/๒๕๐๑

พิชิต โสภณ ปาลบุตร, นาย ๒๔๔๕-๒๕๐๓ ๘/๒๕๐๘

พิบูลย์พิทยาพรรค (ทอง คุปตาสา), พระยา ๒๔๒๖-๒๕๐๘ ๑๑/๒๕๑๑

พิมเสน ฉัตรกุลณ อุษรยา, นาง ๒๔๔๐-๒๕๐๓ ๖/๒๕๐๕

พิรุฬห์พิทยาพรรณ (สอน พุกกะเวส), พระยา ๒๔๒๐-๒๔๘๘ ๗/๒๕๐๒

พิสัยหิพิทยาภิน (โชติ ผลขวัญ), พระ ๒๔๒๒-๒๔๘๓ ๗/๒๕๐๒

พิสุทธิธรรมาท (อู่ เกตุสิริ), ขุน ๒๔๑๗-๒๕๐๘ ๑๒/๒๕๑๒

พุดจาจารย์ (นวม พุทฺธสมมหาเถระ,) สมเด็จพระ ๒๔๐๗-๒๔๘๘ ๑/๒๕๐๐

พุนศรีเกษม เกษมศรี, หม่อมเจ้า ๒๔๒๘-๒๕๐๖ ๘/๒๕๐๘

เพาณีสัยชอบ (เชอ รัชตรัตน), พระ ๒๔๓๐-๒๔๘๗ ๕/๒๕๐๔

พ

พ. ยันต์, บาทหลวง ๒๔๒๓-๒๕๑๑ ๑๓/๒๕๑๓

พู่ คุชพิมพ์, นาย ๒๔๔๒-๒๕๐๐ ๑๑/๒๕๑๑

ภ

ภักดีนฤเบศร์ (แก้ว ศาลิคุปต์), พระยา	๒๔๑๓๓-๒๔๑๗๑	๕/๒๕๐๔
ภาสกรวงศ์ (พร มุขนาค), เจ้าพระยา	๒๓๘๒-๒๔๖๓	๔/๒๕๐๓

ม

มหิตลาธิเบศร์อดุลยเดชวิกรม, สมเด็จพระ, พระบรมราชชนก	๒๔๓๔-๒๔๗๒	๑๐/๒๕๑๐
มังกร พรหมโยธี พลเอก	๒๔๓๘-๒๕๐๘	๑๔/๒๕๑๔
เมธาธิบดี (สาทร สุทธิเสถียร), พระยา	๒๔๒๒-๒๔๘๘	๒/๒๕๐๑

ย

ยม ศรีหงส์, นาย	๒๔๒๗-๒๔๘๑	๕/๒๕๐๔
ยุพานุสาสน์ (ตาด ติสสะมาน), ขุน	๒๔๒๘-๒๕๐๔	๘/๒๕๐๘

ร

รัชฎาภิเศก โสณกุล, หม่อมเจ้า	๒๔๓๕-๒๔๘๒	๓/๒๕๐๒
รัตนวราจารย์ (รัตน กลัมพากร), พระยา	๒๔๐๘-๒๔๘๗	๑/๒๕๐๐
ราชนุกุลวิบูลภักดีพิริยพาห (ริน ศยามานนท์), พระยา	๒๔๒๖-๒๔๘๐	๒/๒๕๐๑
ราชโยธา (ทิพ เปรมกมล), พระยา	๒๔๒๔-๒๔๘๖	๓/๒๕๐๒
ราชสีมาจารย์ (กวย กนิษฐานนท์), พระยา	๒๔๒๖-๒๕๑๐	๑๑/๒๕๑๑
ราชอริยคุณาธาร (หล้า ยั้งยืน), พระ	๒๔๓๑-๒๕๐๘	๑๑/๒๕๑๑
โรเบอร์ต มอแรนท์, เซอร์	๒๔๐๖-๒๔๖๒	๔/๒๕๐๓

ด

เด็ก สมุทระประภุต, นาย	๒๔๔๘-๒๕๑๐	๑๓/๒๕๑๓
------------------------	-----------	---------

ช ย

พ.ศ.

เล่มที่/พ.ศ.

๖

วงศ์ ธวัชชัย พุกประยูร, นาย	๒๔๕๒-๒๕๐๖	๑๕/๒๕๑๕
วงศ์ทิพย์สุดา เทวกุล, หม่อมเจ้าหญิง	๒๔๓๗-๒๕๑๒	๑๓/๒๕๑๓
วชิรญาณวงศ์, กรมหลวง, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า	๒๔๑๕-๒๕๐๐	๘/๒๕๐๘
วชิรญาณวโรรส, กรมพระยา, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า	๒๔๐๘-๒๕๐๔	๗/๒๕๐๖
วนิชศึกษากร (ชั้น วนิชกะ), ขุน	๒๔๓๖-๒๔๘๕	๑๑/๒๕๑๑
วรวิทย์พิศาล (สุข นิโถดม), พระยา	๒๔๓๓-๒๕๐๑	๕/๒๕๐๔
วรวิทย์พิเศษ (บุญ เทวะผลิน), พระยา	๒๔๒๘-๒๕๐๑	๕/๒๕๐๔
วรเวทย์พิสิฐ (วรเวทย์ ศิวะศรียานนท์), พระ	๒๔๒๖-๒๕๐๒	๗/๒๕๐๖
วรศาสนตรณกิจ (ฝ่าย บุญเลียง), ขุน	๒๔๔๒-๒๔๘๖	๖/๒๕๐๕
วัชรพุกก์ศึกษากร (แปลก วัชรพุกก์), ขุน	๒๔๒๘-๒๕๐๗	๑๑/๒๕๑๑
วิจิตรธรรมปริวัตร (คำ พรหมกลีกร), พระยา	๒๔๑๕-๒๔๗๗	๔/๒๕๐๓
วิจิตรวรสาสน์ (พุ่ม อังสุกลีกร), พระยา	๒๔๐๐-๒๔๗๒	๓/๒๕๐๒
วิจิตรวาทการ (วิจิตร วิจิตรวาทการ), หลวง, พลตรี	๒๔๔๑-๒๕๐๕	๑๔/๒๕๑๔
วิจิตวงศ์วุฒิไกร (หม่อมราชวงศ์คดี สุตพันธ์), เจ้าพระยา	๒๓๘๖-๒๔๕๖	๑๕/๒๕๑๕
วิทยาการประเสริฐ (ประยูร โภธารามิก), ขุน	๒๔๓๓-๒๕๐๘	๑๒/๒๕๑๒
วิทยาปริชามาตย์ (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา), พระยา	๒๔๒๕-๒๕๐๕	๗/๒๕๐๖

ช
ขอ

พ.ศ. เล่มท/พ.ศ.

วิทิตกรรมกุล (เข้ม สุคันธวิช), พระยา	๒๔๒๓-๒๕๐๐	๓/๒๕๐๒
วิฑูรกรรมกร (วารี ชิตวารี), พระยา	๒๔๒๗-๒๔๙๐	๕/๒๕๐๔
วิธานกรรมกิจ (กิม อิงคะวิช), พระ	๒๔๑๖-๒๔๗๖	๗/๒๕๐๖
วินิจวิทยาการ (กร อมาตยกุล), พระยา	๒๔๐๗-๒๔๖๕	๖/๒๕๐๕
วิบูลย์ศิลปการ (บันเจ็ย ถิยะวิช), หลวง	๒๔๒๕-๒๔๗๗	๗/๒๕๐๖
วิบูลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล, หม่อมเจ้า	๒๔๒๙-๒๔๙๓	๔/๒๕๐๓
วิพิธวิทยาสนห์ (ฉาย โหตระไวศยะ), พระ	๒๔๒๕-๒๔๗๑	๗/๒๕๐๖
วิภันน์วิทยาศาสตร์ (ทัต วีรทัต), พระยา	๒๔๒๔-๒๕๐๙	๑๐/๒๕๑๐
วิภานน์วิชาสิทธิ์ (สังข์ พุกกะเวส), พระ	๒๔๑๗-๒๔๗๕	๕/๒๕๐๔
วิลเลียม กู๊ดเทล แมคคัลวีร์, นาย	๒๔๐๙-๒๔๖๕	๗/๒๕๐๖
วิศาลกรรมกร (อิน สารกบุตร), หลวง	๒๔๒๗-๒๔๕๓	๖/๒๕๐๕
วิเศษกรรมกิจ (เรือง ปรีชานนท์), ขุน	๒๔๔๗-๒๕๑๑	๑๓/๒๕๑๓
วิเศษศุภวัตร (เทศสุนทร กาญจนะศัพท์), พระยา	๒๔๓๕-๒๔๙๓	๓/๒๕๐๒
วิเศษกรรมกิจ (บัวเนง จารุวิช), พระ	๒๔๑๕-๒๔๗๑	๕/๒๕๐๔
วิหารกิจจานุการ (กล่อม เกตุพันธ์), พระครู	๒๔๐๗-๒๔๕๑	๖/๒๕๐๕

ศ

ศรีบุศย์ วรรณสุด, นาง	๒๔๖๔-๒๕๐๖	๑๑/๒๕๑๑
ศรีภายะเวทิน (สิริ ภายะเวทิน), หลวง	๒๔๔๔-๒๕๐๖	๑๐/๒๕๑๐
ศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์), พระยา	๒๔๑๖-๒๔๙๐	๖/๒๕๐๕
ศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), พระยา	๒๓๖๕-๒๔๓๔	๑/๒๕๐๐

ชื่อ

พ.ศ.

เล่มที่/พ.ศ.

ศิลป์ พีระศรี, นาย	๒๔๓๕-๒๕๐๕	๘/๒๕๐๘
ศิลปานุการแก้ว (บุญเหลือ นิงสานนท์), หลวง	๒๔๓๘-๒๕๐๗	๑๐/๒๕๑๐
ศึกษาสมบุรณ์ (ม.ล. แหยม อินทรางกูร), พระยา	๒๔๒๓-๒๔๕๕	๓/๒๕๐๒

สี่

สงวน เล็กสกุล, นาย	๒๔๕๒-๒๕๐๕	๘/๒๕๐๘
สนิท จุฑารพ, นาย	๒๔๔๔-๒๕๐๐	๘/๒๕๐๘
สมสนิท อยู่สุขสวัสดิ์, นาง	๒๔๔๑-๒๕๐๒	๑๒/๒๕๑๒
สยามปริยัต (จิบ เกษโร), พระอาจารย์	๒๓๗๘-๒๔๕๕	๑/๒๕๐๐
สว่าง เกร็ดรัตน์, นาย	๒๔๔๔-๒๕๐๒	๑๒/๒๕๑๒
สันธานอักษรศาสตร์ (หรม บุนยะกาญจน), หลวง	๒๔๑๓-๒๔๖๕	๑๐/๒๕๑๐
สันวิวัฒพัฒน์ (ไฉ่เฮียง สิริสิงห์), พระ	๒๔๓๓-๒๕๐๐	๔/๒๕๐๓
สารประเสริฐ (ตรี นาคประทีป), พระ	๒๔๓๒-๒๔๘๘	๓/๒๕๐๒
สารานุประพันธ์ (นวด ปาจิณพยัคฆ์), หลวง	๒๔๓๕-๒๔๕๗	๖/๒๕๐๕
สารโรชรัตนนิมมานัก (สารโรช ร. สุขยางค์), พระ	๒๔๓๘-๒๔๕๓	๕/๒๕๐๔
สำเนียง ตีระวนิช, นาย	๒๔๕๕-๒๕๐๗	๑๔/๒๕๑๔
สำเร็จ ประทีป ณ ถลาง, นาย	๒๔๕๒-๒๕๐๕	๑๑/๒๕๑๑
สิกขกิจบริหาร (อยู่ มีนกะนิษฐ), หลวง	๒๔๒๖-๒๔๗๕	๑๓/๒๕๑๓
สิงหนุราชารักษ์ (ลบ วิฑาโก), พระ	๒๔๑๓-๒๔๕๗	๑๒/๒๕๑๒
สุคนธวิศศึกษากร (สุคนธ์ สุคนธวิท), ขุน	๒๔๔๕-๒๕๐๕	๑๐/๒๕๑๐
สุนทร ทวีสิทธิ, นาย	๒๔๓๓-๒๕๐๕	๑๒/๒๕๑๒

ชื่อ	พ.ศ.	เล่มที่/พ.ศ.
สุนทรภายัต (ถนอม เกษานนท์), ขุน	๒๔๓๔-๒๔๕๔	๔/๒๕๐๓
สุนทรโวหาร (ภู่), พระ	๒๓๒๕-๒๓๕๘	๔/๒๕๐๓
สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, หม่อมราชวงศ์	๒๔๕๓-๒๕๐๗	๑๐/๒๕๐๐
สุวรรณวาจกกสิกิจ (สุวรรณ เรศานนท์), หลวง	๒๔๓๕-๒๕๐๖	๘/๒๕๐๘
สุวรรณ วิชาชนวีทยาสัทธ, นาง	๒๔๑๔-๒๕๑๖	๘/๒๕๐๘
เสขสุนทร (พุ่ม บ็อก), หลวง	๒๔๓๗-๒๔๘๓	๔/๒๕๐๓
เสรีวิชาพล (ไผ่ หุตะโกวิท), พระ	๒๔๒๕-๒๔๘๗	๕/๒๕๐๔
ไสว หอรัตนชัย, นาย	๒๔๔๖-๒๕๐๔	๑๒/๒๕๑๒

ห

เหม เวชกร, นาย	๒๔๔๖-๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
เหล็อบ บุญเกตุ, นางสาว	๒๔๒๐-๒๕๐๕	๑๒/๒๕๑๒
โหราธิบดี, พระ	๒๑๕๕/๒๒๓๑	๑/๒๕๐๐

อ

อนุกิจวัชร (น้อย อุกิจวัชร), ขุน	๒๓๕๕-๒๔๔๒	๑/๒๕๐๐
อนุกิจวัชร (สันหัต เทพหัสดิน ณ อยุธยา), พระยา	๒๔๒๓-๒๔๕๑	๔/๒๕๐๓
อนุกุลวิชาน (ชม จันทรพิสมัย), พระยา	๒๔๐๔-๒๔๘๔	๓/๒๕๐๒
อนุমানราชชน (ขง อนุমানราชชน), พระยา	๒๔๓๑-๒๕๑๒	๑๔/๒๕๑๔
อนุสิษฐครุฑราช (สุวรรณ มุกดาประกร), พระ	๒๔๒๕-๒๕๐๑	๖/๒๕๐๕
อาววิทยาคม (ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์), พระ	๒๔๐๕-๒๔๘๕	๔/๒๕๐๓
อารักษ์ครุฑพล (ม้วน บรรารักษ์), หลวง	๒๔๑๒-๒๔๖๑	๕/๒๕๐๕

ชอพ.ศ.เล่มท/พ.ศ.

อ.เจ. กอดเฟรย์, นาย	๒๔๒๒-๒๔๗๖	๘/๒๕๐๘
อ. เอส. สมิธ, นาย	๒๔๑๖-๒๔๖๓	๒/๒๕๐๑
อุปการศิลป์เสรษฐ (สัมฤทธิ์ ลอยเพชร), ขุน	๒๔๑๕-๒๔๕๐	๑๓/๒๕๑๓
อุปการศิลป์เสรษฐ (อัน ชัยกุล), พระยา	๒๔๒๒-๒๔๗๘	๗/๒๕๐๖
อุปถดศิลป์สาร (น้่ม กาญจนาชวีระ), พระยา	๒๔๒๒-๒๔๘๔	๒/๒๕๐๑
เอ. ซี. โบมอนต์, นาย	๒๔๒๘-๒๔๘๐	๘/๒๕๐๘
เอ. จี. เอลลิส, ศาสตราจารย์	๒๔๑๑-๒๔๘๖	๕/๒๕๐๔
เอ็ดมันะ ชารา โคล์, นางสาว	๒๓๘๘-๒๔๕๓	๓/๒๕๐๒
เอฟ. เอมีล กอดมเบท, บาทหลวง	๒๓๘๒-๒๔๗๖	๔/๒๕๐๓
โอวาทกรกิจ (แก่น โอวาทสาร), พระยา	๒๓๖๘-๒๔๔๘	๑/๒๕๐๐
โอวาทกรกิจ (เหม ผลพันธ์), พระยา	๒๔๒๐-๒๔๘๕	๒/๒๕๐๑

หอสมุดคุรุสภา

สถิติแสดงจำนวนผู้สำเร็จวิชาครูในระดับปริญญา

ประกาศนียบัตรชั้นสูง อนุปริญญา

ปีการศึกษา ๒๕๑๓

ท	สถานศึกษา	ปริญญา		ประกาศนียบัตร ชั้นสูง	อนุปริญญา
		ตรี	โท		
๒	คณะครุศาสตร์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย	๓๔๔ (ก.บ.)	๕๗ (ก.ม.)	๗๕	• (อนุ.ก.บ.)
	วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร	๕๐๓ (กศ.บ.)	๕๖ (กศ.ม.)	๖๕	•๔ (อนุ.กศ.บ.)
	ภายนอก	๔๓๕ (กศ.บ.)	—	—	—
	ปทุมวัน	๒๑๐ (กศ.บ.)	—	—	๒๕ (อนุ.กศ.บ.)
	ภายนอก	—	—	—	•๓๐ (อนุ.กศ.บ.)
	บางแสน	๑๑๗ (กศ.บ.)	—	—	๓ (อนุ.กศ.บ.)
	ภายนอก	๑๕๑ (กศ.บ.)	—	—	•๗ (อนุ.กศ.บ.)
	พิษณุโลก	๒๑๐ (กศ.บ.)	—	—	—
	มหาสารคาม	๑๑๕ (กศ.บ.)	—	—	—
	ภายนอก	—	—	—	—
	พระนคร	๒๑๐ (กศ.บ.)	—	—	—
	ภายนอก	—	—	—	—
	สงขลา	๑๑๕	—	—	—
	ภายนอก	—	—	—	—

สถิติจำนวนผู้สำเร็จวิชาครูชั้นประกาศนียบัตรในระดับต่าง ๆ
 ปีการศึกษา ๒๕๑๓ (สังกัดกรมการฝึกหัดครูและกรมพลศึกษา)

ท	สถานศึกษา	ป.ป.	ป.กศ.	ป.กศ.สูง
		สังกัดกรมการฝึกหัดครู		
๑	วิทยาลัยครูจันทระเกษม	—	๓๕๔	๒๑๔
๒	วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จเจ้า- พระยา	๑๕๐	๕๗๖	๑๓๖๖
๓	วิทยาลัยครูสวนสุนันทา	๔๐	๓๔๗	๘๐๓
๔	วิทยาลัยครูสวนดุสิต	—	๓๐๖	๒๑๘
๕	วิทยาลัยครูพระนคร	๔๖	๑๐๖	๑๖๔
๖	วิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาลัยกรณ	—	๓๗๖	—
๗	วิทยาลัยครูธนบุรี	—	๒๕๐	—
๘	วิทยาลัยครูเทพสตรีลพบุรี	๕๕	๒๕๘	๒๐๕
๙	วิทยาลัยครูเชียงใหม่	๑๑๘	๘๔๑	๑๕๘
๑๐	วิทยาลัยครูอุดรธานี	๑๘๕	๗๑๓	๒๕๔
๑๑	วิทยาลัยครูอุบลราชธานี	๑๑๐	๑๑๘	๔๕๔
๑๒	วิทยาลัยครูนครราชสีมา	๑๒๒	๔๕๔	๑๑๒
๑๓	วิทยาลัยครูสงขลา	๘๓	๕๐๒	๑๔๖
๑๔	วิทยาลัยครูพิบูลสงคราม- พิษณุโลก	๒๐๔	๘๓๖	๓๒๘
๑๕	วิทยาลัยครูยะลา	๖๔	๔๐๘	๑๒๖
๑๖	วิทยาลัยครูมหาสารคาม	๑๔๔	๔๖๒	๑๔๔
๑๗	วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช	๖๕	๗๖๖	๘๓
๑๘	วิทยาลัยครูเพชรบุรี	๖๑	๘๔๔	๓๓๘
๑๙	วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา	๒๗๑	๖๔๔	๓๔๗
๒๐	วิทยาลัยครูนครปฐม	๑๕๗	๓๒๐	๔๘
๒๑	วิทยาลัยครูนครสวรรค์	๒๗๓	๗๐๐	๑๓๖
๒๒	วิทยาลัยครูอุตรดิตถ์	๓๖	๔๔๓	๑๒๕
๒๓	วิทยาลัยครูสกลนคร	๑๐๑	๔๐๐	๒๖
๒๔	วิทยาลัยครูฉะเชิงเทรา	—	๒๗๕	—
๒๕	วิทยาลัย หุมบ้านจอมบึง	—	๑๗๕	—
		สังกัดกรมพลศึกษา		
๑	วิทยาลัยพลศึกษา	—	—	๓๐๐

สถิติแสดงจำนวนผู้สำเร็จวิชาครูในระดับต่างๆ
ปีการศึกษา ๒๕๑๓ (สังกัดกรมอาชีวศึกษา)

ที่	สถานศึกษา	ป.ป.ช.	ป.ม.ช.	ป.ม.ก.	ป.ม. วส.	ป.วส. ป.ม	ปทส.
๑	วิทยาลัยครูอาชีวศึกษา	—	—	—	๑๖๕	—	—
๒	วิทยาลัยครูเกษตรกรรมบางพระ	—	—	๖๗	—	—	—
๓	โรงเรียนเพาะช่าง	๑๘	๕๔	—	—	—	—
๔	วิทยาลัยเทคนิคกรุงเทพ ฯ	—	—	—	—	๗๒	—
๕	วิทยาลัยเทคนิคธนบุรี	—	—	—	—	—	๖๓
๖	วิทยาลัยเทคนิคภาคใต้สงขลา	—	—	—	—	๔๖	—
๗	วิทยาลัยเทคนิคภาคตะวันออกเฉียงเหนือนครราชสีมา	—	—	—	—	๑๕๖	—

หอสมุดคุรุสภา

รายชื่อครูอาวุโสประจำปี ๒๕๑๓

จำนวนทั้งสิ้น ๒๗๔ คนดังนี้

ส่วนกลาง

นายบุญทวี เทพาคำ	นายทรงศน์ กฤษณวรรณ
นายสิน กาญจนวรินทร์	นายต่อ ทับทิมทอง
นางยงประยูร ชวนเสถียร	นายแสวง ศรีโยธิน
นายเจริญ รุ. วิทยศักดิ์	นางจิระวรรณ อินทรพิมล
นายวิจิตร บั้นปรีชา	นางสาวประยงค์ เอี่ยมศิลา
นายไสวศักดิ์ อยู่สาธิต	นายบุญเลื่อน คูสำราญ
นายวิเชียร โสภณपाल	นายสวาสดี ตันติกุล
นายสนั่น สุมิตร	นางเจริญ เซ็นสาสน์
นายทรัพย์ คร้ามวงษ์	นายทองสุข ศรีโยธิน
นายนาถ กระจ่างทอง	นายบรรยง จรรย์ยานนท์
นายโกวิท อยู่สวัสดิ์	นายชัน คล้ายนาค
นายวาริ ไทยประเสริฐ	

จังหวัดพระนคร

นางจันทร์ สนน้อย	นายสมัย พุทธิकरण์
นางสาวบุญเหลือ ฉ่องตระกูล	นางจินตนา เขาวะคุณ
นายสวัสดิ์ ปุสวัสดิ์	

จังหวัดธนบุรี

นายมัธยม สุขผล

นายสวาสดี ช้างอยู่

นายจรัส แดงทีเลิศ

นายสนิท ธรรมนิยม

นางจิราภรณ์ นนทรีย์

นายดี อรุณทัต

นายช้อย มีประเสริฐ

นางสว่างศรี สายะศิลป์

จังหวัดกาฬสินธุ์

นายลิน วิเศษชู

นายประยุก ภูสีดาว

นายกง จันทะชน

นายปาน พานเจิม

นายเขียน ไชยพล

จังหวัดกำแพงเพชร

นาย จ.ณรงค์ ชัชวาลย์

จังหวัดขอนแก่น

นายเรือง ศรีอรุณาวรรณ

นายบุญ คงชนะ

นายเคนสิงห์ ชัยเดชทยากุล

นางทองสุข ร่องเมืองศาสตร์

นายวัทนา ศิริศักดิ์เกษม

นายอินทร์ ทะลาด

นายสิงห์ นามสมบูรณ์

นายนิพนธ์ นฤทธิมนตรี

นายคำศรี อักโศดตร

นายท้าว รุ่งศรี

นายสำรวย แก้วใสทอง

จังหวัดจันทบุรี

นายโพธิ์ เรืองเวชติวงษ์

นายพลอย นิสสัย

จังหวัดฉะเชิงเทรา

นายสมภพ นาคคล้าย

นายสนั่น พิชิตกุล

นายนพ จุลกาญจน์

นายวิรัช สังสุทธิกุล

จังหวัดชลบุรี

นายเผื่อน กระจ่าง

นายประชุม จันทน์พยอม

นายสง่า สมพร

นายสำรอง อรสุนทร

นายเจียม รุธิระกุล

นายเลื่อน แววสำโรง

จังหวัดชัยนาท

นายเขียน หนูจ้อย

นายบัวน เอมสวรรค์

นายเปล่ง นิลกรรณ

นายทอง เทียนสุข

นายสมหวัง จิตรตา

นายปล้ม เข้มพร้อม

นายนาค เข้มจันทร์

นายจำเนียร เรืองไชย

นายชัน ขุนจำศาล

จังหวัดชัยภูมิ

นายเพิ่ม วิจักรพลสาร

นายบัว ทองลาด

นายออม ตอนเตาเหล็ก

นายเปลี่ยน ปรีดาวงศ์

นายเพ็ง สวัสดิ์ศรี

นายเที่ยง มณีมนุษย์

นายชมพู พันธุ์หินลาด

นายบัน พลปลัดพี

จังหวัดชุมพร

นายเนื่อง รัตนพรหม

นายอิน นาคเนียม

นายยัง พรหมชนทอง

๒๕๒

จังหวัดเชียงใหม่

นายจำรัส บุญมาตย์

นายบุญทา สุวรรณ

นายอาจ สายตะขัติ

นายคงฤทธิ์ คำสุรินทร์

นายสุทัศน์ ศรีดาวเรือง

นายพุมิ ไชยวรศิลป์

จังหวัดตรัง

นายแน่น รัชส์สุวรรณ

นายแช่ ไชยบุตร

นายเพียร ส่งแสง

นายเอียง นาคช่วย

นายประพจน์ ไทรเทพ

จังหวัดตราด

นายวีระ ใจเที่ยง

จังหวัดตาก

นายบุญยก เกรือนิล

นายเฉลิม บัญญาทรง

หอสมุดครุสภา
จังหวัดนครนายก

นายปิ่น สิ้นชู

นายเจริญ เจริญส่ง

จังหวัดนครปฐม

นายทองหล่อ สายยี่นง

นายกิตติวุฑฒ มีศรีสุข

นายขาว เทียงรอด

นายสนอง ประทุมทอง

นายน้อย คงจินดา

นายอารมณธ์ รอบคอบ

จังหวัดนครพนม

นายกวี แสนวิเศษ

นายคำมา ไชยสิทธิ์

นายสำเนียง ยะสานติทิพย์

นายผดุงชัย ไชยสวัสดิ์

นายทอง กิติศรีวรรณ

นายจักรพรรดิ นครวงศ์

นายวัลลภ เขียนสังข์

นายเพ็ง จันทรโคตร

จังหวัดนครราชสีมา

นายเทศ เกิดมงคล

นายพูน พรรณจิตต์

นายผง สันตวิชัย

นายสี สาครวรรณศักดิ์

นายเปลื้อง ศรีวโรทัย

นายจันทร์ ณรงค์ฤทธิ์เกษรประทุม

นายพิศาล บัวสำราญ

นายพันธ์ โภชน์เกาะ

นางสาวพร้อมพันธ์ กนิษฐานนท์

จังหวัดนครศรีธรรมราช

นายเจริญ ธาระสาร

นายหอม บัวมาศ

นายฝึก สุวรรณรักษ์

นายแก้ว หิรัญกาญจน์

นายเอี่ยม สุขสวัสดิ์

นายวิเชียร ชินเดช

นายเทียน ตันติเสวี

นายคณิต กาญจนภา

นายบุญเนื่อง สุทิน

นายมิตร เกราะแก้ว

นายวรรณ แก้วบางพุด

จังหวัดนครสวรรค์

นายห้วง กสิกรรม

นายธำรงค์ศักดิ์ แสงไชย

นายโปร่ง บ้องบ่อม

นายโตน น้อยนาช

๒๕๔

จังหวัดนนทบุรี

นายถาวร แจ่มเจริญ

จังหวัดหนองคาย

นายบัวโฮม ศรีมั่งคละ

นายสุริยวงศ์ ณ หนองคาย

นายณรงค์ เทศประสิทธิ์

จังหวัดบุรีรัมย์

นายสังกา ต้นเสียดี

นายวิภาส พลวิเศษ

นายถนอม อ้นดี

นายแสวง ประยงค์

นางชะลอ บุญญฤทธิ์

นายชะโลม บุญญฤทธิ์

นายนิพนธ์ ไชยมงคล

นายหยาด ภูละ

นายพินิจ โพธิ์ขำ

นายพวง ทับงาม

นายผล อวะรัมย์

หอสมุดคุรุสภา

จังหวัดปทุมธานี

นายบุญเทียม ไช่งาม

นายศักดิ์ เสมอใจ

นายเจริญ ตรีอาภรณ์

นายปถม เขยแก้วษ์

จังหวัดปราจีนบุรี

นายเทพ สมใจ

นายเจื้อน บุณทริก

๒๕๕

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

นายโกมุท เจริญธรรม

นายบุญธรรม แก้วประเพณี

นายวิจารณ์ เงินยวง

นายบุญธรรม วัฒนาร

นายศิริ พงษ์ภมร

จังหวัดพังงา

นายประจบ ศุภนาม

จังหวัดพัทลุง

นายคลัง ทองเฒ

นายพรต ถาวรานุรักษ์

นายประหยัด ทวนน้อย

นายทอง สุกใส

จังหวัดพิจิตร

นายถวิล เผ่าสวัสดิ์

นายประยุทธ ยิ่งวงษ์

จังหวัดพิษณุโลก

นายสวาท เกษประสิทธิ์

นายระวิ สุวัฒน์นะ

นายพราม สุขเกิด

จังหวัดเพชรบุรี

นายสุข ศรีแจ้

นางสมานใจ นาคะเวช

นายสุ่ม บุญมา

นายกรี เขียวอินทร์

นายเกรียง กาญจนะวสิต

นายเพชร ข้าประทับใจ

๒๕๖

จังหวัดเพชรบูรณ์

นายรศ ฤทธิรอด

นายบุญ แก้วแดง

จังหวัดแพร่

นายทัน อินศิริ

นายน้อย สุวรรณมัย

จังหวัดมหาสารคาม

นายพุทธ พิมสาร

นายชารี สังคพัฒน์

นายชาย ครุทานัง

นายพิชัย อ่อนมาก

นายสุบิน ภาภูตานนท์ มหาสารคาม นายจรัส พิลาชัย

นายสะอาด ธนสีลังกูร

จังหวัดราชบุรี

นายเทียน บุญทรง

นางกิงกาญจน์ วงศาโรจน์

นายเหลือ เปลี่ยนขำ

นายศิริ ชัยสวัสดิ์

จังหวัดร้อยเอ็ด

นายประพัทธ์ เพ็งอารีย์

นายพี พลเยี่ยม

นายไพโรจน์ สาริกา

นายประจักษ์ สังฆะมณี

นายวิบูลย์ ทรายางา

นายเคน สุทธิประภา

นายพูน จันโทริ

นายอาคม ประกอบผล

จังหวัดลพบุรี

นายสมศักดิ์ จันทะแสง

นายพิชัย ทองอร่าม

นายเจิม สังข์ศรี

นายเขื่อน ฉ่ำแสง

๒๕๗

จังหวัดลำปาง

นายหรั่ง พรหมมาศ

นายบัน บันทนนท์

นายเสน่ห์ มณีเรืองฤทธิ์

นายอริยะ เลิศรัตนกร

จังหวัดลำพูน

นายสุทัศน์ จันทรเยี่ยม

นายแสวง อินทะชาติ

นายดำรง วงศ์คำตัน

นายสนิท ตาบุรี

จังหวัดศรีสะเกษ

นายมานิต กณะบุรณ

นายพิภพ พลศักดิ์

จังหวัดสกลนคร

นายหา ชื่นบุญ

นายเนียน สกลิมงค์

นายคำดี ศรีนา

นายวน อุปพงศ์

นายแผลง กัลยาเวื่อน

นายไตร รัตนานิคม

นายชาย จักขุจินดา

นายบุญ กุณสิทธิ์

จังหวัดสมุทรปราการ

นายทองคำ นิลเพชร

นายชิน นิลเพชร

จังหวัดสมุทรสงคราม

นางพິงถนอม เพชรฉวี

นายมงคล ใจสุภาพ

จังหวัดสมุทรสาคร

นายผัน เอกมหาชัย

นายสุข สุขุমানนท์

๒๕๘

จังหวัดสระบุรี

นายเข้ม พันธุ์นาม

นายชาญ จ้อยมูล

จังหวัดสิงห์บุรี

นายจรูญ วงสวาท

นายจำลอง กุศลศิลปธร

จังหวัดสุโขทัย

นายยนต์ ศรีวิโรจน์

นายฉุย วงศ์วิเศษ

นายสนั่น เชิงศิริ

นายสงวน สุวรรณโรจน์

จังหวัดสุพรรณบุรี

นายวิบูลย์ ศรีสุข

นายพน โปธิ์สุวรรณ

นายสำเร็จ ศรีเมือง

นายปรีชา ทัดันสุวรรณ

จังหวัดสุรินทร์

นายอุ่มห้ ประถมบัทม

นายเหลือบ แวงงาม

นายเสนาะ กะการดี

นายพิทยา จันท์เพ็ญ

นายไมตรี บุราคร

นายคง หลักนาราม

นางทองมา จิตหนักแน่น

นายแสวง กงพิสุทธ์

จังหวัดอ่างทอง

นายสะอาด บุญเทวี

นายเชย เฉลิมกิจ

๒๕๕

จังหวัดอุดรธานี

นายพิชญ์ เพชรแสงใส

นายชาวี มุขระโกษา

นายวัง หล้าคอม

นายสาคร ธรรมเสนา

นายอมร วรรณิสสร

จังหวัดอุดรธานี

นายสิน ขอบคุณ

นายชัยยุทธ วงษ์วรรณดา

นายเชย แก้วกุลศรี

นายอยู่ หมั่นไพ

จังหวัดอุทัยธานี

นายสุกิจ ทักนบุตร

นายธวัช แก้วเกษ

จังหวัดอุบลราชธานี

นายลี หลักหาญ

นายชู รุ่งเรือง

นายสอน มรกตเขียว

นายพัว ยาระโนภาส

นายวอน พวงชมพู

นายสุวรรณ แก่นสาร

นายบุญ ศิริพันธ์

นายใบ ทองเฉลิม

นายเลียม ไสธรวงษ์

ครูอาวุโสที่ได้รับเงินช่วยเหลือประจำ พ.ศ. ๒๕๑๓
ครูอาวุโสประจำ พ.ศ. ๒๕๑๓ มี ๒๗๔ คน ในจำนวนนี้
มีผู้ที่ได้รับเงินช่วยเหลือคนละ ๘,๐๐๐ บาท จำนวน ๓๑ คน ดังนี้

จังหวัดชลบุรี

นายสวาสดี ช้างอยู่ ครูโรงเรียนวัดบางประทุนนอก อำเภอบาง-
ขุนเทียน สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดขอนแก่น

นายวัทนา ศิริศักดิ์เกษม ครูโรงเรียนบ้านหนองแวง อำเภอเมือง
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

นายสำรวย แก้วใสทอง ครูโรงเรียนบ้านขาม อำเภอหน้าพอง
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

นายเรือง ศรีอรุณาวรรณ ครูโรงเรียนบ้านศรีสุข อำเภอสีชมพู
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดฉะเชิงเทรา

นายวิรัช สังสุทธิกุล ครูโรงเรียนวัดประศาสน์โสภณ "ท่าพลับ
สุนทร" อำเภอบ้านโพธิ์ สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดชลบุรี

นายเผื่อน กระจำง ครูโรงเรียนวัดแก้วศีลาราม อำเภอพนัสนิคม
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดชัยนาท

นายเขียน หนูจ้อย ครูโรงเรียนวัดราชภูร์นิตยาवास อำเภอวัดสิงห์
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดเชียงใหม่

นายคงฤทธิ คำสุนิทร ครูโรงเรียนบ้านคลองสว่างอารมณ์ "บุญขึ้น
ประชากร" อำเภอสันป่าตอง สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดนครปฐม

นายทองหล่อ สายยืนยง ครูโรงเรียนบ้านคลองสว่างอารมณ์ อำเภอ
นครชัยศรี สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดนครศรีธรรมราช

นายวิเชียร ชินเดช ครูโรงเรียนบ้านห้วยระย้า อำเภอเมืองนคร
ศรีธรรมราช สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

นายน้อม บัวมาศ ครูโรงเรียนวัดหน้าสตน อำเภอหัวไทร สังกัด
องค์การบริหารส่วนจังหวัด

นายแก้ว หิรัญกาญจน์ ครูโรงเรียนวัดนาหมอบุญ อำเภอรัตน-
พิบูลย์ สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

นายเอี่ยม สุขสวัสดิ์ ครูโรงเรียนวัดคันธมาลี อำเภอรัตนพิบูลย์
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดหนองคาย

นายบัวโฮม ศรีมิ่งกละ ครูโรงเรียนบ้านหนองบัว อำเภอโพนพิสัย
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดบุรีรัมย์

นายแสง ประยงค์ ครูโรงเรียนบ้านแท่นบัลลังก์ อำเภอนางรอง
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

นายผล อวะรัมย์ ครูโรงเรียนบ้านเมืองยาง อำเภอนางรอง
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

นายสงกา ต้นเสียดิ ครูโรงเรียนบ้านดงกะทิง "มิตรภาพอนุสรณ์"
อำเภอเมืองบุรีรัมย์ สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

นายวิภาส พลวิเศษ ครูโรงเรียนบ้านแดน อำเภอพุทไธสง สังกัด
องค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดปทุมธานี

นายบุญเทียม ไช่งาม ครูโรงเรียนศิริศึกษา (โรงเรียนราษฎร์)
อำเภอธัญบุรี สังกัดกรมวิสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ
นายศักดิ์ เสมอใจ ครูโรงเรียนอยู่ประชานุเคราะห์ อำเภอหนอง
เสือ สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดพิษณุโลก

นายสวาท เกษประสิทธิ์ ครูโรงเรียนบ้านพร้าว อำเภอนครไทย
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดมหาสารคาม

นายสะอาด ธนะสีลังกูร ครูโรงเรียนเทศบาลโพธิ์ศรี อำเภอเมือง
มหาสารคาม สังกัดเทศบาล

จังหวัดลพบุรี

นายสมศักดิ์ จันทะแสง ครูโรงเรียนรวมพิทยาศึกษา (โรงเรียน
ราษฎร์) อำเภอพัฒนานิคม สังกัดกรมวิสามัญศึกษา กระทรวง
ศึกษาธิการ

นายพิชัย ทองอร่าม ครูโรงเรียนบ้านถลุงเหล็ก อำเภอโคกสำโรง
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดลำพูน

นายสุทัศน์ จันทรเอี่ยม ครูโรงเรียนเทศบาลวัดจามเทวี “ประศาสน์
อนุกุล” อำเภอเมืองลำพูน สังกัดเทศบาล

จังหวัดศรีสะเกษ

นายมานิต คณะบุรณ ครูโรงเรียนวัดบางยางเอือด อำเภออุทุมพร
พิสัย สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดสกลนคร

นายบุญ กุณสิทธิ์ ครูโรงเรียนบ้านอนุโคก อำเภอพรรณานิคม
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

๒๖๔

จังหวัดสระบุรี

นายชาญ จ้อยมูล ครูโรงเรียนวัดชัยสิทธิ์อนุสรณ์ อำเภอหนองแค
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดอุดรธานี

นายพิชญ์ เพชรแสงใส ครูโรงเรียนบ้านกิ้ว อำเภอเพ็ญ สังกัด
องค์การบริหารส่วนจังหวัด

จังหวัดอุดรดิตร

นายเชย แก้วกุลศรี ครูโรงเรียนวัดคิ่งวารี อำเภอเมืองอุดรดิตร
สังกัดองค์การบริหารส่วนจังหวัด

นายสิน ขอบคุณ ครูโรงเรียนเทศบาลท่าอิฐ อำเภอเมืองอุดรดิตร
สังกัดเทศบาล

หอสมุดคุรุสภา